

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192088

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—851—5-8-74—15,000.

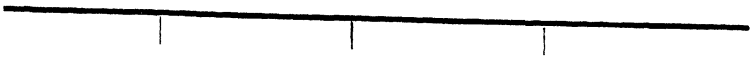
OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M954** Accession No. **M342**

Author **B57S**

Title **HT, AT . 97.**

This book should be returned on or before the date last marked below
20 2/11/74 21/11/74 21/11/74

श्री

श्री समर्थ रामदास स्वामी

आणि

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज

यांचा

अन्योन्य संबंध

धर्म स्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
जाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥

(दा. बो. १८-६-१८)

लेखक

भास्कर वामन भट

विजया दशमी १८५८

किंमत एक रुपया

हे पुस्तक विश्वनाथ गणेश जावडेकर, बी. ए. एल. एल. बी. वकील,
संपादक प्रबोध, यांनी दि आत्माराम प्रिंटिंग आणि प. लि.
कंपनीच्या आत्माराम छापखान्यात गल्ली नं. १
घर नं. ५ मध्ये छापिले व भास्कर वामन भट
वकील यांनी तेथेच प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना

सतराव्या शतकांत मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या गुलामगिरीत कुजत पडलेल्या महाराष्ट्रीयानांचा प्रकर्ष होऊन त्यांचे पर्यवसान स्वराज्य स्थापनेत, ज्या दोन अद्वितीय महाराष्ट्रीय विभूतींच्या भगीरथ प्रयत्नाने झाले, त्या दोन विभूति म्हटल्या म्हणजे समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज या होत. मराठ्यांच्या इतिहासांत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नां पैकी या दोन विभूतींच्या परस्पर संबंधाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ऐतिहासिक संशोधनाचे नूतन मन्वंतर महाराष्ट्रांत सुरू झाल्या पासून या प्रश्ना संबंधी बरीच नवीन माहिती उपलब्ध होऊन या संबंधी कांहीं चर्चात्मक लेख हि प्रसिद्ध झाले आहेत.

मराठ्यांच्या इतिहासांत अंतर्भूत होणाऱ्या एकाद्या विशिष्ट प्रश्ना संबंधी कोणी एकाद्याने चर्चात्मक लेख लिहून प्रसिद्ध केल्या वर, त्या च प्रश्ना संबंधी नवीन संशोधना अती अधिक माहिती उपलब्ध झाली म्हणजे प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत प्रतिपादिलेल्या सिद्धांता विषयी फेरफार सुचविण्याचा अगर ते अधिक विशद करून दाखविण्याचा अगर त्यास दृढता आणण्याचा मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांस प्रसंग येतो.

छत्रपति शिवाजीमहाराजांना लिहितां वाचतां येत नव्हते, असा निराधार सिद्धांत इंग्रज इतिहासकारांनीं शंभर वर्षां पूर्वी ग्रथित करून ठेविला. हा सिद्धांत बराच काळ पावेतो महाराष्ट्रीय सुसंस्कृत, असंस्कृत लोकांनीं निमूटपणे मान्य केला. कांहीं वर्षां पूर्वी कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं “शिवाजीची साक्षरता” हा निबंध प्रसिद्ध करून शिवाजी महाराजांस लिहितां वाचतां येत नव्हते, हा सिद्धांत खोटा असून वेडगळपणाचा आहे, हे अनुमानिक पुराव्याच्या आधारे सिद्ध करून दाखविले. राजवाड्यांच्या या निबंधाच्या योगाने त्यांनीं प्रतिपादिलेला सिद्धांत खरा आहे, असें मानण्याची सार्वत्रिक प्रवृत्ति महाराष्ट्रांत जरी उत्पन्न झाली, तरी शिवाजी महाराजांस लिहितां वाचतां येत होते, असें दाखविण्यास प्रत्यक्ष पुरावा काय आहे, असा कोणी सवाल केल्यास मूग गिळून स्वस्थ बसावे लागे.

राजवाड्यांचा निबंध प्रसिद्ध झाल्या नंतर संशोधनाच्या ओघांत “राधा-माधवाविलासचंपू” हा ग्रंथ उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथा वरून शहाजी राजाची विद्याभिरुचि व शहाजीच्या दरबारी असणारी विद्वदत्ने ह्यांची मूर्ति-मंत कल्पना डोळ्यां पुढे उभी राहिली, म्हणजे शहाजी सारखा सरस्वतीभक्त आपल्या मुलास अक्षरओळख व अक्षरलेखनज्ञान करून दिल्या विना ठेवील,

हे पुस्तक विश्वनाथ गणेश जावडेकर, बी. ए. एल. एल. बी. वकील,
संपादक प्रबोध, यांनी दि आत्माराम प्रिंटिंग आणि प. लि.
कंपनीच्या आत्माराम छापखान्यांत गल्ली नं. १
घर नं. ५ मध्ये छापिले व भास्कर वामन भट
वकील यांनी तेथेच प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना

सतराव्या शतकांत मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या गुलामगिरींत कुजत पडलेल्या महाराष्ट्रीयानांचा प्रकर्ष होऊन त्यांचे पर्यवसान स्वराज्य स्थापनेंत, ज्या दोन अद्वितीय महाराष्ट्रीय विभूतींच्या भगीरथ प्रयत्नानें झालें, त्या दोन विभूति म्हटल्या म्हणजे समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज या होत. मराठ्यांच्या इतिहासांत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नां पैकीं या दोन विभूतींच्या परस्पर संबंधाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ऐतिहासिक संशोधनाचें नूतन मन्वंतर महाराष्ट्रांत सुरू झाल्या पासून या प्रश्ना संबंधी बरी च नवीन माहिती उपलब्ध होऊन या संबंधी कांहीं चर्चात्मक लेख हि प्रसिद्ध झाले आहेत.

मराठ्यांच्या इतिहासांत अंतर्भूत होणाऱ्या एकाद्या विशिष्ट प्रश्ना संबंधीं कोणीं एकाद्यानें चर्चात्मक लेख लिहून प्रसिद्ध केल्या वर, त्या च प्रश्ना संबंधीं नवीन संशोधना अती अधिक माहिती उपलब्ध झाली म्हणजे प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत प्रतिपादिलेल्या सिद्धांता विषयीं फेरफार सुचविण्याचा अगर ते अधिक विशद करून दाखविण्याचा अगर त्यास दृढता आणण्याचा मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांस प्रसंग येतो.

छत्रपति शिवाजीमहाराजांना लिहितां वाचतां येत नव्हतें, असा निराधार सिद्धांत इंग्रज इतिहासकारांनीं शंभर वर्षां पूर्वी ग्रथित करून ठेविला. हा सिद्धांत बरा च काळ पावतों महाराष्ट्रीय सुसंस्कृत, असंस्कृत लोकांनीं निमूटपणें मान्य केला. कांहीं वर्षां पूर्वीं कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं “शिवाजीची साक्षरता” हा निबंध प्रसिद्ध करून शिवाजी महाराजांस लिहितां वाचतां येत नव्हतें, हा सिद्धांत खोटा असून वेडगळपणाचा आहे, हें अनुमानिक पुराव्याच्या आधारे सिद्ध करून दाखविलें. राजवाड्यांच्या या निबंधाच्या योगानें त्यांनीं प्रतिपादिलेला सिद्धांत खरा आहे, असें मानण्याचीं सार्वत्रिक प्रवृत्ति महाराष्ट्रांत जरी उत्पन्न झाली, तरी शिवाजी महाराजांस लिहितां वाचतां येत होतें, असें दाखविण्यास प्रत्यक्ष पुरावा काय आहे, असा कोणीं सवाल केल्यास मूग गिळून स्वस्थ बसावें लागे.

राजवाड्यांचा निबंध प्रसिद्ध झाल्या नंतर संशोधनाच्या ओघांत “राधा-माधवाविलासचंपू” हा ग्रंथ उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथा वरून शहाजी राजाची विद्याभिरुचि व शहाजीच्या दरबारां असणारीं विद्वदत्नें ह्यांची मूर्ति-मत कल्पना डोळ्यां पुढें उभी राहिली, म्हणजे शहाजी सारखा सरस्वतीभक्त आपल्या मुलास अक्षरओळख व अक्षरलेखनज्ञान करून दिल्या विना ठेवील,

ही गोष्ट असंभाव्य वाटावयास लागून राजवाड्यांच्या बरील सिद्धांता वरचा इतिहासाभ्यासकांचा विश्वास अधिक दटावळा गेला.

राधामाधवविलासचंपूच्या प्रसिद्धी नंतर शिवभारत हा नूतन ग्रंथ संशोधनओघांत नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. शिवाजीमहाराजांचे चरित्र त्यांच्या हयाजात प्रविण्यांच्या परमानंद कवीने हा ग्रंथ लिहिला आहे. महाराजांच्या हयाजात त्यांस कोणते शिक्षण देण्यांत आले, याचे कवीने वर्णन केले आहे. शिवाजीमहाराजांच्या गुरूने सकल विद्यांचे द्वार, अशी जी मूळाक्षरे ती त्याला उत्तमरीतीने शिकविली, त्यांचे प्रमाणे श्रुति, स्मृति, पुराणे, राजनीति, इतर शास्त्रे व युद्धविद्या इत्यादिकांचे त्यांस ज्ञान देऊन त्यांत त्यांजला प्रवीण केले, असे परमानंद कवीने शिवभारतांत नमूद केले आहे. (शिवभारत-अध्याय ९ श्लोक ७३; अध्याय १० श्लोक ३४ ते ४०). शिवभारतांत उपलब्ध झालेल्या या नवीन माहितीच्या योगाने शिवाजी महाराजांच्या साक्षरते विषयी राजवाड्यांनी प्रतिपादिलेला सिद्धांत सत्य आहे, अशी आतां सर्वत्रांची पूर्ण खात्री झाली आहे.

नूतन संशोधनाच्या योगाने पूर्वी काढण्यांत आलेल्या सिद्धान्ताची सत्यता, नूतन पुरावा उपलब्ध झाल्या कारणाने कशी दटावत जाते, हे बरील वादग्रस्त मुद्याच्या चर्चेच्या इतिहासा वरून दिसून येते. श्री समर्थ रामदास स्वामी आणि श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्यसंबंधाच्या प्रश्नाच्या बाबतीत, शिवाजी महाराजांच्या साक्षरते संबंधाच्या प्रश्ना विषयी जो प्रकार घडल्याचे बर दर्शविले आहे, तो च प्रकार घडून आल्याचे या प्रबंधांत आह्मी जी चर्चा केली आहे, ती वरून दिसून येणार आहे. कै. राजवाड्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या चर्चात्मक लेखांत समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्यसंबंधा विषयी जो सिद्धांत प्रतिपादिला आहे, त्या सिद्धांतास अलीकडे उपलब्ध झालेल्या नूतन इतिहाससंशोधनाच्या योगाने चांगली च बळकटी येत असून, त्या सिद्धांताची सत्यता दटावली आहे. समर्थशिवाजी संबंधाच्या बाबतीत राजवाड्यांनी काढिलेला सिद्धांत, नवीन उपलब्ध झालेल्या पुराव्याच्या योगाने कसा दटावला गेला आहे, हे दर्शविण्याच्या हेतूने प्रस्तुत ग्रंथाची रचना करण्यास आम्ही उद्युक्त झालो आहो. आमचा हा हेतु कितपत साध्य झाला आहे, हे ठराविण्याचे काम वाचकां वर सोंपवून आम्ही ही अल्पशी प्रस्तावना पुरी करितो.

धुळे आश्विन शुद्ध १०
शके १८५०

}

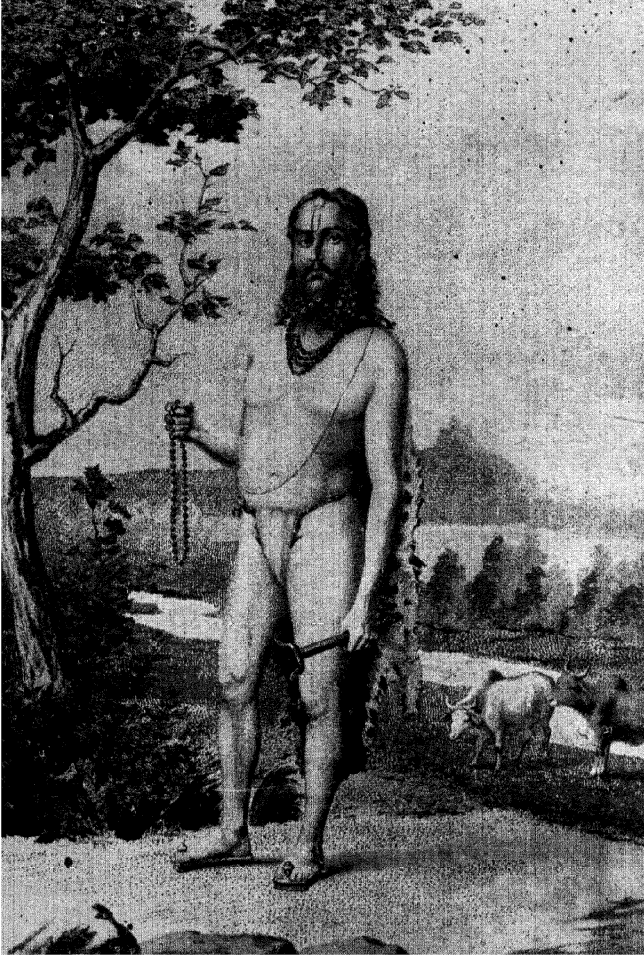
भास्कर वामन भट

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे
अवतार ।
जाले आहत पुढे हाणार् ।
दणें ईश्वराचें ॥

दा. बो १८-६-१८

महाराष्ट्रधर्मसंस्थापक महाराष्ट्राचे
धर्मकारणी पुढारी
श्रीसमर्थ रामदास स्वामी.

उत्तम गुणीं श्रुंघारला । ज्ञानवैराग्ये शोभला ।
तोचि एक जाणावा भला । भूमंडळीं ॥

दासबोध १२।१०।१७

महाराष्ट्रधर्मसंस्थापक महाराष्ट्राचे
राजकारणी पुढारी
श्रीछत्रपती शिवाजी महाराज.

माहांयेल्न सावधपणे । समई धारिष्ट धरणे ।
भद्दुताचे कार्य करणे । देणे ईश्वराचे ॥

दासबोध १८६११५

श्री समर्थ रामदास स्वामी आणि श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा अन्योन्यसंबंध भाग १

प्रास्ताविक निवेदन:—कोणत्याही एकाद्या ऐतिहासिक वादग्रस्त प्रश्नाची नूतन चर्चा करावयाची झाल्यास त्या प्रश्नासंबंधी मूळ वाद कसा उपस्थित झाला, त्याविषयी वाद करणाऱ्या निरनिराळ्या व्यक्ति, चर्चा करण्यास कोणत्या हेतूने उद्युक्त झाल्या व चर्चा करणाऱ्या निरनिराळ्या व्यक्तींनी कोणत्या स्वरूपाची वादग्रस्त प्रश्ना संबंधी मते व्यक्त केली इत्यादि बाबींचा त्रोटक पूर्वेतिहास दिल्या खेरीज नूतन चर्चेचे वैशिष्ट्य व महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत बरोबर रीतीने येऊ शकत नाही. श्रीसमर्थ रामदास स्वामी आणि श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्य संबंधा विषयी, प्रस्तुत प्रबंधांत आम्ही चर्चा करण्याचे ठरविले असल्यामुळे आतां दर्शविलेल्या कारणास्तव समर्थशिवाजीसंबंधाविषयीचा वाद मूळ कसा उपस्थित झाला, या विषयी चर्चा कोणकोणी केली, झालेल्या चर्चेचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे इत्यादि बाबींचे सुरवातीस च आम्ही थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों.

ऐतिहासिक दृष्ट्या वरील प्रश्ना संबंधी चर्चा अलीकडे महाराष्ट्रांत उपस्थित होण्या पूर्वी रामदासी सांप्रदाया संबंधी फार पूर्वी पासून चालत आलेला एक प्रवाद आम्ही येथे नमूद करून ठेवितों. वारकरी सांप्रदायाच्या भजन अगर निरूपण प्रसंगी, त्याच प्रमाणे वारकरी सांप्रदायी लोकांच्या भोजनप्रसंगी रामदासांची वचने निरूपणकारांनी प्रमाणादाखल सांगू नयेत अगर भोजन करणाराने हाणू नयेत असा वारकरी सांप्रदायाचा शिष्टाचार असल्याचे ऐकिवांत आहे. समर्थवचनां वर हा बहिष्कार समर्थानी राजगुरुत्व पत्करिल्या मुळे घालण्यांत आला असे वारकरी सांप्रदायिकांचे म्हणणे आहे. राजगुरुत्व पत्करणे वारकरी सांप्रदायाच्या तत्त्वार्शां विरोधक आहे, ही भावना या बहिष्काराच्या बुडार्शा आहे. या प्रवादा खेरीज रामदासी सांप्रदाया विषयी पूर्वापार चालत आलेला असा दुसरा कांहींएक प्रवाद नाही. ही गोष्ट

लक्षांत घेतली असतां समर्थशिवाजीसंबंधाविषयी वाद अलीकडे उपस्थित होईतोंपर्यंत, पूर्व ग्रंथांतरी या विषयीचे आढळण्यांत येणारे अनेक उल्लेख कोणता हि पूर्वग्रह मनांत बाळगून करण्यांत आलेले नाहींत असें समजून चाललें पाहिजे, शंभर सवाशे वर्षा पूर्वीच्या उल्लेखांत नमूद असलेल्या गोष्टी सकृद्दर्शनी खऱ्या समजून चालणें व त्या खऱ्या नाहींत असें कोणाचें म्हणणें असेल तर पुराव्यानें तें सिद्ध होईपर्यंत त्या खऱ्या समजून ग्राह्य धरणें, हें धोरण या प्रश्ना विषयीच्या वादांत कोणत्याही समजस माणसास स्वीकारणें जरूर आहे.

महाराष्ट्रांत समर्थशिवाजीसंबंधाविषयी वाद मूळ कसा उपस्थित झाला याचें आम्ही प्रथम दिग्दर्शन करितों. कै० विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड पहिला इ. स. १८९८ सालांत छापून प्रसिद्ध केला. त्या खंडास त्यांनीं जोडलेल्या विस्तृत प्रस्तावनेंत वारकरी सांप्रदायी संतां विषयीं खालील उद्गार काढिले आहेत:—

“ महाराष्ट्रेतर प्रांतांतील हिंदुधर्मास सहिष्णु हिंदुधर्म म्हटल्यास व महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्मास जयिष्णु हिंदुधर्म म्हटल्यास या दोन्ही धर्मांतील भेद उत्कटत्वेकरून स्पष्ट होईल. दामाजी पंतांच्या वेळचा स्तब्ध विठोबा, सहिष्णु हिंदुधर्माची मूर्ति आहे व समर्थोचा उड्डाण करणारा मारुति जयिष्णु हिंदुधर्माची पताका आहे. ”

याप्रमाणें राजवाड्यांनीं व्यक्त केलेला अभिप्राय वारकरी सांप्रदायी संताभिमानी मंडळीस अप्रिय झाला. याच सुमारास अगर या पूर्वी कांहीं वर्षे कै० न्यायमूर्ति रानडे मुंबईस भागवत धर्मा वर व्याख्यानें देत होते. त्या व्याख्यानांत वारकरी सांप्रदायी संतांची शिकवण महाराष्ट्राच्या अभ्युदयास कशी कारणीभूत झाली याविषयीचें विवेचन ते करीत असत. त्या नंतर थोड्याच दिवसांनीं “ मराठी सत्तेचा उत्कर्ष ” “ Rise of the Maratha Power हा कै० रानड्यांचा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाला. त्या ग्रंथांत मराठ्यांच्या सत्तेच्या उत्कर्षास अनुकूल भूमि, महाराष्ट्रांतील वारकरी सांप्रदायाच्या संतांनीं कशी तयार केली याचें दिग्दर्शन न्या० मू० रानडे यांनीं एका स्वतंत्र भागांत केलें आहे. यानंतर थोड्याच दिवसांनीं कै० राजवाडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड चवथा प्रसिद्ध केला; व त्या खंडास त्यांनीं जोडिलेल्या विस्तृत प्रस्तावनेंत महाराष्ट्रधर्म या विषयाची त्यांनीं फिरून चर्चा केली. ही चर्चा पहिल्या खंडांतल्या प्रस्तावनेतील वर नमूद

केलेल्या चर्चे इतकी च विस्तृत असून वारकरी सांप्रदायांतल संतांविषयी राजवाढ्यांनीं व्यक्त केलेला अभिप्राय फार कटु आहे.

वारकरी संतां विषयीं त्यांनीं व्यक्त केलेल्या मतांचें यथार्थ स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येण्या करितां आम्ही त्या चर्चेतील जरूर तेवढा उतारा येथें देतो:—

“ बाराव्या शतकाच्या सुमारास जैन धर्माच्या विरुद्ध लिंगायतांचा पंथ व मानभावांचा पंथ महाराष्ट्रांत सुरू झाला. जैनांच्या, लिंगायतांच्या व मानभावांच्या संसर्गानें सनातन धर्माच्या गोटांतील लोकांच्या हि मना वर कांहीं परिणाम झाले व त्यां पैकीं कांहींनीं भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग या नांवा खालीं मोडणारी सनातन धर्माची एक निराळीच शाखा स्थापिली. या च शाखेला संत मंडळींचा अथवा संताळ्यांचा भक्तिपंथ ह्मणून ह्मणतात. जैन, लिंगायत व मानभाव यांच्यांत कमजास्त प्रमाणानें जातिभेद व्यवहारांत मानीत नाहींत. संताळ्यांत विठोबाच्या मंदिरांत तेवढा जातिभेद मानीत नाहींत, व्यवहारांत मानितात. ह्या भक्तिपंथाची स्थापना महाराष्ट्रांत तेराव्या शतकांत झाली. संताळ्यांची ही स्थापना झाल्या वर कांहीं कालानें देवगिरी येथील मराठ्यांचें राज्य नष्ट झालें व यवनांची सत्ता महाराष्ट्रांत तिनशें वर्षे ह्मणजे शके १२४० त देवगिरी घेतल्यापासून शके १५४० त अहमदनगरची मनसबगिरी शहाजीला मिळें तोंपर्यंत बहुतेक अव्याहत चालली. या तीन शतकांत संताळ्यांचें च प्राबल्य महाराष्ट्रांत फार होतें. संत ह्मणजे अत्यंत पंगुपणाचा केवळ मूर्तिमंत पुतळा च ! संताला खार्णे नको, पिणें नको, वस्त्र नको, प्रावरण नको, कांहीं नको; एक विठोबा मिळाला ह्मणजे सर्व कांहीं मिळालें. ऐहिक सुखदुःखें, ऐहिक उपभोग, ऐहिक व्यवहार यांच्यांत मन घालणें संतांचें काम नव्हे, इहलोक हा संतांचा नव्हे च. राजा कोणी असो, सारा कोणी घेवो, संताला त्याचें कांहीं नाहीं. असल्या ह्या संतमंडळींच्या हातीं विचाराची दिशा जाऊन महाराष्ट्र तीनशें शतकें पंगु बनून राहिलें. सनातन धर्माला त्रासून महाराष्ट्रांतील लोकांनीं जी धर्मक्रांति केली तिचें स्वरूप हे असें होतें. या धर्मक्रांतीनें धर्मोन्नति, राष्ट्रोन्नति होण्याचें एकीकडे च राहून उलट धर्मावनति व राष्ट्रानति मात्र झाली. कालांतरानें यवनांच्या अमला खालीं पायमल्ली झालेली पाहून मराठ्यांचे डोळे उघडले; या पंगु संताळ्यांचा त्यांना वीट आला आणि सनातन धर्म कडे, गोब्राह्मण प्रतिपालना कडे व चातुर्वर्ण्या कडे त्यांनीं पुन्हा धांव

धेतली. या उपरतीच्या वेळीं रामदासस्वामी, रंगनाथस्वामी, मोरयादेव वगैरे सनातन धर्माभिमानी विचारी साधु पुरुष झाले व महाराष्ट्रास महाराष्ट्रधर्माचा उपदेश करिते झाले. त्या सनातन धर्माभिमानी साधु पुरुषांच्या वेळीं संताळे आपला संथ मार्ग आक्रमित च होते. परंतु इहलोकींचे अर्थ साधण्यास संताळ्यांचा उपयोग कांहीं नाहीं हें तुकाराम पूर्णपणें जाणून होता. शिवाजी तुकारामा कडे उपदेश घेण्या करितां गेला असतां त्या प्रामाणिक साधूनें आपल्या सारख्या पंगु माणसा कडे न येतां समर्थांच्या कडे जाण्याचा शिवाजीस उपदेश केला. संताळ्यांतील पंगुत्वाला उपरोधून च समर्थ हें नांव अस्तित्वांत आलें; हें लक्षांत घेतलें असतां तुकारामाच्या उपदेशाचें महत्त्व व त्यानें स्वतः स्वीकारल्या पंथाचें लघुत्व कळून येईल. संताळ्यांच्या उपदेशानें महाराष्ट्रांत नवीन जाम आला म्हणून न्यायमूर्ति रानडे म्हणतात; तो खरा प्रकार नसून समर्थांनीं काढिलेल्या नवीन रामदासी पंथाच्या उपदेशानें तो चमत्कार घडून आलेला आहे; निवृत्तीकडे ज्याचे डोळे लागले त्या संतांच्या हातून हें प्रवृत्तिपर कृत्य व्हावें कसें ? “ समर्थांचिया सेवका वक्र पाहे। असा भूमंडळीं कोण आहे ” असली धमकी देणाऱ्या समर्थांच्या च महोपदेशांचा तो परिणाम आहे. ”

वरील प्रमाणें अभिप्राय राजवाड्यांनीं व्यक्त केल्यामुळे महाराष्ट्रीय संताभिमानी लोकांचीं मनें पूर्वीं पेशां अधिक च दुखावलीं गेलीं. वरील अभिप्रायांतील राजवाड्यांचीं दोन तीन विश्रानें आक्षेपाहें अशा स्वरूपाचीं आहेत. “ महाराष्ट्रांत वारकरी सांप्रदायाची स्थापना झाल्यावर कांहीं काळानें देवगिरी येथील मराठ्यांचें राज्य नष्ट झालें व यवनांची सत्ता महाराष्ट्रांत तनिशें वर्षे नांदली. ” या वरील उताऱ्यांतील विधानांत जो कार्यकारणसंबंध व्यक्त करण्यांत आला आहे तो बरोबर नसून ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यास पुरावा मिळणें दुरापास्त आहे. वारकरी सांप्रदायास सांप्रदायाचें रूप खुद्द ज्ञानेश्वरापासून च प्राप्त झालें. वारकरी सांप्रदायाची उपास्य देवता जी पंढरपूर येथील श्री विठ्ठलाची मूर्ति ती व त्या देवतेचें देवालय ज्ञानेश्वरा पूर्वीं पासून दोन तीन शतके अस्तित्वांत होतें. श्रीविष्णु, शंकर, गणपति, राम, कृष्ण, देवी इत्यादि देवता व त्यांचीं देवालये ज्या प्रमाणें महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या ठिकाणीं होती व या देवतांची उपासना करणारे लोक हि महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं जसे होते त्या च प्रमाणें पंढरपूर येथें श्री विठ्ठल देवता असून त्या देवतेची उपासना करणारे लोक हि महाराष्ट्रांत होते. परंतु श्री विठ्ठल ही एका विशिष्ट सांप्रदायाची उपास्य देवता समजली जात असे व त्या सांप्रदायाची विशिष्ट प्रकारचीं अशीं

कांहीं तत्त्वे ज्ञानेश्वर महाराजां पूर्वी ठरलीं गेलीं होतीं अस ह्यणण्यास बरीक अद्याप पावेतो कांहीं एक पुरावा पुढें आलेला नाहीं. वारकरी सांप्रदाया पैकीं सुप्रसिद्ध संत श्री तुकाराम महाराज यांनीं, वारकरी सांप्रदायाच्या संस्थापक व अधारस्तंभ मानल्या जाणाऱ्या संतांचीं नांवे खालील अभंगांत दर्शविलीं आहेत; ह्यावरून ज्ञानेश्वराच्यापूर्वी वारकरी पंथ सांप्रदायाच्या स्वरूपांत अस्तित्वांत नव्हता हें दिसून येतें:—

“ संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ।
 ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालय ।
 नामा तयाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ।
 जनार्दन भागवत । ध्वज उभारिला हा भागवत ।
 तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥

ह्या अभंगांत ज्ञानेश्वर हे वारकरी सांप्रदायाचे मूळ संस्थापक असल्याचें स्पष्टपणें नमूद केलें असल्याकारणानें, ज्ञानेश्वरापूर्वी श्री विठ्ठल देवतेच्या उपासकास सांप्रदायाचें रूप प्राप्त झालें होतें व महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यास घातक अशी या सांप्रदायाची कांहीं तत्त्वे महाराष्ट्रीय जनतेंत पसरविण्यांत आलीं होतीं असें विधान करणें सयुक्तिक होणार नाहीं. ज्ञानेश्वराची ह्यात सारी एकवीस वर्षांची. त्यांत बालपणाचीं ५६ वर्षे वजा केलीं ह्यणजे बाकी १४-१५ वर्षे राहतात. तितक्या अवधीत त्यांनीं अशा कोणत्या तत्त्वांचा प्रसार केला कीं, त्यांच्या योगाने महाराष्ट्रांतील जनता पंगु बनून तिचें स्वातंत्र्य अल्लाउद्दीन खिलजीस सहज हिरावून घेतां आलें ? राजवाड्यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाच्या सहाव्या खंडांतील प्रस्तावनेच्या ५१ व्या पानांतील खालील उताऱ्यांत नमूद केलेलें कारण राजवाड्यांच्या वरील सिद्धांतास पोषक म्हणून कोणीं पुढें आणिल्यास तें कितपत टिकण्या सारखें आहे याचा हि प्रस्तुत स्थळीं विचार करणें जरूर आहे. राजवाडे म्हणतात:—“ हा महाराष्ट्रधर्म शातवाहनाच्या बाराव्या शतकाच्या अंता पर्यंत चालून पुढें ज्ञानेश्वर आले. ह्यांनीं भावार्थदीपिकेंतून इतर अनेक उत्कृष्ट तत्त्वांबरोबर खालील तत्त्व शिकविलें, व त्याचाच पगडा बुद्धेदानें किंवा सुदैवानें महाराष्ट्रांतील समाजावर उत्कटत्वानें बसला:— “ उत्तमातें धरिजे । अधम तरी अवेरिजे ! हें कांहींच नेणजे वमुधा जेवि ॥ गाईची तृषा हरूं । कां व्याप्रा विष पिऊनि मारूं । ऐसें नेणें चि गा करूं । तोय जैसे ” ॥ १ ॥

पाणी, माती वगैरे अचेतन भूतां प्रमाणें बऱ्यावाईटाचें ग्रहण सचेतन मनुष्य-प्राण्यांनीं सुखदुःखा कडे लक्ष न देतां उदासीन बुद्धीनें करावें असें तत्त्वज्ञान ज्या देशांत नांदूं लागलें आणि “ मी हे भाव नेणें । माझें कांहीं चि न म्हणे । सुखदुःख जाणणें । नाहीं जेथें ” अशी भगवद्भक्तांची ममत्वरहित अचेतन वृत्ति झाली, तेथें मुसलमानांसारख्या रानटी परंतु बुभुक्षु लोकांनीं राज्य करावें व सर्वस्वापहार करावा ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. ह्याळाच वारकऱ्यांचा एकदेशी भागवत धर्म ऊर्फ संताळे म्हणतात. ” राजवाड्यांनीं वर नमूद केलेलें कारण महाराष्ट्राच्या पारतंत्र्यास खरोखर कितपत कारणीभूत झालें याचें परीक्षण करणें जरूर आहे. ज्ञानेश्वरांनीं वरील ओव्यांत जो अर्थ व्यक्त केला आहे, तो भगवद्गीतेंत ग्रंथित केलेल्या तत्त्वाचा मराठी अनुवाद आहे. भगवद्गीतेच्या बाराव्या अध्यायांत । द्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रःकरण एवच । निर्ममो निर-हंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ श्लो० १३ ॥ या श्लोकामध्ये भगवंतांनीं आपल्या भक्तांचें वर्णन केलें आहे. या श्लोकावर ज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या मराठी भाष्यापैकीं वरील ओव्या आहेत. ज्ञानेश्वरांनीं पूर्वी अस्तित्वांत नसलेलें नवीन तत्त्व हुडकून काढून त्याचा उपदेश महाराष्ट्रीय जनतेस केला असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. या दृष्टीनें विचार करितां महाराष्ट्रांतील त्या काळच्या ब्राह्मणक्षत्रियादि उच्च वर्णांतील सुसंस्कृत लोकांस जें तत्त्व पूर्वीच ज्ञात होतें त्याचा अनुवाद मराठी भाषेंत ज्ञानेश्वरांनीं केल्यानें राजेवाडे म्हणतात तथा प्रकॉरेचा वाईट परिणाम होणें कितपत संभवनीय आहे, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ज्ञानेश्वरांनीं भावार्थदीपिका हा ग्रंथ त्यांच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी पुरा केला. त्या नंतर पांच वर्षांनीं म्हणजे त्यांच्या एकविसावे वर्षी ते समाधिस्थ झाले. या पांच वर्षांच्या अवधींत राजवाड्यांचें वरील मत ग्राह्य करावयाचें म्हणजे अखिल महाराष्ट्रीय जनतेत या तत्त्वाचा प्रसार होऊन महाराष्ट्रीयानीं तें तत्काळ स्वीकारलें व त्यामुळें महाराष्ट्रास पारतंत्र्य प्राप्त झालें असें मानावें लागतें. कोणत्या हि उच्च प्रकारच्या नैतिक तत्त्वाचा प्रसार मानवी समाजांत कोणत्या प्रमाणांत व किती कालांत हेतो या संबंधाचा सर्व साधारण अनुभव लक्षांत घेतां, अवध्या पांच वर्षांच्या अवधींत ज्ञानेश्वरांनीं वरील ओव्यांत ग्रंथित केलेलें तत्त्व महाराष्ट्रीय जनते पैकीं बऱ्याच लोकांनीं आचरणांत आणिलें असेल असें विलकूल संभवनीय दिसत नाहीं. प्रस्तुत काळीं अनर्थाचारीपणाचें तत्त्व महात्मा गांधी भारतीय समाजांत सतत पुकारित असतां हें तत्त्व ज्या वेळीं समाजांत पुकारलें जात नव्हतें त्यावेळे पेशां हि अधिक लोकांचीं

टाळकीं भरतखंडांत फुटलीं जात असून पूर्वीपेक्षां जास्त प्रमाणांत रक्ताचे पाट वाहात आहेत असा प्रत्यक्ष अनुभव या काळीं आपल्या डोळ्यांपुढें असतां राजवाड्यांचें वरील विधान कितपत सयुक्तिक मानावयाचें या विषयीं मन साशंक झाल्या खेरीज राहात नाहीं. त्या काळच्या परिस्थितीचें जरा बारकाईनें निरीक्षण केलें तर ज्ञानेश्वर काळीं महाराष्ट्रास जें पारतंत्र्य आलें तें वरील तत्वाच्या उपदेशा मुळें आलें नसून छत्रपति- शिवाजी, घनाजी, संताजी व त्यांचे चपल तट्टावर भरान्या मारणारे अनुयायी यांस शरण येणाऱ्या उत्तर- काळीन मोगल बादशाहाचे पदरीं असणाऱ्या मुसलमान सैनिकांचे ठायीं सुख- लोलुपत्वाच्या योगानें ज्या प्रकारचें दौर्बल्य व मांघ आलें होतें, तशा प्रकारचें दौर्बल्य व मांघ यादव-काळीन महाराष्ट्रीय क्षत्रियांत निर्माण झाल्या मुळें आलें असें दिसून येतें. अह्लाउद्दीन खिलजीच्या वायव्य सरहद्दी पलीकडील ताज्या दमाच्या व घडाडांच्या कणखर मुसलमान सेनेच्या लाटां खालीं यादव काळची सुखलोलुप झालेली मराठी सेना बुडून गेली व महाराष्ट्राच्या पायांत परदास्याच्या शृंखला अडकल्या गेल्या असें दिसून येतें. या सर्वसाधारण कारणाखेरीज युद्धाच्या समर्थी देव हि रामदेवरावांस प्रतिकूल झालें. युद्ध होत असतां रामदेवरावांच्या कुमकेस येणाऱ्या फौजेच्या दौडांमुळें धुळीचे प्रचंड लोट उडूं लागले; हें नवीन ताज्या दमाचें सैन्य दिल्लीहून अह्लाउद्दीनाच्या कुमकेस येत आहे अशी रामदेवरावांच्या सैन्यांत वदंता उठली व त्याच्या योगानें त्यांच्या सैन्यानें कच खाल्ही. यामुळें थोड्याच वेळांत रामदेवरावांच्या सैन्याची दाणादाण उडून त्यांचा पराभव झाला व अह्लाउद्दीन खिलजी बरोबर त्यास तह करणें प्राप्त झालें. या नंतर कांहीं वर्षांनीं रामदेवराव तहाच्या अटी पाळीत नाहीं या सबबीवर दिल्लीहून मलिक काफूर याच्या प्रमुखत्वाखालीं मुसलमानांची दुसरी स्वारी देवगिरीवर होऊन तीत रामदेवरावांचा फिरून पराभव झाला, व देवगिरीचें राज्य रसातळास गेलें. राजघराणें नष्ट झालें तरी स्वारी करणाऱ्या शत्रूशीं लढत राहून आपलें स्वातंत्र्य कायम राखण्याचा प्रयत्न त्या काळच्या महाराष्ट्रीय जनतेकडून झाला नाहीं. आपली चातुर्वर्णीय समाज रचना च अशा प्रकारची आहे कीं, युद्ध करण्याचें व राष्ट्राचा बचाव करण्याचें काम पूर्व-परंपरेनें प्रामुख्यानें क्षत्रियवर्णी लोकांचें ठरलें गेलें आहे. हें काम करण्याची ऐपत बाकींच्या वर्णांच्या लोकांच्या ठायीं नसल्याकारणानें वर दर्शविलेले प्रयत्न महाराष्ट्रांतील सामान्य जनतेच्या हातून होणें शक्य नव्हतें; व त्या काळीं तशा प्रकारचे प्रयत्न महाराष्ट्रीय जनतेकडून झाले हि नाहींत. आतां अशा प्रकारचा

प्रयत्न त्या काळच्या क्षत्रिय वर्णी लोकांनी करावयाचा. परंतु वर दर्शविल्या-
 प्रमाणे यांच्यांत सुबत्ता, सुखलोलुपता व ऐषआराम यांच्या योगाने आळस्य
 व मांघ आल्यामुळे त्यांचे हातून ही कामगिरी त्या काळी झाली नाही. दुसऱ्या
 बाजीरावाच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्रांत जो प्रकार झाला तोच प्रकार रामदेवराव
 जाधवांच्या काळी झाला असला पाहिजे असा तर्क होतो. औरंगजेबाच्या
 कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रांत घनाजी जाधव, संताजी घोरपडे,
 रामचंद्र नीलकंठ अमात्य यांनी ज्या प्रकारची जगाच्या इतिहासांत न आढळ-
 पारी अशी अपूर्व कामगिरी केली, तशा प्रकारची कामगिरी करण्याच्या ऐपतीचे
 लोक महाराष्ट्रांत निपजून शकतात हे सिद्ध होते. परंतु रामदेवरावांच्या कारकीर्दीत
 महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ अशा प्रकारचे प्रयत्न झाले नाहीत ही गोष्ट
 खरी आहे व ते न होण्याचे कारण वर दर्शविलेल्या स्वरूपाचे आहे. महाराष्ट्रास
 यादवकाली प्राप्त झालेल्या पारतंत्र्याच्या बाबतीत राजवाड्यांची उपपत्ति कितपत
 सयुक्तिक आहे याची चर्चा केल्यानंतर त्यांच्या वरील अभिप्रायांतील दुसऱ्या
 एका बाबी विषयी चर्चा करणे प्राप्त आहे. वारकरी सांप्रदायाची स्थापना,
 महाराष्ट्रीय संतांनी श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माविरुद्ध एक प्रकारचे बंड म्हणून
 केली व त्याच्या योगाने पारतंत्र्यांतून आपली सुटका होण्याची कांहीं आशा
 राहिली नाही असे पाहून महाराष्ट्रीय जनता श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माकडे फिरून
 वळली; अशा प्रकारची विचारसरणी राजवाड्यांनी वरील अभिप्रायांत व्यक्त
 केली आहे. त्या काळच्या महाराष्ट्रीय समाजाच्या इतिहासाचे जरा सूक्ष्म
 अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, वारकरी सांप्रदायाचे संस्थापक
 जे ज्ञानेश्वर महाराज त्यांनी हा सांप्रदाय श्रुतिस्मृति धर्माविरुद्ध बंड म्हणून
 सुरू केला नसून महाराष्ट्रीय समाजातील सुसंस्कृत ब्राह्मणादि वरिष्ठ शक्तीतील
 लोकांखेरीज बहुसंख्याक असे जे हजारों प्राकृत जन, त्यांना प्राकृतांत
 अध्यात्मज्ञान करून देण्याकरिता व या लोकांनी लिंगायत, मानभाव
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिधर्माशी विरोध करणाऱ्या पंथाचा स्वीकार
 करून नये हा हेतु मनांत धरून सुरू केल्याचे दिसते. ज्ञानेश्वरांच्या
 समाधी नंतर महाराष्ट्रांत थोड्याच दिवसांत मुसलमानांची राजकीय सत्ता स्थापन
 होऊन श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मा वर एक भयंकर संकट उपस्थित झाले. वेद,
 चातुर्वर्ण्यव्यवस्था यांची वाताहत होऊन श्रुतिस्मृतिधर्मानुयायी लोकांस प्रिय
 अशा ब्राह्मण, गाई, देवळे, देवता, तीर्थे, क्षेत्रे इत्यादिकांची विटंबना व
 पायमल्ली होऊ लागली. श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म या संकटांत नष्ट होतो अशी

भाग पहिला

घास्ती वाटू लागली. अशा प्रकारच्या परिस्थितीत उपासना, विठ्ठलभजन, विठ्ठलनामसंकीर्तन इत्यादि अत्यंत स्वल्प गोष्टींचा उपदेश महाराष्ट्रीय संतांनी महाराष्ट्रीय जनतेस करून तिजला जेमतेम हिंदुधर्माचे गोटांत ठेविले. वारकरी सांप्रदायी संतांनी केलेल्या कामगिरीचे वास्तविक स्वरूप या प्रकारचे असल्या मुळे श्रुतिस्मृतिधर्मा विरुद्ध अगर सनातनधर्मा विरुद्ध वारकरी सांप्रदायाच्या पुढारी संतांनी बंड केले असे विधान करणे सयुक्तिक नाही. उलट या सांप्रदायांतील संतांनी सनातन धर्माची पायमल्ली होत असल्या बद्दल खेद व्यक्त करणारे उद्गार काढिले असून श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माच्या रक्षणार्थ अवतार घेण्या करितां परमेश्वराचा धावा केलेला आहे. महाराष्ट्राच्या पारतंत्र्याची, वारकरी सांप्रदायाच्या निर्मितीची व त्या सांप्रदायांतील संतांनी केलेल्या कामगिरीची मीमांसा वास्तविक या स्वरूपाची असल्या कारणाने वरील अभिप्रायांत व्यक्त करण्यांत आलेल्या राजवाड्यांच्या मतांच्या सत्यते विषयी चांगली च शंका निर्माण व्हावी हे स्वाभाविक आहे. समर्थ रामदास स्वामी यांनी स्थापन केलेल्या सांप्रदायाच्या शिकवणीची महति वर्णन करित असतां, वारकरी सांप्रदायी संतांच्या कृती विषयी राजवाड्यांनी या प्रकारचा अभिप्राय व्यक्त केल्या कारणाने वारकरी सांप्रदायाच्या संताभिमानी लोकांच्या मनांत साहजिक रीतीने क्रोध उत्पन्न झाला. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यस्थापनार्थ केलेल्या खटपटीस समर्थींचा व त्यांनी स्थापन केलेल्या सांप्रदायाचा खरोखर च उपयोग झाला की काय, या विषयी या लोकांच्या मनांत शंका उपस्थित होऊन शिवाजी महाराजांच्या कार्यास रामदासांचा म्हणण्या सारखा उपयोग झाला नाही, असे सिद्ध झाल्यास वरेंच होईल असे त्यांस वाटू लागले. रामदासांची व वारकरी सांप्रदायाच्या संतांची शिकवण एकरूप असून शिवाजी सारख्या क्षत्रिय शिष्याची व समर्थींची, त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात गांठ पडल्या कारणाने समर्थींनी, शिवाजी सारख्या क्षत्रिय शिष्यास उचित असा कर्मप्रधान उपदेश केला इतकेच; या पक्षां अधिक किंमतीचे कार्य समर्थींनी अगर त्यांनी अस्तित्वांत आणिलेल्या प्रचंड घटनेत बद्द झालेल्या त्यांच्या शिष्यांनी केले नाही, अशा प्रकारचे मत प्रतिपादन करण्याची वारकरी सांप्रदायी संताभिमानी लोकांची प्रवृत्ति महाराष्ट्रांत उदयास आली. या विषयी विस्तृत विवेचन करण्या पूर्वी प्रथम या प्रश्ना संबंधी कालानुक्रमा प्रमाणे झालेल्या चर्चेचे आम्ही दिग्दर्शन करितों.

राजवाड्यांनी वरील प्रमाणे वारकरी सांप्रदायी संतांच्या कामगिरी विषयी आपले विचार प्रदर्शित केल्या नंतर त्यांनी व्यक्त केलेल्या अभिप्रायास उत्तरा दाखल रा. नारायणराव गद्रे यानीं

“ महाराष्ट्रमहोदयाचा पूर्वरंग ” या नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. देवगिरीच्या यादवांचा पराभव होऊन त्यांचे राज्य नष्ट झाल्या पासून तो शिवाजी महाराज अवतीर्ण होई तोंपर्यंत वारकरी सांप्रदायाच्या संतांनी महा-राष्ट्रीय समाजाच्या व धर्माच्या रक्षणार्थ कोणत्या प्रकारच्या हालचाली केल्या, त्या च प्रमाणे विजयनगर येथे झालेली राज्यस्थापना व त्या घराण्यांत झालेले पुरुष यांनी मुसलमान धर्माच्या हल्ल्या पासून सनातन धर्माचा बचाव करण्या करितां कोणत्या प्रकारचे प्रयत्न केले याचें साग्र व तपशीलवार वर्णन या ग्रंथांत रा. गद्रे यांनी केलेले आहे.

राजवाड्यांनी वारकरी सांप्रदायाच्या संतांच्या कामगिरी विषयी प्रतिपादि-लेल्या मतांचा एकदेशीपणा दूर करण्यास, गद्रे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथां-तील विवेचन चांगलें उपकारक झालें. खुद्द राजवाड्यांच्या हि, संतांच्या काम-गिरीच्या महत्त्वा विषयीच्या मतांत या नंतर स्थित्यंतर घडून आलें. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत मुसलमानी सत्ता महाराष्ट्रांत प्रस्थापित झाल्यावर त्या सत्तेचे परिणाम महाराष्ट्रीयानांच्या नानाविध राष्ट्रीय व्यवहारां वर कशा प्रकारचे झाले, याचें चित्र राजवाड्यांनी उत्तम प्रकारें रंगविलें आहे. या चित्रांत मुसलमानी अमला खाली मराठी भाषेची देना कशा प्रकारची झाली व तिच्या वर आलेल्या या संकटांतून तिला शाबूत टिकविण्याची कामगिरी वारकरी सांप्रदायाच्या संत मंडळींनी कशा रीतीने केली याचें राजवाड्यांनी केलेलें खालील वर्णन वाचण्या सारखें आहे:—

“ राज्यकर्त्यांत व आपणांत जाती संबंधानें व आचारा संबंधानें ज्या बाबतींत विशेष भेद मुळा पासून च होता, त्या धर्माची कास ह्या साधु ग्रंथकारानी धरिली; आचारानें व धर्मानें राज्यकर्त्या सारखें होऊन व त्यांच्याशीं तादात्म्य पावून राष्ट्रत्व नष्ट होतें हें ते पक्कंपणीं जाणत होते; तेव्हां धर्माच्या बाबतींत जित व जेते यांत मुळचा जमीनअस्मानचा भेद होता च, तो त्यांनी आपल्या ग्रंथांत आणून स्वराष्ट्रीयत्व कायम ठेविलें. इ. स. १३१८ पासून १६५६ पर्यंतच्या ग्रंथकारानी धर्म संबंधीं ग्रंथरचना मराठींत कां केली याचें हें रहस्य आहे. तसें च बखरी व इतिहास न लिहितां त्यांनीं भारत, भागवत, व रामायण ह्यांचे च अनेक अनुवाद केले; याचें कारण असें आहे कीं, त्या पासून राष्ट्रातील कुधारकांना परस्पर उखाळ्या काढण्यास तर सधि मिळत नाहीं आणि इतिहासाच्या अध्ययनापासून जो नैतिक फायदा व्हावयाचा तो

तर बरा च होतो. महाराष्ट्रांत बखरी १६५६ च्या पुढें निर्माण कां झाल्या व त्याच्या आर्धो भारत व रामायण ह्यांतील कथा च मराठींत प्रचलित कां होत्या त्याचे कारण हें आहे. भारत रामायण व धर्म ह्यां वर झालेले मराठी ग्रंथ महाराष्ट्रांत गांवोगांव वाचीत आणि त्यातील भाषा व्यवहारांतील फारशीमिश्रित मराठी भाषेला आवरून घरी. सारांश साधुसंतांचे ग्रंथ म्हणजे त्या वेळच्या फारशीमिश्रित घेडगुजरी मराठी बडबडी वर केवळ रामबाण औषध होतें. ”

(खंड ८ उपप्रस्तावना पान ७९)

“ मनुष्याची कर्तबगारी नमूद करण्याचें साधन भाषा होय. जेथें कर्तबगारी नाही तेथें भाषेनें नमूद तरी काय करावें ? मुसलमानी अमलांत मराठ्यांच्या सर्व राजकीय हालचाली बंद झाल्या; त्याबरोबर राजकीय वाङ्म-यादि मराठींत व्हावयाचे बंद झालें. अशा अडचणीच्या प्रसंगी महाराष्ट्रांतील साधुसंतांनीं हालचालीचें एक निराळें च स्थान उत्पन्न केले; तें स्थान धर्म व भक्ति यांचें होतें. या स्थानांत राष्ट्रांतील सर्व लोकांचे एकीकरण करण्याचा ह्यांनीं प्रचंड उद्योग केला; व हा उद्योग लोकाना समजून देण्या करितां मराठी भाषेचा उपयोग केला म्हणजे मराठींत ग्रंथरचना केली. ” (उप प्रस्तावना पान ९४.)

राजवाड्यांनीं वरील उतान्यांत वारकरी सांप्रदायांतील साधुसताच्या कामगिरीचे जें वर्णन केले आहे त्या वरून साधुसंत हे निवळ पगु कोटी पैकीं असून महाराष्ट्राच्या हिताची कोणत्या हि प्रकारची कामगिरी त्यांच्या हातून झाली नाही, या त्यांच्या पूर्वं मतांतील अतिशयोक्तीचा भाग त्यांनीं सोडून दिला होता हें स्पष्ट दिसून येतें. स्वधर्म आणि स्वभाषा या दोन, कोणत्या हि राष्ट्राच्या चारित्र्याच्या अनेक अंगा पैकीं महत्त्वाच्या बाबी आहेत; व या बाबीच्या रक्षणाची जी महत्त्वाची कामगिरी वारकरी संतांनीं केली ती लक्षांत घेतली असतां त्यांना पंगूच्या कोटींत ढकलणें, हें न्यायाचें नाही हें कोणास हि कबूल करणें भाग आहे. राजवाड्यांना ही गोष्ट त्यांनीं व्यक्त केलेल्या अभिप्राया वरून पटली होती हे दिसून येत आहे. राजवाड्यांचा या प्रश्ना संबंधींच्या मतांचा एकदेशीपणा नाहीसा होऊन संतांच्या कामगिरीच्या महतीची वास्तविक कल्पना कशी स्पष्ट होत गेली हें आतां पावेतो केलेल्या विवेचना वरून स्पष्ट झालें आहे; तथापि समर्थ रामदासांनीं स्थापन केलेला रामदासी सांप्रदाय आणि छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं केलेली स्वराज्य-स्थापना या दोहोंची निर्मिती, प्रसार व स्वराज्यस्थापनेंत परिणती या

बाबी एकसमयावच्छेदेंकरून महाराष्ट्रांत घडून आल्या कारणानें या उभयतांच्या ध्वेयाचा व तें साध्य करण्या स्तव त्यानीं केलेल्या हालचालींचा परस्परांशीं कांहीतरी संबंध असला पाहिजे, अशा प्रकारच्या महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या साधारण समजांत मात्र कांही स्थित्यंतर घडून आलें नाहीं. आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत राजवाड्यांनीं दर्शविलेला वर नमूद केलेला अभिप्राय प्रसिद्ध झाल्या नंतर या प्रश्ना संबंधी उहापोह अगर चर्चा बरेच दिवस कोणी केल्याचें आढळत नाहीं. शके १८३३ च्या सुमारास या प्रश्ना संबंधीच्या वादानें फिरून उचल खाल्ली. “ भीसांप्रदायिक पत्रव्यवहार ” या रामदास आणि रामदासी ग्रंथमाले पैकीं नवव्या भागांत रामदासी सांप्रदाया संबंधीं जो पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे, तो प्रथम शके १८३३ च्या सुमारास कै० गोविंद काशिनाथ चांदोरकर यांस उपलब्ध झाला. रा. चांदोरकर हे वारकरी सांप्रदायाभिमानी असून राजवाड्यांनीं व्यक्त केलेल्या मतांच्या योगानें त्यांचें मन दुखावळें होतें. समर्थ रामदास आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांची भेट पूर्व वयांत झाली नसून ती उत्तर वयांत झाली होती, अशा प्रकारचा सिद्धांत शाबीत झाल्यास तो चांदोरकरांना इष्ट होता. सतराव्या शतकांत झालेल्या मराठ्यांच्या उत्कर्षास वारकरी सांप्रदायाच्या संतांच्या शिकवणीचा ज्या प्रमाणे कोणत्या हि प्रकारचा उपयोग झाला नाहीं, त्याच प्रमाणे रामदासी सांप्रदायाच्या शिकवणीचा हि कोणत्या हि प्रकारचा उपयोग झाला नाहीं असे त्या काळच्या उपलब्ध झालेल्या पुराव्याच्या आधारे शाबीत करितां आलें तर चांदोरकरा सारख्या वारकरी सांप्रदायाभिमानी गृहस्थास ती इष्टापत्तीच वाटत होती. चांदोरकरांच्या हातीं हा पत्रव्यवहार पडतां च त्यांनीं तो तपासला; त्यांत त्यांना भीसमर्थांचीं दोन जुनीं चरित्रें पान ४८ वर छापिलेलें शके १५९४ चें पत्र आढळलें. त्या पत्रांत “ राजे यांची पहिली भेट आहे; वाडीचें लोकास खटपटेंस आणार्हे. ” असा उल्लेख आहे. या वरून समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांची प्रथम भेट शके १५९४ सालांत झाली असा चांदोरकरानीं सिद्धांत ठरविला. हें पत्र चांदोरकर यांनीं वाचतां च त्यांच्या मनास प्रिय वाटणारी कल्पना सिद्ध करण्यास लागणारा भक्कम पुरावा उपलब्ध झाला असे वाटून त्यांनीं कोणत्या हि प्रकारचा अधिक शोध वगैरे न करितां कसरी वर्तमानपत्रांत हें पत्र प्रसिद्ध केलें; व त्यांत ह्या पत्रा संबंधीं केलेल्या विवेचनात शके १५९४ पूर्वीं समर्थ रामदास स्वामी व

छत्रपति शिवाजी महाराज यांची भेट च झाली नव्हती व त्या च सालांत त्यांची प्रथम भेट झाली असें प्रतिपादन केले. या पत्रांतील समर्थशिवाजीसंबंधा विषयीची हकीकत खरी मानिली तर शिवाजी महाराजाचें स्वराज्य स्थापनेचें कार्य, समर्थाची व त्यांची भेट होण्या पूर्वी बहुतेक उरकून गेलें होतें असें सिद्ध होतें. ही च गोष्ट चांदोरकरांना इष्ट होती; व ती वरील पत्रा मुळें सहज च सिद्ध झाली असें म्हणण्यास त्यांन वाव मिळाली. चांदोरकरांनीं हें पत्र केसरींत प्रसिद्ध केल्या नंतर या बाबतींत समाधानकरक खुलासा करण्याचें काम राजवाड्यां वर येऊन पडलें. केसरींत पत्र प्रसिद्ध होण्या पूर्वी तें अस्सल पत्र राजवाड्यांनीं पाहिलें होतें. हें पत्र अस्सल पत्राची नकल होती. या शिवाय पत्रांतील शकाच्या आंकड्यां पैकीं सात हा आंकडा संशयास्पद होता; या दोषा मुळें या पत्रास कितपत महत्त्व द्यावयाचें हा मुद्दा राजवाड्यांनीं नमूद करून प्रथम भेट या शब्दाचा, एक विशिष्ट कालविभागातील प्रथमभेट असा अर्थ समजावयाचा असा खुलासा केला आहे. समर्थशिवाजीसंबंधाच्या वादग्रस्त प्रश्ना विषयी या प्रमाणें नूतन चर्चेस सुरवात झाल्या नंतर ह्या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल ज्या कागदपत्रांच्या साहाय्यानें होऊं शकेल, अशा कांहीं कागदपत्राचें संशोधन करण्याचें राजवाड्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं चाफळ खोऱ्या कडे स्फर केली. त्या स्फरींत त्यांना मिळालेल्या एका वाकेनिशी टिपणाच्या आधारें, त्यांनीं रामदास आणि रामदासी मासिकांत “ छत्रपति शिवाजी महाराजांस रामदास स्वामींनीं अनुग्रह दिल्याचा नक्की काल ” असा एक लेख छापून प्रसिद्ध केला. त्या नंतर रामदासी सांप्रदायाचें ध्येय व रामदासी सांप्रदायानें केलेलें कार्य ह्या विषयी कांहीं महत्त्वाचे लेख राजवाड्यांनीं त्या च मासिकांत प्रसिद्ध केले. पुढें प्रोफेसर गोविंद चिमणाजी भाटे यांचें या प्रश्ना कडे लक्ष वेधलें गेलें व त्यांनीं ‘ सज्जनगड व समर्थ रामदास ’ या नांवाचा एक स्वतंत्र ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. या प्रमाणें या वादग्रस्त प्रश्ना संबंधीं चर्चा चालू असतां रा. कृष्णराव केळुसकर यांनीं छत्रपति शिवाजी महाराज यांचें चरित्र छापून प्रसिद्ध केलें; त्यांत हि या वादग्रस्त प्रश्ना संबंधीं एक बाजू दिग्दर्शित करण्यांत आली आहे. आतां पावेतो या वादग्रस्त प्रश्ना संबंधीं महाराष्ट्रीय विद्वानांनीं केलेल्या चर्चेच्या इतिहासाचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे. या प्रश्ना संबंधीं मूळ वाद कसा उत्पन्न झाला याचें दिग्दर्शन वर केलें च आहे. या वादा संबंधीं जीं निरनिराळीं

मते प्रतिपादण्यांत आली आहेत त्यांचे थोडक्यांत साकल्याने दिग्दर्शन करणे जरूर आहे.

१ छत्रपति शिवाजी महाराजांस स्वराज्यस्थापन करण्याची स्फूर्ति रामदास स्वामींच्या उपदेशाच्या योगाने झाली.

२ रामदास स्वामी व शिवाजी महाराज या दोघांचे ध्येय एकच होते व हे ध्येय निरनिराळ्या मार्गांनी सिद्ध करण्याचे या उभयतांचे प्रयत्न स्वतंत्रपणे चालू असतां या उभयतांची गांठ पडून परस्परांच्या कार्यास परस्परांचे प्रयत्न पोषक झाले व दोघांचे ध्येय सिद्ध झाले.

३ रामदास स्वामींची व छत्रपति शिवाजी महाराजांची भेट, छत्रपतींनी स्वराज्यस्थापनार्थ चालविलेले प्रयत्न बरेच सिद्ध झाल्या नंतर झाली; ते पावेतो परस्परांच्या ध्येयाची व ते ध्येय साध्य करण्या स्तव परस्परांनी चालविलेल्या हालचालींची परस्परांस कोणत्या हि प्रकारची माहिती नव्हती व परस्परांच्या हालचाली परस्परांस पोषक झाल्या नाहींत. छत्रपति शिवाजी महाराज हे क्षत्रिय राजे असल्या कारणाने त्यांस त्यांच्या वर्णाश्रमधर्मास अनुसरून क्षात्रधर्माचा उपदेश समर्थानी केला, या पलीकडे परस्परांच्या हालचालींचा परस्परांस कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं.

या प्रमाणे तीन प्रकारचीं मते व तीं प्रतिपादन करणारे तीन प्रकारचे इतिहासाचे संशोधक व अभ्यासक आपल्या पुढे आले आहेत. समर्थसांप्रदाया-भिमानी लोक पाहिले मते प्रतिपादन करणारे बहुधा आढळतात. समर्थसांप्रदायाभिमानी इतिहासाचे संशोधक व अभ्यासक दुसऱ्या प्रकारचे मते प्रतिपादन करणारे दिसून येतात. वारकरी सांप्रदायाभिमानी व नूतन अस्तित्वांत आलेल्या ब्राह्मणब्राह्मणतेर भेदा पैकीं ब्राह्मणतेर या संज्ञेनें जो पक्ष संबोधिला जातो त्यांना तिसरे मते पसंत आहे. हे मते पसंत पडण्यास वारकरी सांप्रदाया-भिमानी व ब्राह्मणतेर लोक यांचीं कारणे मात्र भिन्न आहेत. वारकरी सांप्रदायांतील संत मंडळींस, पंगु हाटल्या मुळे राग येऊन रामदासांनीं स्वराज्य स्थापनेस अशी काय मोठी मदत केली कीं, तुम्ही त्यांच्या सांप्रदायास जयिष्णु ह्वाणतां ? “ समर्थसांप्रदायाची शिकवण स्वराज्यस्थापनेस उपकारक झाली हे मते निराधार व असत्य आहे. ” अशा प्रकारच्या विकारयुक्त भावनेनें वारकरी सांप्रदायाभिमानी वर नमूद केलेल्या तिसऱ्या सिद्धाताचे समर्थन करण्यास उद्युक्त झाले आहेत. जेथे ब्राह्मणांचा कांहीं संबंध येईल तेथे तो खोडून काढून ब्राह्मणांचा कोणत्या हि राष्ट्रीय हालचालींशीं संबंध नव्हता असें

सिद्ध करण्याची भावना, अलीकडे उपस्थित झालेल्या ब्राह्मणतर नांवांनै संबोधिल्या जाणाऱ्या मराठा व इतर जातींतील कांहीं विद्याविभूषित लोकांत उत्पन्न झाली आहे; या भावनेनें प्रेरित झालेले लोक हि वर दर्शविलेल्या तिसऱ्या मताचें प्रतिपादन करित आहेत.

अशा प्रकारची या वादग्रस्त प्रश्नाच्या चर्चे संबंधाची आजमिती पाबे-
तोची थोडक्यांत हकीकत आहे. “ सांप्रदायिक विविध विषय ” यांत प्रसिद्ध झालेल्या “ छत्रपति शिवाजी महाराजांस रामदास स्वामींनी अनुग्रह दिल्याचा नक्की काल ” या राजवाड्यांच्या लेखाच्या शेवटीं श्री समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्य संबंधा विषयीं त्यांनी त्या लेखांत चर्चा करून लेखाच्या शेवटीं आपला जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे, तो फार महत्त्वाचा असल्या कारणानें खाली देत आहों:—

“ शिवाजीचें समर्थीकडे लक्ष्य शके १५७१ च्या पूर्वी पांच चार वर्षे झणजे समर्थ कृष्णातीरी येऊन थोडा काल गेल्यावर लागलें. आपल्या प्रांतांत व प्रांताशेजारीं कांहीं एका प्रकारची सुयंत्रणा करणारा कोणी तरी करामती पुरुष वावरत आहे, हें सुयंत्रणेचा स्वतः अभ्यास करणाऱ्या शिवाजी सारख्या कर्त्या धुरंधरास लवकर च कळावें यांत मोठेसें नवल नाहीं. कळलें नसतें तर च तो चमत्कार झणावा लागता. ही शिवाजीच्या तफेंची स्थिति झाली. सम-
र्थीचें शिवाजी कडे लक्ष्य शक १५६६ च्या फार पूर्वी पासून लागलें होतें. प्रस्तुत स्मरणार्थ टिपणांतील १२ वें कलम पहा. त्यात शके १५५४ त पुणें प्रांतांत शिवनामा अवतारी पुरुष निर्माण जाला आहे, ही वार्ता समर्थीस कळली, असें विधान केलें आहे. हें कलम अंताजी गोपाळानें उत्पवगोसा-
ध्यांच्या टिपणां वरून घेतलेलें आहे. कारण, शक १५६६ पर्यंतचें गुप्त व स्पष्ट, मानसिक व शारीरिक चरित्र प्रथम शिष्य जो उत्पव त्यास सूक्ष्म अवगत होतें. शके १५५४ त शिवाजीचें वय ६ होतें त्या कार्ळी दादोजी कोंडदेव वगैरे जे कोणी स्वराज्याची उभारणी लहान्या शिवरायांच्या नांवांनै करित होते त्यांच्या परंपरित हस्तकांच्या द्वारां जाणत्या, विचारवंत व कार्यकर्त्या लोकांत बाल-
शिवाजीच्या होतकरूपणाच्या वार्ता मंदगतीने पसरूं लागल्या. त्या गतीची एक मंदतम लाट समर्थीस टाकळीस १५५४ त स्पर्श करिती झाली. तिचा उल्लेख उत्पव गोसाव्यांनीं आपल्या टिपणांत केला. त्याचा उद्धार अंताजी गोपाळानें केला. शक १५५४ तील ही शिववार्ता रिकाभ्या वेळीं सुखसंक्था

करीत असतांना समर्थानीं उत्सवास कधी तरी सांगितलेली आहे. बाल शिवाजीची लंगोटी फिटली नव्हती तेव्हां पासून जुनरा कडे, पुण्याकडे व कृष्णातीरा कडे समर्थांचे लक्ष्य लागले. १५५४ त जुनरांत किंवा पुण्यांत येऊन जिजाबाई, दादाजी व शिवाजी यांच्या आश्रयाने त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रे करण्याचा गांवढळ मार्ग न पत्करितां समर्थानीं स्वतंत्र संस्था यांत्रिण्याचा पुरुषार्थ शक १५७१ पर्यंत केला. त्या च अवधीत पुण्या भोवती व कृष्णेच्या पश्चिमेस निराळ्या तऱ्हेच्या संस्था येंत्रिण्यांत शिवराजाचा काल गेला. या दोन सुयंत्रणा एक च देश स्वतंत्रपणे व्यापू लागल्या असतां, त्यांचा सुखस्पर्श एकमेकांस झाला. असा हा प्रकार आहे. ह्याचे धागे थोडेफार उकलत चालले आहेत, परंतु कालदूरत्वास्तव व लेखवैरेल्यास्तव ही उकल समाधानकारक होण्यास श्रम व अवधि बेसुमार लागेल असा तर्क आहे.”

वरील उतान्यांत राजवाड्यांनीं व्यक्त केलेल्या अभिप्रायास धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांतील उल्लेखावरून चांगली च पुष्टि येत आहे. “ दासविभ्रामधाम, ” “ समर्थप्रताप, ” “ सांप्रदायाचा पत्रव्यवहार भाग दुसरा ” इत्यादि ग्रंथ धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजकसभेनें अलीकडे छापून प्रसिद्ध केले आहेत. या ग्रंथांत या प्रश्ना संबंधीं प्रसिद्ध झालेली नूतन माहिती जमेश धरून या प्रश्ना विषयीं पुनर्चर्चा करण्याचा समय प्राप्त झाला आहे असें वाटून हा प्रबंध लिहिण्यास आम्ही प्रवृत्त झालो आहो. समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या चरित्राची स्थूल माहिती वाचकांस आहे, असें गृहीत धरून या प्रबंधाची रचना केलेली आहे. या ग्रंथाच्या रचने विषयीं अल्प खुलासा करणे अप्रस्तुत होणार नाहीं. या पहिल्या भागांत या प्रश्नाच्या चर्चेचा आजपर्यंतचा इतिहास दिला आहे. दुसऱ्या भागांत आमचा साग्र प्रबंध छापिला आहे; तिसऱ्या भागांत दासविभ्रामधाम आणि समर्थप्रताप या ग्रंथांत रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या संबंधा विषयीं व समर्थसांप्रदायाच्या ध्येया विषयीं आलेले उल्लेख संग्रहित केले आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांस, त्या च प्रमाणे समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज या दोन अद्वितीय महाराष्ट्रीय विभूर्तींचा परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचा होता या विषयीं जिज्ञासा बाळगणाऱ्यांस हा प्रबंध उपयुक्त व्हावा हा हेतु पुढें ठेवून आतां दर्शविलेल्या प्रकारची या ग्रंथाची रचना केली आहे. इतका खुलासा केल्यानंतर हा भाग येथे पुरा करून दुसऱ्या भागांतील विषयाच्या विवेचनाकडे आह्मी वळतो.

श्रीसमर्थ रामदास स्वामी आणि श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज यांचा अन्योन्यसंबंध भाग २ रा.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी आणि श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज या दोन अद्वितीय महाराष्ट्रीय विभूर्तींनी महाराष्ट्राच्या अभ्युदया प्रीत्यर्थ ज्या अनेक हालचाली केल्या, त्या विषयी विचार करूं लागलें असतां खालील मुद्दे आपल्या पुढें प्रामुख्याने उभे रहातात:—

(१) उभयतांचें ध्येय कोणतें व त्याचें स्वरूप काय.

(२) त्यांच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ त्यांनी कोणत्या स्वरूपाच्या हालचाली केल्या.

(३) त्यांच्या हालचालींची माहिती परस्परांस कधी झाली; परस्परांच्या हालचालीस परस्परांचा पाठिंबा होता की काय; असल्यास कितपत व कोणत्या स्वरूपाचा होता.

या तीन मुद्यां पैकीं पहिल्या दोन मुद्यां संबंधीं भरपूर पुरावा उपलब्ध झाला असून, त्या संबंधाची चर्चा मराठ्यांच्या इतिहासाचे अभ्यासक व संशोधक यांनी बरी च केली आहे. तिसऱ्या मुद्या संबंधीं पुरावा समाधानकारक असा उपलब्ध झाला नसून, या मुद्या संबंधी चर्चा म्हणण्या सारखी झालेली नाही; हा मुद्दा अजून वादग्रस्त च समजण्यांत येतो. या तिसऱ्या मुद्यांत दोन बाबींचा समावेश होतो. पहिली बाब म्हटली म्हणजे समर्थ रामदास स्वामी आणि शिवाजी महाराज या उभयतांनी त्यांच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ ज्या हालचाली केल्या, त्या बदलची माहिती परस्परांस त्यांच्या वयाच्या कोणत्या कालविभागांत झाली; समर्थ रामदास स्वामींनी शिवाजी महाराजांस शके १५७१* त अनुग्रह दिला, हें निर्विवादपणे सिद्ध झालें आहे. तेव्हां शके १५७१ पासून त्यांच्या आयुष्याच्या समाप्ती पर्यंत

* टीप:— श्री समर्थांचा श्रीशिवछत्रपतीस अनुग्रह, हा कै. वि. का. राजवडे यांचा लेख श्री सांप्रदायिक विविध विषय पान ११३ पहा.

त्या उभयतांचा परस्परांशी संबंध कोणत्या प्रकारचा होता, या बद्दलचा वाद राहिला नाही. मुख्य वादाचा प्रश्न, छत्रपति शिवाजी महाराजांस समर्थींचा अनुग्रह होण्या पूर्वी त्या उभयतांच्या हालचालींची वार्ता परस्परांस होती की नाही व त्यांची आणि समर्थींची भेट झाली होती की नाही, हा आहे. बराल तिसऱ्या मुद्यांत समाविष्ट होणारी दुसरी बाब म्हटली म्हणजे समर्थींनी केलेल्या हालचालींस शिवाजी महाराजांचा व शिवाजी महाराजांनी केलेल्या हालचालींस समर्थींचा कितपत व कोणत्या प्रकारचा पाठिंबा होता ही होय. या दोन बाबी पैकीं दुसऱ्या बाबी संबंधीं “ श्री सांप्रदायाचीं कागदपत्रे ” (रामदास आणि रामदासी माला भाग ९) या ग्रंथा मध्ये बराच पुरावा प्रसिद्ध झाला आहे. परंतु वर दर्शविलेल्या पहिल्या बाबी संबंधीं मात्र अत्यंत अल्प पुरावा पुढे आला असून, या विषयी चर्चा हि अल्प झालेली आहे. याचें कारण थोडक्यांत पुढे दर्शविल्या प्रमाणे आहे. कोणत्या हि मुद्याचा निःशंकपणे निकाल होण्यास प्रत्यक्ष पुराव्याची आवश्यकता असते. तथा प्रकारचा पुरावा न मिळाला म्हणजे त्या मुद्याच्या बाबतींत पुढे येणाऱ्या हकीकती वरून जी अनुमाने निघतील, ती अनुमाने ज्या कोणास जितक्या प्रमाणांत पटतील त्या प्रमाणांत तो मुद्दा त्यास पटला असे ठरते. जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृति या न्यायाने काहीं विवाक्षित गोष्टी वरून अ गृहस्थ एकादें अनुमान जितक्या बळकटीचें काढील, त्याच बळकटीचें अनुमान ब, क, ड हे गृहस्थ काढतील च असा अनुभव व्यवहारांत येत नाही. अ, ब, क, ड हे चारी गृहस्थ एकाच स्वरूपाचें अनुमान काढतील; परंतु प्रत्येकाचें अनुमान सारख्याच बळकटीचें असू शकणार नाही. या मुळें वर दर्शविलेल्या मुद्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या बाबी संबंधीं निर्विवाद असा सिद्धांत अद्याप पावेतो निष्पन्न झाला नाही. या मुळें समर्थ रामदास स्वामींनीं केलेल्या हालचाली, शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या प्रीत्यर्थ करण्यांत आलेल्या हालचालींस कितपत व कशा रीतीनें उपकारक झाल्या, या विषयी महाराष्ट्रीयान्च्या मनांत अद्याप पावेतो अनिश्चितपणा वसत आहे.

समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज या दोन व्यक्तींची परस्परांशी भेट व ओळख कोणत्या शकांत झाली, ही बाब निःसंशयपणे सिद्ध करण्यास लागणारा पुरावा झटला म्हणजे, या दोन व्यक्तीं पैकीं कोणत्या हि एकाद्या व्यक्तीशीं दुसऱ्याची भेट अमुक एका विवाक्षित काळीं झाल्याचें ज्या लेखांत नमूद करून ठेविलें आहे, असा लेख हा होय.

या मुद्या संबंधाचा प्रत्यक्ष पुरावा दुसऱ्या हि एका प्रकारचा असणे संभवनीय आहे. असा पुरावा झटला ह्यणजे समर्थ व छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या समकालीन एकाद्या प्रसिद्ध व्यक्तीने, त्या उभयतांची भेट स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिल्याचें शक, महिना, तिथि, वार इत्यादि तपशिला सह ज्या लेखांत नमूद करून ठेविलें आहे असा अससल लेख, हा होय. अशा प्रकारचा प्रत्यक्ष पुरावा अद्याप पावेतो, वरील तिसऱ्या मुद्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या बाबी संबंधी, आज पावेतो उपलब्ध झालेला नाही, व या च कारणा मुळे हा मुद्दा अद्याप पावेतो वादग्रस्त टापूंत राहिला आहे. या मुद्या संबंधी आज पावेतो जी अनुमाने काढण्यांत आली आहेत, त्यांत नूतन संशोधनाच्या योगाने नूतन बाबी पुढें येऊन फेरफार होणे शक्य आहे. अलीकडे वरील मुद्या संबंधी उपलब्ध झालेल्या नूतन इतिहास साधनांतील पुरावा लक्षांत घेतला असतां, पांच दहा वर्षा पूर्वी या मुद्या संबंधी काढण्यांत आलेल्या अनुमाना पेशां, शिवाजी महाराजांच्या पूर्व वयांत च त्यांची व समर्थ रामदास स्वामींची भेट झाली होती, अशा प्रकारचें अधिक बळकट अनुमान काढतां येणें आतां शक्य झालें आहे. प्रस्तुत लेखांत, उपलब्ध झालेल्या नूतन साधनांच्या आधारें, या मुद्या संबंधी चर्चा करण्याचें आर्हा ठरविलें असून, शिवाजी महाराजांच्या पूर्व वयांत च त्यांची व समर्थींची भेट होऊन परस्परांचें ध्येय परस्परांस विदित झालें होतें, अथें आम्ही जवळ जवळ सिद्धांत—कोर्टांत पडेल अशा रीतीने स्थापित करून दाखविणार आहों. इतकी प्रस्तावना करून वर दर्शविलेल्या तिसऱ्या मुद्याच्या चर्चेस सुरवात करण्या पूर्वी चर्चाविषयक मुद्याचें महत्त्व लक्षांत येण्या स्तव, वर नमूद केलेल्या पाहिल्या दोन मुद्या संबंधी सिद्धांत कोणत्या स्वरूपाचे स्थापित झाले आहेत, याचें आम्ही थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों.

शिवाजी महाराज व त्यांचे वडील शहाजी राजे यांचें, स्वराज्याची स्थापना करण्यांत मुख्य ध्येय श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माची स्थापना करणे हें होतें, हा सिद्धांत आतां सर्वमान्य झाला आहे. धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेनें नुकत्या च प्रसिद्ध केलेल्या “ महाराष्ट्रधर्म अर्थात् मराठ्यांच्या इतिहासाचें आत्मिक स्वरूप ” या ग्रंथांत ज्या पुराव्या वरून हा सिद्धांत निष्पन्न होतो, तो पुरावा साग्र तपशिलवार नमूद केला असून जर कोणास या सिद्धांता विषयी अद्याप कांहीं शंका वाटत असेल, तर त्यांनीं तो ग्रंथ वाचून तिचें निरसन

करून घ्यावे. तथापि प्रस्तुत स्थळीं या मुद्या संबंधींचा अल्पसा पुरावा नमूद केल्या वांचून राहवत नाही. शहाजी राजे आणि शिवाजी यांचे पितापुत्रांचे नाते होते हे लक्षांत घेतां, शहाजी राजांचे शिवाजी महाराजांच्या ध्येया विषयी उद्गार अत्यंत महत्त्वाचे व प्रमाणभूत समजले पाहिजेत, हे सांगावयास पाहिजे असे नाही. पुत्राच्या अंतःकरणाचो बिनचूक परीक्षा पित्या वांचून दुसऱ्या कोणास करितां येणे शक्य आहे ? पुराव्याच्या दृष्टीनें या उद्गारां वरून शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या ध्येया विषयी निघणारे अनुमान निर्विवाद कोटी पैकी समजले पाहिजे. बाजी घोरपडे यांचे पारिपत्य करण्या विषयी शहाजी राजे यांनीं शिवाजी महाराजांस जे पत्र लिहिले, त्या पत्रांत त्यांचे खालील प्रमाणे उद्गार आढळतातः—

“ बाजी घोरपडे यांनीं स्वधर्म साधणता सोडून यवन दुष्ट तुरूक याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगावाजीचे हुनरेकरून विजापुरास येणे घडले. तथे गुजरल्य प्रकार निर्वाणांचा. तो तुम्ही समजलांच आहां. तो ही प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धिस नेणे व स्वधर्म राज्यवृद्धी करणे म्हणोन पार पडला. सांप्रत पुन्हा दुर्बुद्धि धरून खवासखान विजापुराहून फौजे सुदां रवाना झाले. याची हारोळी वाजी याणो व लखम सांवत व खेम सांवत यांनीं प्रतिशा पूर्वक जत करून सेना समवेत निघाले, ते तिकडे येत आहेत. तुहांस श्री सांव व अन्ना यश देणार पूर्ण आहेत ये समयीं त्यांचे वेढे घ्यावे आण आमचे मनोदय शेवटास नेणार तुह्यो सुपुत्र निर्माण आहांत. ”

(महाराष्ट्र-इतिहास-मंजिरी पान ७७)

शहाजी राजांच्या खालोखाल शिवाजी महाराजांशीं निकट संबंध असणारे हाणजे त्याचे अमात्य रामचंद्र नीळकंठ हे होत. सभासदकृत बखरीत* यांचे विषयी शिवाजी महाराजांनीं काढिलेले उद्गार सर्वश्रुत आहेत. त्या उद्गारां वरून अमात्यांची थोरवी व योग्यता कोणत्या प्रकारची होती हे दिसून येते. अशा प्रकारच्या व्यक्तीचे, शिवाजी महाराजांच्या ध्येया विषयीचे उद्गार,

* टोचः— शिवछत्रपतींच्या चरित्रांतील (कृष्णाजी अनंत सभासदकृत) पान १०३ वरील खालील उद्गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेतः—

“ त्यापैकी एक प्रलहादपत, निराजीपंतांचे पुत्र, व रामचंद्रपंत निळोपंताचे पुत्र हे दोघे ब्रह्मण पराक्रमी होतील. उरल्यापैकी संताजी घोरपडे व बहिर्जी घोरपडे व धनाजी जाधव हे जरी वांचले तरी हे तिघे मोठा पराक्रम करतील, मोडिले राज्य हे तिघे ब्राह्मणव तिघे मराठे सावरतील. ”

शहाबी राजांच्या उद्दारां इतके च महत्वाचे समजले पाहिजेत. अमात्यांच्या उद्दारां वरून शिवाजी महाराजांचें, स्वराज्यस्थापना करण्यांत कोणत्या प्रकारचें ध्येय होतें, हें उत्कृष्ट प्रकारें दिसून येत आहे.

“ अहिवंता पासून चंदी कावेरी तीरा पर्यंत निष्कंटक राज्य शतावधि किल्ले, तसेंच जलदुर्ग, कित्येक विशाल स्थळे, चाळीस हजार पागा व साठ सत्तर हजार शिलेदार, दोन लक्ष पदाती, कोठ्यावधि खाजिना, तसेंच उत्तम जवाहिर सकळ वस्तुजात संपादिले. पाणव कुळींचे मराठे यांचा उद्धार केला. विंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपति ह्मणविलें. धर्मोद्धार करून देव ब्राह्मण संस्थानीं स्थापून यजनयाजनादि षट्कर्मै वर्णविभागें चालविलीं. तस्कारादि अन्यायी यांचें नांव राज्यांत नाहीं केलें. देशदुर्गादि सैन्यांचे बंद नवेच निर्माण करून एकरूप अव्याहत शासन चालविलें. केवळ नूतन सृष्टी च निर्माण केली. औरंगजेबासारिखा महान् शत्रु परितां सागरीं निमग्न करून दिगंत विख्यात कीर्ति संपादिली तें हें राज्य. ” (आज्ञापत्र पान ४)

अगदीं अलीकडे शंभु छत्रपतीचा “बुधभूषणम्” या नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. त्या ग्रंथांत शिवाजी महाराजांच्या ध्येया विषयी व त्यांच्या स्वरूपा विषयी जे उद्गार आहेत ते फार महत्वाचे आहेत. शिवाजी महाराजांच्या पित्याच्या उद्दारांस जितकें महत्त्व द्यावयाचें, तितकें च महत्त्व शिवाजी महाराजांचे पुत्र संभाजी राजे यांच्या उद्दारांस देणें जरूर आहे. कारण पित्यास ज्या प्रमाणें पुत्राचें, त्या प्रमाणे पित्याचें अंतःकरण पुत्रास विनचूक समजतें. संभाजी महाराजांनीं ग्रंथाच्या सुरवातीस च शिवाजी महाराजांचें ध्येय कोणतें होतें व त्याचें स्वरूप कशा प्रकारचे होतें हें दर्शविलें आहे. शंभु छत्रपति म्हणतातः—
कलिकाल भुजंगमाबलिढं निखिलं धर्ममवेक्ष्य विवलवयः ।

जगतः पतिरंशतोवतापो (तीर्णः) स शिवछत्रपतिर्जयत्येजयः ॥

अर्थः— कलिरुपी सर्पानें धर्मास दंश केल्या मुळें तो संकटांत पडलेला पाहून ज्यानें अंशरूपानें अवतार धारण केला, अशा छत्र धारण करणाऱ्या व अजिंक्य अशा विश्वाच्या अधिपति (विष्णु) शिवाचा विजय असो.

येन क्षोणितले कलावविकले बुद्धावतारं गते ।

गोपालेखिलवर्णधर्मनिचय म्लेंछैः समासादिते ।

भूयस्तपरिपालनाय सकलाञ्जित्वा सुरद्वेषिणः ।

स्वे स्वे वर्णपथे चिरेण विहिता विप्रादिधर्णाक्रमात् ॥

अर्थः— हा शिव कसा, तर ज्यानें गोपाळाच्या बौद्ध अवतारांशील

कलियुगाचा प्रभाव या पृथ्वीवर पडला असतां व वर्णाश्रमधर्माची म्हेळानीं वाताहत करून टाकिली असतां, त्याचें रक्षण व पुनरुज्जीवन करण्या करितां देवांच्या शत्रूंचा पराभव केला व ब्राह्मण आणि इतर वर्णांच्या लोकांची आपापल्या वर्णाश्रमधर्माच्या ठायीं स्थापना केली. ” या श्लोकांत शिवाजी महाराजांचें ध्येय उत्तम प्रकारें दर्शविण्यांत आलें असून, शहाजी राजे व रामचंद्र नीळकंठ अमात्य यांच्या उद्गारांस या श्लोकांत दर्शविलेल्या अभिप्रायाच्या योगानें उत्तम प्रकारची वळकटी येत आहे. आतां रामदास स्वामींचें ध्येय काय होतें व त्याचें स्वरूप कशा प्रकारचें होतें याचें आह्मी दूरदर्शन करितों. “महाराष्ट्रधर्म” या ग्रंथात या विषयीची अल्प चर्चा आलेली आहे. तथापि या मुद्याची अधिक स्पष्टता करण्या करितां, समर्थांचें चरित्र समक्ष डोळ्यांनीं पाहणारे त्यांच्या शिष्यांचे शिष्य जे गिरधर, त्यांनीं लिहिलेल्या अत्यंत प्रमाणभूत व विश्वसनीय अशा समर्थांच्या चरित्रपर ग्रंथांतोळ ह्मणजे “समर्थ प्रताप” ग्रंथांतोळ समर्थांच्या ध्येया विषयीचे कांही महत्वाचे उल्लेख आह्मी येथे देतोः—

समर्थें सर्वसंगपरित्याग केला यथार्थ ।

समर्थांसी आज्ञा करितील श्रीरामसमर्थ ।

धर्मस्थापना भरतखंडी कृतार्थ ।

शुद्ध परमार्थ दिसतसे ॥ (स. प्र. पान १४)

श्रीरामदास आह्मी सर्व ही त्वद्रूपें ।

देव दानव मानव तूसींच स्वरूपें ।

आत्माराम तुह्मी निजात्मरूपें । धर्मस्थापना करावी ॥

ऐसें श्रीरामस्तवन श्रीसमर्थें केलें ।

श्रीरामसमर्थें कृपावलोकनें आर्लिगन दिधलें ।

अवघें राममय ब्रह्मांड जालें । श्रीराम काय अनुवादती ॥

श्रीरामदास तुह्मी सर्वही मद्रूपें । देवदानव माझींच स्वरूपें ।

आत्माराम मी निजात्मरूपें । धर्मस्थापना करीन हे ॥

आतां धर्मस्थापना करावी तुह्मी । सेव्यसेवकभावें ऐक्य तुह्मी आह्मी ।

सकळ साधुसंकल्प कर्मभूमी । सिद्धिस नेईन निर्धारें ॥

[स. प्र. पान. १६]

श्रीरामसमर्थउपासना । आकल्प संकल्प परंपरा जाणा ।

धर्मस्थापना जगजीवना । भरतखंडीं करणें भसे ॥

(स. प्र. पान १७)

समर्थ अवतार निरोपमा । आचार्य स्वामीची साजे उपमा ।
 ब्रह्मचर्याश्रमीं परमहंस महिमा । ब्राह्मण्य रक्षणी अवतारु ।
 ब्रह्मसूत्र आचार्य देवें रक्षिलें । ब्राह्मण्य समर्थ देवें संरक्षिलें ।
 कलयुगीं संन्यासग्रहण आचार्य चालविलें । विचारसंन्यास समर्थांचे ।
 आचार्यस्वामी शंकरमूर्ती । दक्षिणामूर्ती दक्षिणें ।
 स्मार्ते भागवत ऐक्य दोन्ही । श्रीरामसमर्थ ऐक्यपर्णी ।
 भगवत्स्वरूपीं साधुसंत मिळणीं । ब्रम्हानंदें स्वानंदें ॥
 एवं श्रीराम समर्थ जनस्थानीं । अंतर्धानीं ऐक्य जालें धर्मसंस्थापनीं
 [स. प्र. पान १७]

म्हणोनि हिमालय कुंडीं । समर्थ बुडी देती ।
 रघुनाथजी समर्थांसी वरिच्या वरि धरिती ।
 समर्थ समर्थांसी गाळिप्रदानें समर्पिती । काय प्रयोजन या देहाचें ॥
 तुम्हासी जगदोद्धार करणें आहे । तुमची तनुहे आमची तनु पाहे ।
 दोनि तपें तुमची रक्षिली काया हे । धर्म स्थापनें कारणें ।

(स. प्र. पान १८)

समर्थ देवें कृष्णातीरीं । नाना वैराग्यें केलीं गिरिकंदरीं ।
 धर्मस्थापना चराचरीं । सर्वा सर्वत्र सांभाळिलीं ॥

(स. प्र. पान १२)

समर्थ नाना धर्मस्थापना करिती । कर्म उपासना ध्यानमूर्ती ।
 ज्ञान विज्ञान ब्रह्म अमूर्ती । जयंत्यापर्वी तत्पर ॥ (स. प्र. पान १६)

वर दिलेले उतारे इतके स्पष्ट आहेत कीं, त्या संबंधाची विशेष चर्चा करून त्यांतील अर्थ वाचकांस उलगडून दाखविण्याची कांहीं आवश्यकता आहे असें आम्हांस वाटत नाही. श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मांचें पुनरुज्जीवन करण्या करितां श्रीमत् शंकराचार्यांचा अवतार ज्या प्रमाणें झाला, त्या च प्रमाणें समर्थ रामदास स्वामींचा अवतार तेंच कार्य सिद्धीस नेण्या करितां झाला, हा अभिप्राय घरील सर्व उताऱ्यां वरून स्पष्ट दिसून येत असून, धर्मस्थापना हें समर्थ-अवताराचें मुख्य ध्येय होतें, ही बाब उताऱ्यां वरून सिद्ध झाली आहे. आतां या संबंधाचा एक च उतारा आम्ही येथें देतो; त्या वरून धर्मस्थापना हें जें समर्थ रामदासांचें ध्येय, तें कोणत्या रीतीनें सिद्ध व्हावयाचें होतें हें स्पष्ट दिसून येणार आहे.

श्रीराम समर्थासी पश्चिम सिद्धांती राहाणें ।

सहुरु समर्थासी पश्चिम पर्वती निजसौख्य पाहाणें

श्रीगुरुसमर्थासी पश्चिम देशी स्वधर्मराज्य पाळणें ।

श्रीरामराज्य करणें सर्वत्र हो ॥ [स. प्र. पान १३३]

आतां दिलेल्या उतान्यां वरून स्वधर्मस्थापना म्हणजे च रामराज्य अशी समर्थांची भावना होती असें सिद्ध होत आहे. या उतान्यांतील रामराज्याचा अर्थ समजल्या खेरीज, समर्थांच्या ध्येयाचें स्वरूप वाचकांच्या बरोबर लक्षांत येणार नाही. मखरक्षणार्थ विश्वामित्र दशरथ राजा कडे श्रीरामाच्या मदतीची मागणी करण्या करितां आले, तेव्हां ते आपल्या आईची आज्ञा मागावयांस गेले असतां, श्रीरामाच्या तोंडून जे उद्गार निघाले त्यां वरून रामराज्याचें स्वरूप वाचकांचें लक्षांत उत्तम प्रकारें येणार असल्या कारणानें तें आम्ही येथें खालीं देतो:-

ब्राह्मणाच्या कार्याकारणें । अवतार घेतले नारायणें ।

म्हणोनि माये आज्ञा देणें । द्विजां रक्षणें उचित ॥

देवब्राह्मण अग्निपूजनें । नाना योग याग व्रतें दानें ।

नाना तपें तीर्थाटणें । मातें रक्षणें उचित ॥ २३ ॥

नाना पुरश्चरणें अनुष्ठानें । नाना योग नाना साधनें ।

आत्मचित्तनें स्वानंदभुवनें । स्वधर्म रक्षणें उचित ॥ २४ ॥

ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण जेथें । सर्व सांडोनि धांवणें तेथें ।

नाना वैष्णवीं माया भक्त जनानें । झणीं बाधील म्हणूनियां ॥ २५ ॥

नाना षट्कर्में चालती जनीं । विध्योक्त क्रिया आचरती मनीं ।

ब्रह्मसंपन्नीं स्वानंदभुवनीं । नवविद्या भजनीं तत्पर ॥ २६ ॥

निःकामभजनें सर्वस्वत्याग । मज निमित्त मांडती योगयाग ।

आत्मचित्तनें भवस्वर्गभोग । तुच्छ करिती स्वानंदें ॥ २७ ॥

ऐसें योगी दुर्लभ जगीं । धुंडीत चालिले वीतरागी ।

ऐसया कारणें मज्जलागीं । अवतार घेणें निर्धारें ॥ २८ ॥

पूर्वीं सूतिकागृहीं दिधलें दर्शन । माते तुजला असेल स्मरण ।

सुरसाधुधराधर्मरक्षण । धरावया मी अवतरलों ॥ २९ ॥

एवं धर्म संस्थापनाकारणें मातें । रायें दिधलें मखरक्षणातें ।

अग्निब्राह्मण आमुर्चीं दैवतें । आज्ञा देई सिद्धाश्रमा ॥ ३० ॥

[स. प्र. अनुक्रमणिका पान ४८]

ज्या स्वधर्मराज्याची स्थापना व्हावी अशी समर्थांची इच्छा होती, त्याचें स्वरूप या उतान्यांत दर्शविलेल्या प्रकारचें होतें; याच च रामराज्य समजत,

रामराज्याचें स्वरूप खालील उतान्यांत हि उत्कृष्टपणें चित्रित केलें आहे.
 राज्य ५. रघुनाथाचें । कळीकाळासी नातुळे ।
 बहुवृष्टी अनावृष्टी । हें कदा न घडे जनीं ॥ ७ ॥
 उद्वेग पाहतां नाहीं । चिंतामात्र नसे जनीं ।
 व्याधी नाहीं रोग नाहीं । लोक आरोग्य नांदती ॥ ८ ॥
 युध्य नाहिंच आयोध्या । राग ना मळरु नसे ।
 बंद निर्बंध ही नाहीं । दंड दोष कदा नसे ॥ ९ ॥
 कुरूपी पाहतां नाहीं । जरा मृत्यु असेचिना ।
 आदरु सकळें लोकां । सख्यप्रीती परस्परें ॥ १० ॥
 बोलणें सत्य न्यायाचें । अन्याय सहसा नसे ।
 अनेक वर्तती काया । येक जीव परस्परें ॥ ११ ॥
 दरिद्री धुंडितां नाहीं । मूर्ख हा तो असेचिना ।
 परोपकार तो मोठा । सर्वत्र लोकसंग्रहो ॥ १२ ॥
 अद्भूत पीकती भूमी । वृक्ष देती सदा फळें ।
 अस्त्रड दुभती धेनु । आरोग्यें वाहती जळें ॥ १३ ॥
 जळजें स्वापदें पक्षी । नाना जीव भुमंडळीं ।
 आनंदरूप बोभाती । नाना स्वर परस्परें ॥ १४ ॥
 नद्या सरोवरें बावी । डोलती नूतनें वनें ।
 फळती फुलती झाडें । सुगंध वनवाटिका ॥ १५ ॥
 उदंड वसती ग्रामें । नगरें पुरेंचि पट्टणें ।
 तीर्थें क्षेत्रें नाना स्थानें । शिवालयें गोपुरीं बरीं ॥ १६ ॥
 मठ मठ्या पर्णशाला । रुसी आश्रम साजिरें ।
 वेदशास्त्र धर्मचर्चा । स्नान संध्या तपोनिधी ॥ १७ ॥
 चढता वाढता प्रेमा । सुखानंद उचंबळे ।
 संतोष समस्तें लोकां । रामराज्य भुमंडळीं ॥ १८ ॥
 हरिदास नाचती रंगीं । गायनें कीर्तनें बरीं ।
 राग रग तानमानें । टाळबंधें त्रिराजती ॥ १९ ॥
 प्रबध कविता छंदें । धाटी मुद्रा परोपरीं ।
 आन्वय जाड दृष्टांतें । गद्यें पद्येंचि औघडें ॥ २० ॥
 नानायुक्ति नाना बुधी । नाना विद्या नाना कळा ।
 नाना संगीत सामर्थें । नाना वाद्यें परोपरीं ॥ २१ ॥
 संमार्जनें रंगमाळा । पुष्पमाळा बहुविधा ।
 केशरें धुसरें गंधें । सुगंधें कर्ताळिका ॥ २२ ॥
 सर्वही तापले तोषें । नाम घोषेंचि गर्जती ।

पुरेना दिन ना रात्री । यात्रा पवें हरीकथा ॥ २३ ॥
दीपिका चंद्रजोती त्या । अर्त्या नरिंजनं जने ।
रामराजा दयासिंधु । वोळखा सेवकांवरी ॥ २४ ॥
रामदासीं ब्रह्मज्ञान । सारसार विचारणा ।
धर्मस्थापनेसाठीं कर्मकांड उपासना ॥ २५ ॥

(रामदासवचनामृत मा. पं. १. ७-२५)

येथ पावेतो नमूद केलेल्या पुराव्या वरून व तत्संबंधी केलेल्या विवेचना वरून समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज या उभयतांचे ध्येय एक च स्वरूपाचे होतें, ही बाब अल्पमति माणसास हि पटण्या सारखी आहे. पहिल्या मुद्या संबंधाचे विवेचन आतां पुरे करून दुसऱ्या मुद्याच्या चर्चे कडे आली वळतो.

छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेच्या द्वारे स्वधर्मस्थापनेचे जे ध्येय आपल्या पुढे ठेविले होते, ते सिद्ध करण्या करितां ज्या प्रकारच्या हालचाली त्यांनीं केल्या, त्या संबंधाचा भरपूर पुरावा उपलब्ध झाला आहे. स्वराज्यस्थापनेच्या खटाटोपास अपरिमित द्रव्याची अत्यंत आवश्यकता असते; द्रव्याच्या जोरा वर स्वराज्यस्थापने करितां धारातीर्थी देह ठेवणारीं माणसें, अश्व, शस्त्रास्त्रे इत्यादि सामुग्री शिवाजी महाराजांनीं पैदा करून महाराष्ट्रास, दास्यांत ठेवणाऱ्या विधर्मी मुसलमान गनिमांच्या कचाट्यांतून, मुक्त केले. शिवाजी महाराजांना, शुक्रनीतीच्या खालील श्लोकांत दार्शिलिल्या स्वरूपाच्या हालचालींचा आश्रय करावा लागला. “ संकट काळीं राजाने डोंगरी किल्ल्यांचा आश्रय करावा आणि तेथे राहून लूट व मारामान्या करून आपले राज्य मिळवावे ” राजाने लुटारू प्रमाणे त्याच्या शत्रूची सर्व दिशांस असलेली संपत्ति लुबाडून घ्यावी. ”

शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापने प्रीत्यर्थ केलेल्या हालचालीं संबंधाची बरी च माहिती, उपलब्ध झालेल्या इतिहाससाधनां वरून सर्वत्रांस सिद्धित आहे. या पुढे होणाऱ्या संशोधनाच्या योगाने या माहितीत भर पडण्याचा संभव असून, या मुद्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक लहानमोठ्या बाबीं वर अधिक प्रकाश पडण्याचा संभव आहे. छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या, स्वराज्यस्थापने प्रीत्यर्थ करण्यांत आलेल्या हालचालींचा पुरावा, बरा च उपलब्ध झाला असून या पुढे हि त्यांत अधिक भर पडण्याचा संभव आहे, हे ठीक च झाले. परंतु श्रीसमर्थ रामदास स्वामींनीं, वर दर्शविलेल्या त्यांच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ कोणत्या हालचाली केल्या

व त्याचें स्वरूप कोणत्या प्रकारचें होतें, या संबंधाची कल्पना महाराष्ट्रीय जनते पुढें जितकी स्पष्टपणें मांडली जावी, तितकी स्पष्टपणें अद्याप पावेतो मांडली गेली नाही. रामदासी वाङ्मयाचें जें संशोधन आज पावेतो झालें आहे, त्या संशोधना वरून समर्थानीं भरतखंडांत अनेक मठ स्थापिले व त्या मठां वर अनेक शिष्य स्थापित केले, हें भरपूरपणें सिद्ध झालें आहे; परंतु त्यांनीं स्थापिलेल्या मठां वर अधिष्ठित असलेले मठाधिपति समर्थ रामदास स्वामींचें, वर दर्शविलेलें स्वधर्मराज्य अथवा रामराज्य सिद्ध करण्याचें ध्येय साध्य करण्या स्तव, कोणत्या प्रकारच्या हालचाली करीत असत, याची साग्र व तपशीलवार माहिती मात्र अद्याप पावेतो स्पष्टपणें नमूद केली गेलेली नाही. या विषयीची स्पष्ट कल्पना नमूद करण्याचा आह्मी प्रस्तुत स्थळीं थोडा बहुत प्रयत्न करतो. समर्थ रामदास स्वामींच्या ध्येया विषयीच्या दिलेल्या वरील उतान्यांत “ श्रीगुरुसमर्थींसी रामराज्य करणें सर्वत्र हो ” या ओळींत अंतर्भूत होणाऱ्या रामराज्याच्या कल्पनेची जरा बारकाईनें चर्चा करणें जरूर आहे. स्वराज्यरूपी रामराज्याची स्थापना, महाराष्ट्रांत आधिभौतिक साधनांच्या साहाय्यानें शिवाजी महाराजांनीं केली, हे सर्वत्रांस विदित च आहे. ही गोष्ट माझ केल्या वर मग असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, स्वराज्यरूपी रामराज्याच्या स्थापनेंत समर्थांचा भाग कोणता व त्याचें स्वरूप काय ? या प्रश्नाचा उलगडा उत्तम प्रकारें होऊन स्वराज्यरूपी रामराज्य सिद्ध करण्याच्या बाबतींत समर्थांचा कितपत भाग होता, हें समजण्या करितां ज्या काळीं स्वराज्यरूपी रामराज्य महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आलें, त्या काळीं ब्राह्मणा पासून तीं थेट चांडाला पावेतो महाराष्ट्र-समाजांत अंतर्भूत होणाऱ्या, अनेक वर्णांच्या व जातींच्या जनतेची सर्वसाधारण मनोरचना कशा प्रकारची होती, याचें प्रथम दिग्दर्शन करणे अत्यंत अवश्य आहे; या बाबीची यथायोग्य कल्पना वाचकास झाल्या खेरीज, रामराज्याच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ रामदास स्वामींनीं केलेल्या कामगिरीचें महत्त्व, वाचकांच्या लक्षात येणार नाही. ज्या काला विषयी आपणांस विचार कर्तव्य आहे, त्या काळच्या महाराष्ट्रीय जनतेचीं मनें श्रद्धावान् व भाविक होती; जपतपादि अनुष्ठानें, दान, शांति इत्यादि कर्म निष्ठापूर्वक केलीं असतां, तीं महत्कार्यांच्या सिद्धीस उपयुक्त होतात, अशी त्या काळच्या लोकांची भावना होती. म० इ० सा० खंड १५ लेखांक ४३४ वरून त्या काळच्या लोकांची मनोरचना कशा प्रकारची असे याची कल्पना करितां येण्या सारखी आहे. शके १५४६ च्या सुमारास चाकण प्रांती

पाऊस पडला नाही, त्या मुळें लोक परागंदा झाले. तेव्हां देशमुख, देशपांडे, कुळकर्णी, पाटील, चौधरी, शेठे, महाजन इत्यादि लोक मुरारभट ब्रह्मे यांच्या कडे गेले, व दहाबारा दिवसांच्या आत पाऊस पडेल की नाही, असे त्यांनी त्यांस विचारिले; तेव्हां मुरारभट ब्रह्मे यांनी, दहा रोजांत पाऊस पडेल असे सांगितले; व त्या प्रमाणे पाऊस पडला ह्यागून दरसाल रुपये पचवीस (२५) इनामा दाखल वशपरंपरा मुरारभट ब्रह्मे यास देण्या बद्दल वरील लोकांनी मुरारभटाना सनद दिली. मुरारभट ब्रह्मे सारख्या सदाचरणी ब्राह्मणाचा शब्द खरा ठरून पर्जन्य पडल्या बद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्या स्तव, त्यास इनाम देणारांची मनोरचना श्रद्धावान् असली पाहिजे हें उघड आहे. खुद्द शिवाजी महाराज, हे जे त्या काळच्या महाराष्ट्रीय जनतेचे पुढारी, त्याची हि मनोरचना अशा च प्रकारची होती. सनदापत्रें (बाड) पान ११२ मध्ये गोपाळभट बिन श्रीधरभट यांस शके १५७४ चे फाल्गुन शुद्ध १ ला छत्रपति शिवाजी महाराजांनी दिलेली एक सनद छापिली आहे. त्या सनदेंत खाली नमूद केलेला उल्लेख आला आहे, तो फार महत्त्वाचा आहे:-

“ स्वामीस आपले अभ्योदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ अनुष्ठान सांगितले ” असे नमूद केलें असून नंतर स्वामींनी आमचे अभ्युदयार्थ प्रतिवर्षी अनुष्ठान उत्तरोत्तर करावें व मंत्र उपदेश ही स्वामींचे वंशपरंपरेनें आमचे वंशपरंपरेस करावा ” असें नमूद केलें आहे. या प्रमाणें मजकूर नमूद केल्या नंतर, गोपाळ भटास दिलेल्या देणगीचा तपशील या सनदेंत दिला आहे. या च ग्रंथाच्या ११३ पाना वर दुसरें एक दानपत्र छापिलें आहे; तें दानपत्र सिद्धेश्वरभट बिन भेघनाथभट ब्रह्मे यास शिवाजी महाराजांनी करून दिलेलें असून, त्यांत पुढील उल्लेख आला आहे. “ स्वामींच्या अनुष्ठानबळें आपण राज्यास अधिकारी जालो. व सकळ मनोरथ, चितिलें, पावलों ऐसा अनुभव आला ह्यागून, व सकटकाळी साह्यकारी जाणोन पुत्रपौत्रादी वंशपरंपरेने स्वामीस वर्षासन होन प तशाही १०० शंभरी केले असेत ” या दोन्ही उल्लेखां वरून शिवाजी महा. राजांची मनोरचना, त्या काळच्या सर्व च महाराष्ट्रीय जनते प्रमाणें श्रद्धावान् व भाविक होती, हें उघड होत आहे; अशा स्वरूपाची मनोरचना ज्या जनतेची होती, त्या जनतेचा भगवद्गीतेतील “ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ भ. गी. अ. ४ श्लो. ७ ॥ परित्राणाय साधूनाम् । विनाशायच दुष्कृताम् । धर्म-संस्थापनार्थाय । संभवामि युगे युगे ॥ (भ० अ० ४ श्लोक ८)

इत्यादि श्लोकांत व समर्थ रामदास स्वामींच्या “धर्म स्थापनेचे नर । जाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचें ।” यावचनांतील सिद्धांता वर दृढ विश्वास असला पाहिजे, या विषयी शंका घेण्याचें कारण नाही; रामराज्याच्या नूतन पुनरावृत्तीच्या कल्पनेस, अगोदरच अनुकूल असलेल्या अशा प्रकारच्या महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनोरचनेस बळकटी आणणाऱ्या, दुसऱ्या दोन बाबी त्या काळीं कारणीभूत झाल्या. या बाबी म्हटल्या म्हणजे त्या काळीं महाराष्ट्रीय जनतेंत विद्यमान असणाऱ्या कलियुगविषयक कल्पना व त्या कल्पनेस अनुसरून त्या काळीं महाराष्ट्रांत मूर्तिमंत अस्तित्वांत असलेली परिस्थिति या होत. समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अवतारा पूर्वी, महाराष्ट्रांत जे अनेक हरिकथानिरूपणी पुढारी होऊन गेले, त्यांनीं पुराणातरीं वर्णिलेल्या कलियुगाच्या स्थितिचें वर्णन केलें असून, त्यांच्या मनास होणारा खेद व उद्वेग त्यांनीं अभंगरूपी उद्गारांत नमूद केला आहे; हे हरिकथानिरूपणी पुढारी नुसता खेद व्यक्त करून बसले नसून, त्यांनीं हास पावत चाललेल्या धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्या बद्दल परमेश्वराचा धांवा केला आहे. नमुन्या दाखल एतद्विषयक नामदेवांचा एकच अभंग आढी येथें देतो.

कांहीं सांगोनि गेले वचना । कृष्ण उपदेशी पंडुनंदना ।
येथें राहतां पाविजे बंधना । थोर वर्तमान कलियुगां ॥
ये कलिमाझारीं । पुत्र पित्याचा वैरी ।

घरची माता होय कामारी । पुरुषातें नारी अन्हेरिती ।
न येती वृक्षा फळें आटती धेनु । न पिके मही न वर्षे घनु ।
यापरि आटेल सकल जनु । ऐसैं जगज्जीवनु बोलिले ॥
आणिक एक वर्तल अपवित्र । ब्राह्मण सांडतील वेदमंत्र ।
आचार सांडूनी होती शूद्र । ऐसैं अपवित्र कलियुगां ॥
थोर वर्तमान पडेल कालु । चहुंवर्णांचा होईल एकच मेळु ।
कोणी कोणाचा न धरिती विटालु । मग गोपालु निघते झाले ॥
आतां वेळोवेळां सांगों किती । मोडला धर्म झाली प्रवृत्ति ।
विष्णुदास नामा येतो काकुळती । कैसेनि करूं भक्ति पंढरीराया ॥
(आ. गा. पा. ४६४)

या प्रमाणें नामदेवांनीं कलियुगा विषयी उद्गार काढिले आहेत. दुसऱ्या एका अभंगांत अशाच प्रकारचे विचार त्यांनीं दर्शविले असून, शेषटीं पुढील प्रमाणें उद्गार काढिले आहेत; “ म्हणोनिया जिवें त्रासु घेतला । सत्य लोपलें धर्म बुडाला । अजून काय पाहतोसि उगला । धावे विठला म्हणे नामा ॥ ”
(आ. गा. पा. ४६६).

या च स्वरूपाचे त्या काळच्या दुसऱ्या महाराष्ट्रीय हरिकथानिरूपणी पुढान्यांचे वाटेल तितके उद्गार दाखवितां येतील. महाराष्ट्र देशाची व त्यांतील मानवी समाजाची स्थिति त्या काळीं कोणत्या प्रकारची झाली होती व ती स्थिति निर्माण करण्यास कोण लोक कारणीभूत झाले, या विषयीं नामदेवांनीं खालील उद्गार काढिले आहेत:—

देवा पापछळे कांपते मेदिनी । षट्कर्मिं ब्राह्मणीं सांडियेलीं ।

दैत्याचेनि भारें दाटलीं अवनी । प्रथम चरणीं कलियुगीं ॥

(भा— गा— पा— ४६६)

या अभंगांत नामदेवांनीं दैत्य हा शब्द कोणते लोक दर्शविण्या करितां घातला आहे, हें सूत्र वाचकांस सांगण्याची जरूरी आहे असें नाही. रामदास स्वामींनीं ही च कल्पना खालील प्रमाणें व्यक्त केली आहे:—

कल्पांत मांडिला मोठा । म्लेंछ दैत्य बुडावया ।

कें पक्ष घेतला देवीं । आनंदवनभूवनीं ॥

बुडालें सर्व ही पापी । हिंदुस्थान बळावले ॥

अभक्तांचा क्षयो झाला । आनंदवनभूवनीं ।

पूर्वीं जे मारिले होते । तेंचि आतां बळावले ।

कोपला देव देवांचा । आनंदवनभूवनीं ।

त्रैलोक्य गांजिलें मागें । ठाऊकेंविवेकीं जना ।

कें पक्ष घेतला रामें । आनंदवनभूवनीं ॥

समर्थांचे वडील बंधु रामीरामदास यांनीं कलियुगाचें केलेलें वर्णन हि लक्षांत ठेवण्या सारखें आहे. रामीरामदास म्हणतात:—

कलियुग महाघोर । सर्व दोषाचा आकार ।

वर्णचतुष्टय नारीनारी । सर्व धर्मपराङ्गमुख ॥

पराभ्र परद्रव्य परास्त्रि लोलूप । द्विज होती कैचा पापमय संकल्प ।

कैचें तीर्थव्रतदानजप । उपहास करीती त्याचें ।

मच्छमांसाशनं जीविकां । होईल सर्वा ब्राह्मणादिका ।

असो सर्व धर्म लोपें लोकां । अल्पायुत्व अपमृत्यु ॥

म्लेंछ राज्य होईल प्रबल । पीडा पावेली द्विजकुळ ।

ब्राह्मण करकर्षण भेणें विकळ । गिरी कंदरीं श्रमती सकुटुंब ॥

अत्र तीव्र शासनी यावनी । अब्रह्मण्य जाली कित्येक अवनी ।

आतांच जाला वर्णसंकर । अवशेष उद्भवला पापाचार ।

कैची भक्ति कैचा हरिहर । बाह्यात्कार किंचित ॥

येथ पावेतो दिलेल्या उतान्यांवरून कलियुग क्षणजे च म्लेंछराज्य, म्लेंछ म्हणजे पुनर्जन्म घेतलेले रावणकालीन दैत्य, आणि पूर्वकालीन दैत्यांनी ज्या प्रमाणे देवांची विटंबना केली होती, त्या प्रमाणे च म्लेंछ लोक महाराष्ट्रातील लोकांची विटंबना करित आहेत, अशा प्रकारची त्या काळच्या महाराष्ट्रातील हरिकथानिरूपणी पुढान्यांची मनोरचना बनून गेली होती. ज्या नामदेवांनी व इतर साधुसंतांनी कलियुगप्रभावाचे वर्णन वरील प्रमाणे केले आहे, त्यांच्या मनांत कलियुगाच्या दुस्तर स्थितीतून लोकोद्धार करण्या करितां परमेश्वर अवतार धारण करणार आहे, ही भावना वसत होती. नामदेवांचे खालील उद्गार या मुद्याच्या दृष्टीने फार महत्वाचे आहेत:—

कळीचिये अंती होणार कलंकी । मारील म्लेंछ की घोड्याघरो ।

फिरून धर्माची उभारिल गुडी । कृत युग प्रौढी करी तोची ॥

तोवरि साधन हरिनाम कीर्तन । संताची संगती नामा म्हणे ॥

रामराज्याच्या पुनरवताराच्या कल्पनेस पोषक, अशा प्रकारची महाराष्ट्रीय जनतेची मनोरचना, समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज अवतीर्ण होण्या पूर्वी कशा रीतीने बनत आली होती, हे आतां पावेतो केलेल्या चर्चेत आम्ही स्पष्ट करून दाखविले आहे. महाराष्ट्रीय जनतेत कलियुगविषयक विद्यमान असलेल्या कल्पनांस अनुसरून, प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति त्या काळी महाराष्ट्रीय समाजांत कितपत होती, या विषयी विस्तृत चर्चा करण्याचे प्रयोजन आहे असे वाटत नाही. वर जे उतारे दिले आहेत त्या उतान्यांत महाराष्ट्रीय समाजांत त्या काळी दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या, धर्माच्या व नांतीच्या दृष्टीने विपरीत दिसणाऱ्या सर्व बाबी नमूद करण्यांत आलेल्या आढळत होत्या; ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां या मुद्या संबंधी जास्त उदापोह करण्याचे कारण नाही. समर्थ रामदास स्वामींचे रामराज्याचे ध्येय सिद्ध करण्या करितां त्यांनी केलेल्या हालचालींच्या स्वरूपा विषयी पुढील चर्चा करण्या पूर्वी, आतां पावेतो केलेल्या विवेचनाचा मिष्कर्थ, सारांशरूपाने आह्मी या ठिकाणी दर्शवितो.

शिवकालीन महाराष्ट्रीय जनतेची मनोरचना भद्रावान् व भाविक होती; समर्थ रामदास स्वामी व शिवाजी महाराज या च समाजांत जन्मास येऊन वाढले असल्या कारणाने, त्यांची हि मनोरचना त्या च प्रकारची होती; या मनोरचनेस धर्माचा न्हास होणे व त्याच्या उद्धारार्थ परमेश्वराने भगवद्गीतेतील भगवंताच्या वचना प्रमाणे अवतार घेणे. या कल्पना पूर्णपणे पटण्या सारख्या

होत्या; महाराष्ट्रीय समाजांत, त्या काळीं कलियुगा विषयीं अस्तित्वांत असलेल्या कल्पना व त्या कल्पनांस अनुसरून अस्तित्वांत असलेली प्रत्यक्ष परिस्थिति या हि बाबी, धर्माच्या उद्धारार्थं परमेश्वराचा अवतार होणार या कल्पनेस पोषक अशा होत्या; या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं, धर्माचा उद्धार व रक्षण करण्या करितां परमेश्वर महाराष्ट्रांत अवतार घेणार, अशी भावना महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनांत समर्थ रामदास आणि शिवाजी महाराज यांच्या काळीं उद्भूत झाली. अशा प्रकारें बनलेल्या महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनोभूर्मांत अनेक पिढ्या रामभाक्तिरत अशा घराण्यांत जन्म पावलेल्या व बालपणा पासून रामभक्तांत मन रत करण्याचे शिक्षण मिळालेल्या रामदासांना, श्री दाशरथि राम महाराष्ट्रियांचा उद्धार करण्या करितां अवतार घेणार, असा स्वाभाविकपणें विश्वास वाटला. बारा वर्षे खडतर तपश्चर्या केल्या मुळें समर्थांचा हा विश्वास दृढ व अचल असा बनला. तपश्चर्या पुरी केल्या नंतर समर्थांनीं सर्व भरतखंडभर तीर्थाटन केलें. या मुळें अखिल भरतखंडाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतील मानवी समाजाच्या परिस्थितीचें निरीक्षण त्यांना अनायासें घडून आलें; व धर्माच्या उद्दारा करितां परमेश्वर अवतार घेणार, हा त्यांचा विश्वास अधिक च दृढावला. बारा वर्षांचें तीर्थाटन पुरें केल्या वर, समर्थ नासिकनजीक पंचवटीस परत आले. व त्या ठिकाणीं अवतारकार्य कृष्णातटाकीं व्हावयाचें आहे, सबब तिकडे त्वरित जावें अशी भीरामांनीं त्यांस आज्ञा केल्या कारणानें समर्थ प्रथम महाबळेश्वर, वाई येथें अल्पकाळ राहून, चांफळ खोऱ्यांतील शहापूर गांवीं येऊन दाखल झाले. या प्रांतांत आल्या वर समर्थांनीं प्रथम ज्या गोष्टी केल्या, त्या ह्याटल्या ह्यणजे रामभक्त श्री हनुमान यांच्या मूर्तीची स्थापना व उपासना, श्रीरघुनाथ दैवताची उपासना व यांत च अंतर्भूत होणाऱ्या श्रीरामाच्या जन्म तिथीचा उत्सव व रामकथेचा प्रसाद या होत. या गोष्टी करण्यांत रामचरित्राचें रहस्य महाराष्ट्रीय जनतेस पटवून देऊन, त्यांच्या मध्यें श्रीरामा विषयीं भक्ति व निष्ठा उत्पन्न करण्याचा आणि तद्वारां स्वधर्मरूपी रामराज्याची स्थापना करण्याचा समर्थांचा हेतु होता हें उघड आहे. प्रस्तुत काळच्या कित्येक पाश्चात्यविद्याविभूषित महाराष्ट्रियांचा असा ग्रह झालेला आहे कीं, समर्थ रामदास स्वामी हे पोलिटिकल म्हणजे राजकारणी साधु असून, त्यांच्या ठायीं श्रीरामा वर दृढ विश्वास नसतां, श्रद्धावान् व भाविक अशा महाराष्ट्रीय जनतेचीं मनें त्यांनीं श्रीरामभक्ती कडे लावून, तद्वारां छत्रपतींनीं

आरंभिलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्या विषयी, महाराष्ट्रांत सहानुभूति उत्पन्न केली. पाश्चात्य शिक्षणाचे संस्कार मनावर घडल्या मुळे व पौराणिक संस्कृतीस पारखे झाल्या मुळे श्रद्धाहीन व भावनाहीन बनलेल्या कांहीं लोकांच्या मनांत अशा प्रकारच्या कल्पना याव्या हें ठीकच आहे. परंतु खऱ्या इतिहासलेखकास आगांतुक परिस्थिती मुळे प्रस्तुत काळी उत्पन्न झालेल्या कल्पना विसरून जाऊन, त्या काळच्या मानसिक वातावरणात कल्पनेच्या साहाय्याने अधिष्ठित व्हावयाचें असतें; व अशा प्रकारें अधिष्ठित झाल्या वर त्या काळची स्थिति चित्रित करावयाची असते. समर्थ कृष्णातटार्की आल्या वर त्यांनी ज्या गोष्टी करण्यास प्रारंभ केला, त्या पैकी प्रत्येक गोष्ट रामराज्याची स्थापना करणें हें जें समर्थांचें ध्येय, तें साध्य करण्यास कशी उपकारक झाली, याचें आद्वी अत्रदिग्दर्शन करितों. सतत उद्योग, निरलसता, इष्ट देवतेच्या ठायी अनन्य भाक्ति, अचाट शक्ति आणि शौर्य हे गुण, श्रीहनुमंताच्या ठिकाणी उत्कटत्वानें वसत असल्याचें, हनुमानचरित्राशी परिचित असणाराच्या दृष्टोत्पत्तीस येतें. श्रीदाशरथि रामाच्या पराक्रमाचा पाया मुख्यत्वेकरून श्रीहनुमान व त्याचे अनुचर जे वानर लोक, यांच्या ठायी असणाऱ्या वरील गुणा वर उभारिला गेला. समर्थांच्या काळी रामराज्याची पुनरावृत्ति होण्या करितां हनुमंता सारखे एकनिष्ठ व अचाट शक्तीचे पुरुष महाराष्ट्रांत निपजणें जरूर होतें. ही गोष्ट साध्य होण्या करितां समर्थांनी निवळ या च हेतूनें उद्युक्त होऊन, श्री हनुमंताच्या मूर्तीची स्थापना अनेक ठिकाणी केली व त्यांच्या उपासनेचा प्रसार महाराष्ट्रांत केला, असा सकृद्दर्शनी कित्येकांचा समज होईल. परंतु हा समज सर्वस्वी सत्य ठरणार नाही. श्रीसमर्थांनी ठिकठिकाणी श्री हनुमानदेवताची स्थापना केली, त्याच्या बुडाशी त्यांची भावना खालील ओव्यांत दर्शविल्या प्रकारची होती:—

रघुराज वैकुंठ धामासि गेले । तर्धी मारुतीदास हे निरवीले ।
 रघुनाथ उपासकाला प्रसंगे । सख्या मारुती पाव रे लाग वेगें ॥
 प्रभूचें माहावाक्य त्वां साच केले । म्हणे दास हें प्रत्यया सत्त्व आले ।
 जनामाजी हें सांगतां पुरवेना । अवस्था मनीं लागली हे सरेना ॥

(रा. वि. वि. पान ३३२।३३३)

या च स्वरूपाचे खालील उद्गार महत्वाचे असून लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत:—

अशा प्रकारचे गुण ज्या हनुमंताच्या ठायी होते, त्या हनुमंताची उपासना समर्थांच्या शिकवणी मुळें महाराष्ट्रांतिल लोक करूं लागले व हनुमंताच्या ठायी असलेल्या गुणांचें अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति, महाराष्ट्रीय जनते पैकीं हनुमंताच्या कित्येक निःसीम भक्तांच्या ठायी उदयास आली. जेथे व बांदल देशमुखानीं स्वतःस हनुमंतअंगदाची जी उपमा लावून घेतली आहे (भा. इ. सं. मं. शके १८३८ सं. वृत्त पान १८) त्या वरून त्यांच्या गुणांचें अनुकरण करावें अशी भावना त्या काळीं महाराष्ट्रांत वावरत होती, हें स्पष्टपणें सिद्ध होतें. श्रीहनुमंतदेवताच्या उपासनेचा श्रीसमर्थांनी जो प्रसार केला, त्याच्या च योगानें महाराष्ट्रांत ही भावना उत्पन्न झाली असली पाहिजे, असें सहज अनुमान निघतें. या एका लहानशा उदाहरणा वरून ज्या हनुमंतदेवताच्या उपासनेचा प्रसार समर्थांनी महाराष्ट्रांत केला, ती छत्रपति शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यस्थापनार्थ चालविलेल्या प्रयत्नास किती उपकारक होत असली पाहिजे, याची कल्पना करणें कठीण नाहीं.

कृष्णातटाकीं समर्थ वास्तव्य करूं लागल्या नंतर थोड्या च दिवसांनीं श्रीहनुमंतदेवताची स्थापना कित्येक ठिकाणीं केल्या वर श्रीदाशरथि रामाचा जन्मोत्सव करण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत आली. मसूर येथें वास्तव्य करण्या करितां समर्थ आल्या नंतर त्यांनीं श्रीरामजन्मोत्सव करण्याचें ठरविलें. श्रीराम हे समर्थांचें कुलदैवत असल्याचें सर्वश्रुत च आहे. समर्थ रामदास हे श्रीरामाचे निःसीम उपासक होते व हनुमंतदेवताच्या उपासनेचा प्रसार ज्या प्रमाणें त्यांनीं महाराष्ट्रांत केला, त्या च प्रमाणें त्यांचें कुलदैवत जें श्रीरघुनाथ, त्यांच्या उपासनेचा हि प्रसार त्यांनीं महाराष्ट्रीय जनतेंत केला. श्रीरामाच्या उपासनेचा प्रचार समर्थांनीं महाराष्ट्रांत कोणत्या भावनेनें केला, याची यथायोग्य कल्पना देण्या करितां आम्ही समर्थांचे खालील उद्गार येथें देतोः—

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।

जो समर्थांचाही समर्थ । देवां सोडविता ॥

त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकरितां जालें ज्ञान ।

तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥

करी तुर्जनाचा संहार । भक्त जनासी आधार ।

पेसा तो हा चमत्कार । रोकडा चाले ॥

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंची नासोन जाते ।

रूपा केलिया रघुनाथ । प्रचित येतें ॥

रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें ।
महणोनिया तुवां केलें । पाहिजे आर्थी ॥

श्रीरघुनाथकृपेनें सर्व विघ्नांचा नाश होतो, तिचें योगानें स्वतःस ज्ञान होऊन महत्त्व वाढलें, सबब रघुनाथाची उपासना करा असा समर्थोनीं महाराष्ट्रीय जनतेस उपदेश केला. निवळ ध्येय या नात्यानें श्रीरघुनाथोपासना राष्ट्रेन्नतीस उपकारक आहे, सबब तिचा लोकांनीं आश्रय करावा अशी समर्थींची भावना नव्हती. आता श्रीरघुनाथदेवताच्या ठिकाणीं महाराष्ट्रीय जनतेचीं मनं आढण्या करितां श्रीरामजन्मोत्सव व रामकथाप्रसार या ज्या दोन गोष्टी समर्थींनीं केल्या, त्या पैकीं रामकथेचा महाराष्ट्रीय जनतेनें प्रसार करून ती लोकांस कशा रीतीनें प्रिय होईल या विषयीं समर्थींनीं कोणत्या मार्गाचें अवलंबन केलें, या संबंधाचें थोडें बहुत विवेचन करूं. समर्थ रामदास स्वामींच्या ग्रंथांचा ज्यांना उत्तम प्रकारचा परिचय झाला आहे, त्यांच्या पत्रेपणें निदर्शनास येईल कीं, श्रीदाशरथि राम अवतार घेऊन धर्माद्वाराचें कार्य महाराष्ट्रांत रामराज्याची स्थापना करून करणार आहेत, अशी रामदासांची खरीखुरी, जिवंत व जाववत्य भावना होती. या भावनेस अनुसरून श्रीरामजन्मोत्सवाबरोबरच रामकथेचा प्रसार महाराष्ट्रातील जनतेत करण्यास समर्थींनीं सुरवात केली; समर्थ रामदासांच्या व त्यांच्या सांप्रदायांतील महंतांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासकांस जी एक गोष्ट ठळक रीतीनें निदर्शनास येते ती ही की, महाराष्ट्रांत रामदास अवतीर्ण होण्या पूर्वी जे जे धार्मिक सांप्रदाय उदयास आले, त्या सांप्रदायांच्या संस्थापकांनीं अथवा त्यांच्या अनुयायांनीं रामकथावाङ्मय जितकें निर्माण केलें, त्याच्या किती तरी अधिक पर्ताना समर्थसांप्रदायिकांनीं तें निर्माण केलें आहे; याचें कारण उघड असें आहे कीं, समर्थींचें ध्येय रामराज्य निर्माण व्हावें असें असल्याकारणानें, महाराष्ट्रीय जनतेत रामकथेचा प्रसार करण्या स्तव रामकथावर्णनपर वाङ्मय निर्माण करण्या वांचून रामदास अगर त्यांचे अनुयायी याना गत्यंतर नव्हतें. आतां स्वराज्यस्थापने प्रीत्यर्थ रामराज्यस्थापना हें जें समर्थ रामदासांचें ध्येय, त्यास रामकथा कशी पोषक झाली याचा उलगडा समर्थींच्या खालील उद्गारां वरून उत्तम प्रकारें होणार आहे. समर्थींचा जन्म ज्या काळीं महाराष्ट्रांत झाला त्या काळीं महाराष्ट्रांतील लोकांची स्थिति समर्थकृत रामायणांत वर्णिलेल्या रावणाच्या बंदीतील देवांच्या स्थिती सारखी झाली होती. हनुमंतास रावणाच्या बंदीतील देव खालील प्रमाणें दिसले:—

हिणासारचे देव ते दीन झाले । नसे शक्ति ना युक्ति पोटी गळाले ।
भयाभीत ते कांपती दैन्यवाणे । बहू गांजिले दुःख ते कोण जाणे ॥
(रा. क. पा. ४०)

रामदासांच्या या ओव्यांत वर्णिल्या प्रमाणे महाराष्ट्रांतील लोकांची दैना झाली असतां, त्यांच्या वर राज्य करणाऱ्या मुसलमान राज्यकर्त्यांची मनोरचना कोणत्या प्रकारची होती, याचें वर्णन समर्थांच्या खालील ओव्यांत आले आहे, तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

भय सांगतां त्या नरावानरांचें । सदासर्वदा भक्ष जें राक्षसांचें ।
मज राघणासारिखा कोण आहे । समरंगणीं काळ भीडो न राहे ॥
(रा. क. पा. ४१)

महाराष्ट्रांत त्या काळीं अस्तित्वांत असलेल्या अशा प्रकारच्या स्थितींत शंकर, चंडिका, मोरया, व्यंकटेश, भैरव, नृसिंह, वामन, भार्गव, कौरव, पांडव इत्यादिकांच्या कथा पुराणातरी वर्णिलेल्या असताना, या सर्वां पेशां रामकथा समर्थांना अधिक श्रेष्ठ व प्रिय वाटत असे यांचा खालील ओव्यांत समर्थांनीं केलेला खुलासा लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे:—

जेणें फेडिला पांग ब्रह्मादिकांचा । बळें तोडिला बंद त्या प्रीदशांचा ।
म्हणोनि कथा थोर त्या राघवाची । जनीं ऐकतां शांत होते भवाची ॥

राघवानें देवांना रावणाच्या बंदिवासाच्या जाचातून सोडविलें म्हणून रामाची कथा इतर सर्व देवतांच्या कथां पेशां श्रेष्ठ आहे असें समर्थांचें मत होतें. महाराष्ट्रा वर त्या काळीं राज्य करणारे मुसलमानधर्मी राज्यकर्ते समर्थांना रावणकाळचे राक्षस भासत असत. आनंदवनभूवन अथवा भविष्यपुराण या नांवाचें समर्थांचें जें प्रकरण आहे (रा. क. भा. १ ला पान ४२१) त्यातील खालील ओव्यांवरून समर्थांचा हा समज स्पष्ट होत आहे:—

कल्पांत मांडला मोठा । म्लेंछ दैत्य बुडावया ।
कैपक्ष घेतला देवी । आनंदवनभूवनी ॥
बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्तान बळावले ।
अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभूवनी ॥
पूर्वीं जे मारिले होते । ते चि आतां बळावले ।
कोपला देव देवांचा । आनंदवनभूवनी ॥ २९ ॥

रामदास स्वर्गाच्या म्लेंछां विषयांच्या ज्या प्रकारच्या कल्पना होत्या, तशाच प्रकारच्या त्या काळच्या इतर लोकांच्या शिवाजी महाराजां संबन्धाच्या कल्पना

होत्या, त्या लक्षांत ठेवण्या सारख्या आहेत. जेधे शकावर्लीत अफजलखानान्या वधा संबंधी जें वर्णन आलेलें आहे त्या वर्णनांतील खालील उद्गार फार महत्वाचे व मननीय आहेत.

हनुमंत अंगद रघुनाथाला । जेधे बांदल शिवाजीला ॥

(भा. इ. मं. च. स. पा. १७६)

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्रांत त्या काळीं रामरावणकाळाची पुनरावृत्ति शिवाजी व औरंगजेब यांच्या रूपानें होत आहे, अशी अखिल महाराष्ट्रीयींची भावना असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें; व या मुळें च रामकथा समर्थाना सर्व कथांत श्रेष्ठ व अधिक प्रिय वाटत असे. महाराष्ट्रांतील सर्व लोकांस म्लेंछरूपी राक्षसांच्या दास्यांतून मुक्त करून स्वराज्य रूपी रामराज्यांत अधिष्ठित करावयाचें, ही आकांक्षा प्रत्येक महाराष्ट्रीयींच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करून, रामराज्याची स्थापना करण्या करितां त्या काळीं पुढें सरसावलेल्या शिवाजी सारख्या क्षत्रिय राजास सर्वतोपरी साह्य करण्यास त्यांनीं प्रवृत्त व्हावें, हा रामराज्यस्थापनेचें ध्येय महाराष्ट्रीय जनते पुढें मांडण्यांत समर्थींचा मुख्य हेतु होता. हा हेतु पार पाडण्या करितां खुद्द समर्थ व त्यांचे महंत यांनीं रामकथा लिहून तिचा प्रसार महाराष्ट्रीय जनतेंत केला व तिचीं अंतःकरणें छत्रपति शिवाजी महाराजां विषयीं एकनिष्ठ बनविलीं. कोणत्या हि प्रदेशांतील प्रचलित राजसत्ता उलथून पाडून, त्या ठिकाणीं दुसरी राज्यसत्ता प्रस्थापित करण्या करितां ज्या अनेक हालचाली कराव्या लागतात, त्यां पैकीं एक महत्वाची हालचाल झटली म्हणजे प्रचलित राज्यसत्तेचा अंमल ज्या लोकां वर चालू असेल, त्यांच्या मनांत तिज विपयी तिरस्कार उत्पन्न करून ती त्यांना द्वेष्य वाटावयास लावणें, व नूतन स्थापित होणाऱ्या सत्ते विषयीं प्रेम व आदर उत्पन्न करणें, ही होय. शिवकालीन महाराष्ट्रांत आतां नमूद केलेल्या तत्त्वांच्या दृष्टीनें जें कार्य करणें जरूर होतें, तें करण्याचें श्रेय सर्वस्वी समर्थ रामदास स्वामीना च दिलें पाहिजे. समर्थींची “ उदास वृत्तीस मानवे जन । विशेष कथा निरूपण । रामकथा ब्रह्मांड भेदुन । पैलाड न्यावी ॥ ” (दा. १२-९-२६) अशी येनसिकवणनाम समासांत एक उक्ति आहे; या उक्तींत दर्शविल्या प्रमाणें सर्व महाराष्ट्रभर रामदासांनीं रामकथेचा घोष करून सोडिला. समर्थींनीं स्वतः रामकथा वर्णिल्याचा वर उल्लेख केला च आहे; रामकथा स्वतः वर्णून समर्थ स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांच्या शिष्यांच्या करवीं

त्यांनीं हे कार्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर केले आहे. समर्थानीं केलेल्या या कार्यांचे स्वरूप समर्थ प्रतापांतील खालील ओव्यांवरून चांगले लक्षांत येण्यासारखे आहे.

समर्थ देवें वेणावाईस वरदानें दिधलीं । सीता स्वयंवरें रामायणें
वदविलीं । रामकथा ब्रह्मांड भेदुनि नेली । पैलिकडे समर्थें ॥ ४ ॥
भंगलरामायणें लुंदोरामायणें । संकेतरामायणें लवकुश रामायणें ।
सुंदर रामायणें अब्द रामायणें । भाषारामायणें वदविलीं ॥

(स. प्र. पान ७१)

तंजावर कडे समर्थांचे जे शिष्य गेले त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांत माधवकृत रामायणाची सात कांडे मराठींत लिहिलेली उपलब्ध झाली आहेत. या खेरीज त्या प्रांतांतील दुसऱ्या कांहीं शिष्यांनीं रामायणावर मराठी भाषेत कांही ग्रंथरचना केली आहे. समर्थानीं केलेल्या या रामकथेच्या घोषाच्या योगानें महाराष्ट्रांतिल कित्येक लोक रघुनाथभजनीं लागून रघुनाथाचें निःसीम भक्त बनले व समर्थाना रघुनाथभक्तीचा ज्या प्रकारचा प्रत्यय आला, तशा प्रकारचा प्रत्यय त्यांना हि येऊ लागला. समर्थशिष्य देवदास यांनीं केलेल्या अष्टकांतील खालील उद्गारांवरून रामदासांच्या शिष्यांचे ठिकाणीं श्रीरामा विषयीं कोणत्या प्रकारची भावना वसू लागली होती हे दिसून येते.

क्षयो दुर्जनाचा करी कोप आतां । शिरीं रामराया असे काय चिंता ।
असे निश्चय या मनाच्या स्वभावे । रघुनायका जें कळे तें करावे ॥ १ ॥
नसे ज्ञान मी नेणता दास तूझा । रघूनायकें घेतला भार माझा ।
बरे जें घडे तें घडो या देहाला । परीं मी न सोडीं कदा राघवाला ॥ २ ॥
पडो हा झडो हा देहो जायना का । बहुकाल कल्पांत तो होय ना का
जन्ही सोमसूर्यादिकां अंत झाला । परीं मी न सोडीं कदा राघवाला ॥ ३ ॥

+ + + + + + +

म्हणोनी मनीं लोक हेवा नसावा । करावा रघूनायकाचा च धांवा ।
दिना कारणें राम हा पावताहे । दिनांचें उणें तें तयाला न साहे ॥ ५ ॥

(सा. वि. वि. पान २३४)

महाराष्ट्रांत नुसता रामकथेचा घोष करून स्वस्थ न बसतां रामदासांनीं रघुनाथाचें भजन करणारे अनेक सेवक महाराष्ट्रांत निर्माण केले व समर्थां प्रमाणें ते हि दुर्जनांचा संहार करून भक्तजनांस आधार होण्या विषयीं भीरघुनाथाची प्रार्थना करू लागले.

आतां समर्थांच्या हालचाली स्वराज्यस्थापनेस कशा रीतीने पोषक होत, या संबंधाची आणखी एक महत्त्वाची बाजू आम्ही दिग्दर्शित करितों. राष्ट्रोन्नती स्तव कोणती हि हालचाल तत्काळ फलदायी होईल अशी करावयाची असल्यास, ती प्रचंड स्वरूपाची करावी लागते. ही हालचाल सतत सुरु ठेवण्या करितां अनेक निःस्वार्थी व कर्तृत्ववान् लोकांची जरूरी असते. छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं अपार द्रव्य संपादून त्यांच्या कार्यास उपयोगी पडणारीं शेंकडों गुणी व कार्यकर्ती माणसें, द्रव्याचा मोबदला देऊन आपले पदरीं बाळगिलीं. छत्रपतींचा हा लक्षाधिपतींचा मार्ग झाला; समर्थांनीं भिक्षाधिपतींचा मार्ग पत्करला. स्वतः समर्थ वैयक्तिक स्वार्थाचा त्याग करून ज्या प्रमाणें रामराज्याच्या ध्येया स्तव महाराष्ट्राचे सेवक बनले होते, त्याच प्रमाणें आचरण करणारे शेंकडों निःस्वार्थी लोक समर्थांच्या ध्येया प्रीत्यर्थ खटपट करणारे व समर्थां पासून एका कवडीची हि अपेक्षा न करणारे कार्यकर्ते पुरुष, त्यांचे शिष्य झाले. या संबंधाचे कांहीं थोडे महत्त्वाचे उल्लेख आम्ही येथें देतोः—

समर्थांपासुनि अनंतमूर्ती । शिष्य संतानें चालिली ।

समर्थें कित्तेक गुप्त शिष्य केले । ते ते समर्थांसी विदित भले ।

भरतखंडीं प्रगट जे जाले । तें तें निवेदन करूं ग्रंथार्थी ॥

समर्थांचे हे गुप्त व प्रगट असे अनंत शिष्य भरत खंडाच्या कोणकोणत्या प्रांतांत वसती करून राहिले होते, याची कल्पना येण्या करितां त्या प्रांतांचीं नांवे आम्ही येथें देतो :-

गोदातीर, कृष्णातीर, अरुणाचलप्रांत, दक्षिणप्रांत, नगरप्रांत, तापीपूर, वऱ्हाड देश, दंडाराजापुरी, तळ कोंकण, सुरत प्रांत, देवगड प्रांत, रामटेक प्रांत, गोमंत प्रांत, गोकर्ण प्रांत, त्रिवेणीतीर, अंतर्वेदी, अयोध्यापूर, मथुरापूर, मायापूर, काशी, कांची, अवंतिका, द्वारका, बद्रिकेदार, सोरटी, उज्जनीपूर, आजुंदागिरी, शेष्वाद्रि, शैल्यशिखर, भीमाशंकर, पर्यळीनगरी, पुष्मेश्वर, देवगिरी, रामेश्वर, मल्याळ, अनंतशयन, सैह्याद्रिशिखर, नासिकप्रांत. या शिवाय समर्थांच्या शिष्यांचे अनेक शिष्य निरनिराळ्या प्रांतांत होते, ते निराळेच ! वेणाबाईंच्या शिष्यां संबंधीं खालील उल्लेख समर्थ प्रतापांत आढळतोः—

वेणाबाईं पासुनि कित्तेक महंत जाले । उत्तर भूमींसी नहुदा गेले ।

त्रिवेणी अंतर्वेदी राहिले । अयोध्या समीप करुनियां ॥

भौगोलिक दृष्ट्या पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, समर्थशिष्यांनीं सर्व भरतखंड व्यापून टाकिला होता. समर्थांच्या शिष्यांच्या ठायीं कोणकोणत्या प्रकारचे गुण असत याची कल्पना येण्या करितां, खालील ओव्या आग्ही येथें देतो:-

समर्थ स्वामी आदि पुरुष । अवतार सामर्थ्ये विशेष ।
 अनंत महंत माहापुरुष । विद्यमान समर्था जाणविले ॥ १ ॥
 कित्तेक शिष्य सदाचारी । कित्तेक शिष्य राज्याधिकारी ।
 कित्तेक शिष्य राजधारी । देशाधिकारी कित्तेक ॥ २ ॥
 नाना पर्वतदुर्गा शिष्य केले । नाना भूमिदुर्गा शिष्य केले ।
 नाना सिंधु दुर्गा शिष्य केले । सहुरुनाथ समर्थ ॥ ३ ॥
 गुप्त प्रगट भरत खंडी । माहापुरुष असती उदंडी ।
 यावद्माया विस्तार ब्रह्मांडी । तावत् परंपरा सामर्थ्ये ॥ ४ ॥
 (स. प्र. पान ७३)

मुख्य समर्थापासून अनुगृहीत जाले ।
 विख्यात महंत किंचित निवेदिले ।
 महंती महंत कित्तेक वाढविले ।
 असंख्यात संख्या असेना ॥ ८ ॥
 नाना कथा मेखला हुमुजी घालिती ।
 नाना पर्णभक्षक पर्णे भक्षिती ।
 समर्थ ग्रंथराज दासबोध सन्निध असती ।
 भिक्षा दीक्षा उपासना ॥ ९ ॥
 अनंत ब्रह्मांडी पुरुष जाले ।
 अनंत ब्रह्मांडे व्यापूनि ठेले ।
 अनंत ब्रह्मांडी प्रगटले ।
 जगदोद्धार करावया ॥ १० ॥

(स. प्र. पान ७४)

समर्थप्रताप ग्रंथांत समर्थांच्या प्रगट शिष्यांचीं नांवें नमूद आहेत; तीं एकंदर ८६ आहेत. या शिवाय समर्थांचे मुख्य शिष्य जे कल्याण, त्यांच्या शिष्यांच्यां एकंदर पंचवीस नांवें दिलीं आहेत. या शिवाय प्रमुख शिष्य सांप्रदायिकांचीं व स्त्री शिष्यांचीं नांवें अनुक्रमे १३ व १८ समर्थप्रतापांत नमूद केलेलीं आढळतात. विस्तारभया स्तव हीं सर्व आग्ही येथे दिलीं नाहींत. जिज्ञासु वाचकांस तीं समर्थप्रतापग्रंथांत आढळतील. समर्थांच्या या अनेक शिष्यांच्या ठायीं कोणकोणते विशिष्ट गुण वसत होते, त्याच प्रमाणें त्यांच्या कडे समर्थ कोणतीं कांयें सोंपवीत व हीं कांयें करण्याची पात्रता त्यांच्या ठायीं

कितपत असे इत्यादि बाबीं संबंधीं वाचकांस यथायोग्य कल्पना येण्या स्तव समर्थ प्रतापांत शिष्यांचा नामनिर्देश करितांना, त्यांचे गुण दर्शविणारीं बीं विशेषणें नमूद केलीं आहेत, त्यांचें आम्हां येथें दिग्दर्शन करितों.

“ अनुष्ठानी, ग्रंथ विस्तार करणारे, लोकांस भजनमार्गास ळावणारे, परमार्थविस्तार करणारे, मोठमोठ्या यात्रा भरविणारे, गुरुचरणीं वास करणारे, ग्रंथ निवरण करणारे, संकीर्तन करणारे, विरक्त, पुराणिक, वैदिक, वेदांत प्रतिपादन करणारे, शास्त्रानुसार बोध करणारे, आत्मचर्चा करणारे, गुरुभजनी, ग्रंथपारायण करणारे, समुदाय करणारे, शुद्ध परमार्थ वाढविणारे, पंडित, चाफळ व सज्जनगड यां वर परप्रतांतून यात्रा आणणारे, शास्त्रमार्गीनें व स्वधर्म-मार्गीनें जाणारे, युगधर्मशोधक, कीर्तनकार, वागवागायत करणारे, मोक्षदाते, गुरुप्रताप वर्णन करणारे, श्रीरामसंकीर्तन करणारे, जगोद्धार करणारे, कौपिनी अनुष्ठानी, मासुति अर्चन करणारे, नाना राजकारण दीर्घ सूचना करणारे, लळिताभिमानी, ग्रंथलेखक व शुद्ध लेखक, ” इत्यादि गुणांनीं युक्त असे श्रीसमर्थांचे शिष्य होते. समर्थसांप्रदायांत प्रविष्ट झाल्या वर कोणत्या प्रकारचें शिक्षण देण्यांत येत असे, याचें किंचित् दिग्दर्शन प्रस्तुत काळीं करणें जरूर आहे. समर्थांच्या रामराज्य-स्थापनेच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ महाराष्ट्रीय जनतेची मनोभूमि, समर्थांना त्या काळीं अनुकूल करून ध्यावयाची होती; हें कार्य साध्य होण्या करितां त्यांनीं अनेक महंत व मठ निर्माण केले. ह्या महंतांच्या द्वारे समर्थांच्या इष्ट कार्याची सिद्धि होण्या स्तव त्यांच्या ठिकाणीं श्रेष्ठ प्रकारची योग्यता येणें जरूर होतें. ही योग्यता येण्या करितां पुढील ओव्यांत दर्शविल्या गुणांचें, समर्थांच्या महंतांच्या टार्यां संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत असे:—

प्रथम लिहीणें दुसरें वाचणें । तिसरें सांगणें अर्थांतर ।
 आशंकानिवृत्ती ऐसी चौथी स्थिती । पांचवा प्रचीती अनुभव ॥
 साहावें तें गाणें सातवें नाचणें । ताळीं वाजवणें आठवें तें ।
 नवां अर्थ भेद दहावा प्रबंध । आक्रावा प्रबोध प्रचीतीसीं ॥ ४ ॥
 बारावें वैराग्य तेरावा विवेक । चौदावा तो लोक राजी राखे ।
 पंधावें लक्षण तें राजकारण । सोळावें तें जाण अवेग्रता ॥
 प्रसंग जाणावा तो गुण सत्रावा । काळ समजावा सर्वां टाई ॥
 आठ्ठावें लक्षण वृत्ति उदासीन । लोलंगता जाण तें नार्हो ॥
 येकोणीसावें चीन्ह सर्वांसी समान । राखे समाधान ज्याचें त्याचें ।
 विसावें लक्षण रामउपासना । वेध लावी जना भक्तीरंगें ॥

(रा. क. प्र. पान ६२)

वरील ओव्यांत नमूद केलेले गुण लोकोत्तर आहेत. या गुणांनी युक्त असलेल्या व्यक्तीचें वजन जनते वर स्वाभाविकपणें पडत असे. रामदासी सांप्रदायाचें जें वाङ्मय “ रामदास आणि रामदासी ” मासिकद्वारे प्रसिद्ध झाले आहे, त्यांत समर्थांच्या कित्येक शिष्यांच्या चरित्रां संबंधी थोडी फार माहिती उपलब्ध झाली आहे; ती वरून समर्थांच्या कित्येक शिष्यांच्या ठायी वरील गुण वसत असल्याचें आढळून येतें. वरील गुणां पैकीं विसावे गुणांत रामउपासना व तद्वारे जनतेचीं मनें आकर्षून घेणें, हें जें लक्षण नमूद केलें आहे, तें फार महत्त्वाचें असून रामराज्यस्थापनेचें ध्येय साध्य करण्यास फार उपयुक्त असें होतें. या गुणाच्या जोरावर समर्थांच्या शिष्यांनी “ राजा शिवाजी प्रभु रामराजा ” (रा. वि. वि. पान ३११) कडे महाराष्ट्रांतिल सर्व लोकांचीं अंतःकरणे वेधून घेऊन, स्वराज्य स्थापनेचें कार्य सुकर करून दिलें. आतां दर्शविलेल्या अनेक गुणांनी युक्त अशा समर्थांच्या शिष्यां पैकीं कांहीं शिष्य “ जनीं जनार्दनीं मिळोन ” जाण्या करितां रामजन्मोत्सवनिमित्त मोठमोठ्या यात्रा भरवीत व चाफळ अगर सजनगड येथें परप्रांतातून यात्रा घेऊन येत असत. समर्थ प्रतापाच्या दहाव्या समासांत अशा प्रकारच्या एकंदर सात शिष्यांचा नामनिर्देश केला आहे. या शिष्यांचीं नांवें व ते ज्या प्रांतात यात्रा भरवीत अगर ज्या प्रांतांतून चाफळ क्षेत्रांत यात्रा आणीत त्यांचीं नांवें खालील ओव्यांत समर्थप्रतापकारांनीं दर्शविली आहेत:—

उद्धवनामा पट्टाभिमानी । पूर्वपश्चिम गोदातीर भवनी ।

उत्कट यात्रा चालवी जनीं । श्रीगुरुचरणीं मर्यादे ॥

हरि बंधु महादेव शक्ति अलय भूवनी । माखति अर्चनी वैभवभजनी ।

उत्कट यात्रा आणिली अधिष्ठानीं । समर्थनयनीं संतोषविती ॥

मुरारिनामा नारायणपिता । बाहो क्षत्रां प्रांतींची यात्रा आणिता ।

बाहो क्षत्रासमीप नाम गावडा । निपुत्रिक सुपुत्रिक केला रोकडा ।

अष्टपुत्रेसी पावे ढोल घडघडां । वाजवीत यात्रा आणितसे ।

नामसेटीची यात्रा तुंबळ । बादली तकटीं निशाणें सकळ ।

नाना उंच शासनें श्वातु बंदी केवळ । दीक्षा प्रांतासी ।

कृष्णनामा तापीपुरी । उत्कट परमार्थ लोकीं विस्तारीं ।

सद्गुरुकृपें जग उद्धरीं । यात्रा भरी देवाचीं ॥

चाफळी केशवस्वामी नदीतटरचना । नाना कार्यभागांची विवंचना

नानाराजकारण दीर्घसूचना । जनार्दन महाराष्ट्र यात्रा आणितसे ॥

वरील ओव्यांत दर्शविलेले शिष्य हे प्रचंड यात्रा भरविणारे व चाफळास यात्रा आणणारे होते. या ज्या यात्रा भरविण्यांत येत, त्या रामनवमीच्या दिवशी रामजन्मोत्सवा निमित्त भरविण्यांत येत असत. यात्रे निमित्त निरनिराळ्या प्रांतांतील असंख्य लोक जमविण्यांत समर्थ व त्यांचे वरील शिष्य यांचा विशिष्ट प्रकारचा हेतु असे; या हेतूचा खुलासा खालील ओव्यांत केलेला आढळतो.

“ नाना रथोच्छाह मांडले देवाचे। नाना देशांतरी लोक आले वैभवाचे
नाना लोकीं लोक वाढविले साचे । चाफळ पर्यट्ठीं अधिष्ठानीं ॥

[स. प्र. पान १२९]

या ओव्यांत वर्णिल्या प्रमाणे जे असंख्य लोक येत, त्यांतील प्रमुख व वजनदार लोकांना समर्थ व त्यांचे शिष्य रामराज्यस्थापनेचे जें त्यांचे ध्येय, तें पटवून देऊन त्या ध्येयाचे त्यांस निःसीम भक्त बनवीत; व अशा रीतीने रामराज्य-भक्तांचा समुदाय वृद्धिंगत करीत. स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यास समर्थ्यांच्या या हालचालीं मुळें उत्तम प्रकारची मदत होऊं लागली. या मुळें

“ जव जव शिवराज्य वर्धमाने। तव तव रामभजनासी ग्राम प्रदाने ।
राजा ब्रह्मराम अनुसंधाने । राजश्रिया विराजत ॥ ”

(स. प्र. पान १२५)

यांत वर्णन केल्या प्रमाणे शिवाजी महाराजां कडून समर्थ्यांच्या हालचालींचें पोषण होऊं लागलें. श्रीसांप्रदायाचे कागदपत्र (रामदास आणि रामदासी माला भाग ९) या ग्रंथात जीं पत्रें छापिलीं आहेत त्या पत्रांमध्ये कित्येक स्थळीं

“ राजश्री कैलासवासी स्वामीस श्रींचे वचन आहे कीं, श्री देवाचा चढता वाढता महोछाव चालवावा तैसेंच चढतें वाढतें राज्य अभिवृद्धीतें पावेल हें श्रींचे कृपापूर्वक आसीर्वादरूप वाक्य आहे ” (पान ३१)

अशा स्वरूपाचे बरे च उल्लेख आले आहेत. या उल्लेखांत श्रीरामाच्या चढत्या वाढत्या उत्सवाचे कार्य म्हणजे छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या राज्याची वृद्धि, असा कार्यकारणसंबंध दर्शविला आहे. हा कार्यकारणरूपसंबंध यात्रे करितां येणाऱ्या असंख्य लोकांचीं मनें रामराज्याच्या ध्येया कडे आकर्षून घेण्याचा जो प्रचंड खटाटोप समर्थ व त्यांचे शिष्य यांच्या कडून केला जात असे, त्यांच्या योगानें च समवर्णे शक्य आहे.

गिरिधरांनी समर्थ रामदास विषयी श्रीसद्गुरुस्तवनपर रचिलेले एक पद प्रसिद्ध आहे. त्या पदातील खालील चरणांवरून त्या काळां रामजन्मोत्सव कोणत्या हेतू स्तव प्रचंड प्रमाणा वर करण्यांत येत असत हे स्पष्टपणे सिद्ध होत आहे:—

स्वधर्मरक्षणार्थी प्रेम ज्यासी मोह छायाचे ।

ज्यासी रामोपासक गिरिबाळक शरणागत त्याचें ॥

या पदांत महोत्सवा बद्दल समर्थांचे प्रेम स्वधर्मरक्षणा स्तव असल्याचे गिरिधराने स्पष्टपणे नमूद केले आहे.

रामराज्याच्या ध्येया कडे ह्मणजे छत्रपति शिवाजी महाराजांनी स्थापिलेल्या स्वराज्या कडे महाराष्ट्रीय जनतेची मने आकर्षून घेऊन त्या वर ती रत करणे या शिवाय स्वराज्यास पोषक असे कांहीं कार्य, सर्व भरतखंडभर पसरलेले अनेक समर्थशिष्य करीत असत की काय हा हि प्रश्न, समर्थांनी अस्तित्वांत आणलेल्या प्रचंड संघटनेचे स्वरूप लक्षांत घेतां, आपल्या मनांत आल्या वांचून राहत नाहीं. समर्थांचे, निरनिराळ्या प्रदेशात, त्या च प्रमाणे डोंगरी किल्ले, समुद्रकांठचे किल्ले, भुइकोट किल्ले इत्यादि ठिकाणीं वसती करून असणारे शिष्य, शिवाजी महाराजांनी आरंभिलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यास वर दर्शविलेल्या बाबीं खेरीज आणखी एक महत्त्वाची उपकारक अशी कामगिरी करीत असत. ही कामगिरी म्हटली म्हणजे परराज्यांतील विनचूक माहिती शिवाजी महाराजांस अगर त्यांचे अधिकाऱ्यांस त्वरित पुरविणे ही होय. आपल्या सैन्याच्या हालचाली करण्याच्या बाबतींत अगर परचक्राची भीति उत्पन्न झाली असतां, स्वराज्यांतील मुलखाच्या अगर स्वतःच्या संरक्षणाच्या बाबतींत वेळे वर योग्य वाटणाऱ्या तजविजी करण्यास, वरील बातमी शिवाजी महाराजांस फार च उपयोगी पडत असे. समर्थांचे शिष्य जे केशवस्वामी यांचे समर्थप्रतापकाराने “ नाना कार्यभागाची विवंचना । नाना राजकारण दीर्घसूचना । ” असे वर्णन केले आहे; त्या च प्रमाणे समर्थप्रतापांत (पा. १४०) समर्थ शिष्यां विषयी खालील प्रमाणे वर्णनपर ओव्या आढळतात.

नाना देशकाळें प्रसंगें । नाना राजयोगें नाना राजकारणें कारेती ।

नाना अध्यात्मग्रंथीं विवरणें विवरती । विवेक विचारें परमार्थें ५२

या ओव्यांतील “ नाना राजकारणें ” करणारे समर्थांचे शिष्य असत असे स्पष्ट सिद्ध होतें. या उल्लेखां वरून समर्थ रामदास स्वामींचे शिष्य, छत्रपति शिवाजी महाराजांस राजकारणात बहुमोल मदत करीत असत, ही गोष्ट

निर्विवादपणें सिद्ध होत आहे. दासविश्रामधाम भाग १ ला पान २१६ मध्ये या मुद्याच्या चर्चेच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा उल्लेख आला आहे, तो आम्ही येथे नमूद करितों. दासविश्रामधामकाराने औरंगजेबाची समर्थानी भेट कशी घेतली याचें वर्णन प्रथम केलें असून, नंतर समर्थशिष्य शिवाजी महाराजांस कोणत्या प्रकारची मदत देत असत हे खालील ओव्यांत नमूद केलें आहे:—

कर्मा चरणीं हा न घडे योग । न घडे योगातें सिणतां अनेग ।
 हरिजन धन्य ते समर्थ स्वांगें । लिळा विचित्र न जाणवे ॥
 सिष्यवर्गमेळीं प्रगटले इकडे । तळमळित बैसला पादशा तिकडे ।
 भाविला याचेनि थोर बलाढ्य । जाला शिवाजी नाटोपे ॥
 समर्थ योगिचा धरोनि खोप । करवी तिकडील स्वारी मतकुफ ।
 परंतु योजितो नाना आटोप । करुनि नृपासि जितावे ॥ १६ ॥
 कृपा जाहलीसे समर्थाची । अधिक होतसे शक्ति नृपाची ।
 अपाय आस्था जे चिंती त्यासी । जेथील तेथे जिरतसे ।
 हें असो काननीं विसांवा घेत । सिष्य समेळीं राहिले समर्थ ।
 बोध शोध कथिती अधिकारपरत्वे । धाडिती जाणत्या महंती करूं ॥
 सभिद्ध ठेविती अस्थावंता । आणवोन घेती चहुंकडील वार्ता ।
 नेणत्या बाळासी घालऊनि किता । शाहाणे करिती त्या कृपें ॥ ११९ ॥
 (दा. वि. धा. पान २१३)

चहुंकडील वार्ता आणवून तिचा उपयोग छत्रपति शिवाजी महाराजांस कशा रीतीने होत असे, हें या उताऱ्या वरून स्पष्ट झालें आहे. समर्थप्रतापांत या च मुद्या संबंधीच्या खालील ओव्या लक्षांत ठेवण्या सारख्या आहेत:—

समर्थें महंत विस्तारिले । कथाधारी बहुत केले ।
 कोठें मेखळा महिमान चालविती भले । कोठें गर्वी उदासी दिसताती ॥
 उदास गर्वी लौकिके दिसेती । परी अंतरीं कांहीं आनारिसें ।
 लोकांसी दिसेल तैसे । जनोंजनार्दनीं वर्तावें ॥
 देखिलें वर्तमान वार्तिकें लिहावें । समर्थ देखें सर्वांतर जाणावें ।
 जनोंजनार्दनीं महंते मिळोन जावें । सत्कीर्तीनें भरावें भूडमंडळ ॥
 (स. प्र. पान ७६)

सर्व भरतखंडांत समर्थानीं त्यांच्या महंतांचा जो एवढा विस्तार केला होता त्या पैकीं कित्येक शिष्य ज्या ज्या प्रांतांत राहात असत तेथील वार्ता समर्थांस कळवीत असत. या प्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांची वार्ता समर्थांस मिळाल्या वर त्या त्या प्रांतांतील लोकांच्या अतःकरणाची परीक्षा समर्थाना उत्तम प्रकारें

होत असे. अशा प्रकारे लोकांच्या अंतःकरणाची परीक्षा झाल्यावर समर्थ आपल्या महांताच्या द्वारां जनतेचीं मनं आपल्या कडे आकर्षून घेत; व रामराज्य स्थापण्याचें समर्थींचें जें ध्येय त्याचा समर्थ सर्वत्र प्रसार करीत. समर्थप्रतापांतील वरील ओव्यांचा हा अभिप्राय दासविभ्रामधामांत नमूद करण्यांत आलेल्या बाबींस बळकटी आणणारा आहे. आतां छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या सैन्यांतील शिपायांच्या ठिकाणीं आत्मविश्वास आणण्या करितां कोणत्या प्रकारची योजना समर्थींनीं केली याचा उल्लेख खालील ओव्यांत आला आहे, तो हि लक्षांत ठेवण्या सारखा आहे.

येकदां काननीं असतां समर्थ । साधनीं वर्तनीं सिष्य समस्त ।
येऊनि शिवाजी दळभारसहित । नमानि विध्युक्त बैसला ॥
तव सरदारांनीं काहडिल्या गोष्टी । बळें हांव बहुपरी धरितां पोटीं ।
युद्ध प्रसंगीं धैर्यतुटी । पडोनि मोड होतसे ॥

माजला गलबला उत्तरा उत्तर । कांहींच न बोले नृप सत्त्वधरि ।
नाभिकार तेव्हां देऊनि गुरुवर । बोलिले सिध्यर्थ एका कसा ॥

॥ श्लोक ॥

लघूंची परी मूर्ति हे हाटकाची । कराधी तया माहति नेटकाची ।
असावी तदा तायतामार्जि दंडा । समरंगणीं पाठि दीजे उदंडी ॥

थोर थोर शूरांनीं तसें चि केलें । प्रचीतीनें जयवंत जाले ।
यां परी नृपा सांभाळिलें । तें कथनीं वर्णिलें नव जाय ॥

(दा. वि. घा. पान. २१५)

युद्धप्रसंगीं शत्रूस पाठ न दाखवितां त्यांच्या बरोबर लढण्याचें धैर्य सैनिकांच्या ठिकाणीं उत्पन्न करण्याच्या हेतूने, वरील युक्तीची योजना समर्थींनीं करून छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या सैनिकांच्या ठिकाणीं आत्मविश्वास उत्पन्न केला. शिवाजी महाराज स्वराज्यस्थापने स्तव ज्या राजकीय हालचाली करीत, त्यांत समर्थ रामदास स्वामींची त्यांना मदत असे, ही गोष्ट समर्थप्रताप पान १११ वरील पुढील उल्लेखा वरून स्पष्टपणे दिसून येते. “ समर्थे आकारपूर्वक यवनास मारविलें । मग चाफळक्षेत्र उभें केलें । भीतुळजामाऊलीसी संस्थापिलें । जाउलीं पर्वतीं प्रतापमर्डी ॥ ” यांत नमूद केलेला आकारपूर्वक यवन हा शब्द कोणास उद्देशून स्वामींनीं योजिला आहे हें सूत्र वाचकांस सांगावयास पाहिजे असें नाही.

आतां पावेतो दर्शविल्या स्वरूपाच्या खटपटी करणाऱ्या समर्थांचा व त्यांच्या शिष्यांचा मुसलमानां कडून द्वेष व छळ होत असला पाहिजे हें उघड

आहे; परंतु या द्वेषास अगर छळास समर्थ अगर त्यांचे शिष्य डरत नसत. कारण समर्थांचा कैवारी हनुमान त्यांचा छळ करणाऱ्या यवनांचा परभारें समाचार घेत असे, असें समर्थप्रतापांतील खालील ओव्यांवरून दिसून येतें:—
समर्थांच्या निस्पृहांसी यवन छळक । नागठाणी भिक्षाटणीं छळी देक ।
समर्थ पेकोनी वनीं पळती निःशंक । मागे हनुमान जाळिती यवनगृहें॥
 (स. प्र. पान १११)

स्वराज्य उर्फ रामराज्यस्थापनेच्या बाबतीत छत्रपति शिवाजी महाराजांना समर्थांच्या हालचाली कोणत्या प्रकारे व कितपत उपकारक होत असत, याची कल्पना आतां पावेतो आम्हीं केलेल्या विवेचना वरून वाचकांच्या चांगली लक्षांत आली असेलच; आतां स्वराज्य अथवा रामराज्यस्थापनेचें महत्वाचें अंग जी वर्णाश्रमव्यवस्था, ती मुसलमानी सत्ते खाली विस्कळित झाली होती; तिचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या बाबतीत समर्थांनीं कोणत्या प्रकारची कामगिरी केली, याचें दिग्दर्शन प्रस्तुत स्थळीं करणें जरूर आहे. चातुर्वर्ण्य-प्रधान महाराष्ट्रीय समाजांतील ब्राह्मणवर्णांच्या लोकांचें आचरण, समर्थ जन्मास येण्या पूर्वी अत्यंत शोचनीय होतें. स्मृतीत ब्राह्मणवर्णांच्या लोकांस सांगितलेली विहितकर्म व व्यवसाय करणारे लोक महाराष्ट्रांत फार थोडे होते. अशा स्थितीत स्मृतीत सांगितलेल्या विधिनिषेधरूपी आज्ञांस अनुसरून आचरण व व्यवसाय करणारे ब्राह्मण महाराष्ट्रीय समाजांत प्रथम निर्माण करणें हें अत्यंत जरूरीचें व अवश्य होतें. “ वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ” या उक्तीत दर्शविल्या प्रमाणें ब्राह्मण लोकांचा दर्जा असल्याकारणानें, चातुर्वर्ण्य समाजांतील इतर लोकांचे आचार सुष्ठु अगर दुष्ट असणें हें बऱ्याच अंशीं ब्राह्मणवर्णांच्या लोकांच्या बऱ्यावाईट प्रकारच्या आचरणावर अवलंबून असतें. समर्थ रामदास स्वामींनीं ही गोष्ट लक्षांत घेऊन महाराष्ट्रीय समाजांत नमुनेदार ब्राह्मण तयार केले. हे समर्थांनीं तयार केलेले ब्राह्मण दुसरे तिसरे कोणी नसून समर्थांचे शिष्य व त्यांच्या शिष्यांचे शिष्य हे होत. समर्थांनीं तयार केलेल्या ब्राह्मणांचें आचरण कशा प्रकारचें असे याची कल्पना वाचकांस करून दिली पाहिजे. स्वानुभवदिनकरकतें रामदासशिष्य दिनकर म्हणतात:—

परंतु हो प्रपंची अथवा निस्पृह । तेणें चैराग्य युक्त असाचें निसंदेह
 वर्णाश्रमधर्मकर्मसमूह : प्राणांतीं ही न सांडिजे ॥

अहर्निश करावी श्रीरामभक्ति । वर्णाश्रम धर्माचि युक्ति ।
 श्रीराम उपासनेची अभिव्यक्ति । केलीच करावी निशंकु ॥
 वैराग्य करावें विवेकयुक्त । प्रतिज्ञा म्हणवावें श्रीराम भक्त ।
 पदार्थमात्रीं कदापि आसक्त । प्राणांतीं ही न व्हावें ॥
 जितुकी गोष्ट मुलें बोलावी । तितुकी क्रिया करूनि दाखवावी ।
 सत्क्रिया उत्तरोत्तर चालवावी । धर्मशास्त्रविचारेंसी ॥
 करावें वेदपारायण । शास्त्रचर्चा अध्यास निरूपण ।
 कां ते श्रीरामगुणानुवाद कीर्तन । यथासांग करावें ॥
 श्रीराम जयराम जयजयराम । नित्यस्मरणाचा हाचि असावा नियम ।
 या वाचुनी सकळ मिथ्या श्रम । वाया विण करू नये ॥
 (सां. वि. वि. पान ४७)

आज पावेतों समर्थशिष्यांची जी थोडी बहुत माहिती प्रसिद्ध झाली आहे, ती लक्षांत घेतां समर्थांचे सर्व शिष्य सदाचरणी व स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या विधिनिवेधरूप आज्ञां प्रमाणें आचरण करणारे असे होते. अशा प्रकारचे नमुनेदार आचरण करणारे ब्राह्मण प्रांतोप्रांतीं पसरल्या कारणानें, ब्राह्मणवर्णीय लोकांच्या आचरणांत ताबडतोब स्थित्यंतर घडून आलें. समर्थ रामदास स्वामींनीं क्षत्रियवर्णी लोकांना त्यांचा धर्म व व्यवसाय यांची उत्तम प्रकारची ओळख करून दिली. या प्रमाणें महाराष्ट्रीय समाजाच्या अग्रस्थानीं असणारे दोन्ही वर्णांचे लोक म्हणजे ब्राह्मण व क्षत्रिय, स्मृतिधर्मास अनुसरून आचरण करणारे झाल्या कारणानें, रामराज्या प्रमाणें बाकीचे लोक हि स्मृतिविहित आचारधर्मा प्रमाणें वागूं लागले, व समाजाची घडी मुसलमानी राज्य महाराष्ट्रांत स्थापित होण्या पूर्वी जशी होती तशी जुळून आली. वर्णाश्रम-धर्मांच्या बाबतींत समर्थांनीं केलेल्या कामगिरीचें थोडक्यात वर्णन गिरिधरांनीं खालील ओव्यांत केलें आहे:—

निःकाम स्वधर्मी मोक्षधर्मी लाविले । सकाम अधर्मी युगधर्मी ठेविले ।
 भावासारिखे सर्वेश्वर फळरूप जाले । सहस्र स्वामी समर्थ ॥
 (स. प्र. पान ७६)

रामराज्याचें महत्त्वाचें अंग जें वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, त्याच्या सुस्थितीच्या दृष्टीनें समर्थांची ही कामगिरी फार महत्त्वाची समजली पाहिजे.

आतां सुरवातसि नमूद केलेल्या तिसऱ्या मुद्याच्या चर्चे कडे आम्ही वळतो. आज पावेतों या मुद्या संबंधीं महार ष्टांत बरीच चर्चा झाली आहे. श्री सांप्रदायाचे कागदपत्र भाग ९ वा छापण्या पूर्वी दोन तीन वर्षे अगोदर

म्हणजे शके १८३४ सालाच्या सुमारास “ समर्थींचीं दोन जुनीं चरित्रें ” या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेच्या पान ४८ वर छापलेल्या पत्राच्या आधारे, समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांची प्रथमभेट शके १५९४ म्हणजे इ. स. १६७२ साली झाली व त्या पूर्वी परस्परांची परस्परांना कांहींएक माहिती नव्हती, असा सिद्धांत जाहीर करण्यांत आला. हा सिद्धांत ज्या पत्राच्या आधारे प्रतिपादण्यांत आला, तें पत्र कितपत प्रमाणभूत मानावयाचें (कारण छापलेलें पत्र अस्सल नसून नकल आहे व त्यांतील शकाच्या आंकड्यां पैकीं नवाचा आंकडा संशयास्पद आहे) हा प्रश्न आहे. या शिवाय हें पत्र खरें आहे असें गृहीत धरिलें, तरी त्या पत्रांतील “ प्रथमभेट ” या शब्दाचा अर्थ काय समजावयाचा, हा हि वादग्रस्त मुद्दा आहे. वरील पत्र ज्या वेळीं प्रसिद्ध झालें त्या च वेळीं, कै. वि. का. राजवाडे यांनीं वर उल्लेखिलेल्या पत्रांतील प्रथमभेट या शब्दाचा पहिली च भेट असा अर्थ न समजतां, विशिष्ट कालविभागांतील अनेक भेटांच्या प्रसंगां पैकीं प्रथमभेट असा अर्थ समजणें युक्त आहे, असा या वादग्रस्त मुद्द्या विषयी पत्र द्वारे जाहीर खुलासा केला होता. या प्रमाणें त्या वेळेपुरता हा वाद शमल्या नंतर कै. राजवाडे यांचें लक्ष या मुद्द्या संबंधींच्या कागदपत्रांच्या संशोधना कडे गेलें. खुद्द चाफळासरा, बापुराव उपाध्ये यांच्या येथील जुन्या कागदपत्रांचा गळाठा तपाशांत असतां त्यांना सांपडलेल्या एका वाकेनिशी स्मरणटिपणा आधारे त्यांनीं या प्रश्नाची पुनर्चर्चा “ श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांनीं श्रीशिवछत्रपतींस अनुग्रह दिल्याचा नक्की काळ ” या मथळ्या खाली “ सांप्रदायिक विविध विषय ” या ग्रंथांत प्रसिद्ध झालेल्या एका लेखांत केली. या लेखांत समर्थींनीं शिवाजी महाराजांस अनुग्रह दिल्याचा नक्की काळ शके १५७१ हा असल्याचें ठरवून, समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांचें लक्ष परस्परांच्या हालचालींच्या योगानें परस्परां कडे कधीं वेधलें गेलें असलें पाहिजे, या विषयींचीं कांहीं अनुमानें लेखाच्या शेवटीं दिली आहेत. कै० राजवाडे यांनीं प्रगट केलेलीं अनुमानें किती यथार्थ आहेत, हें आम्ही जें विवेचन करणार आहों त्या वरून सिद्ध होणार आहे. समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्यसंबंधाच्या बाबतीत जी चर्चा आम्ही करणार आहों, ती बगेबर लक्षांत घेण्या करितां रामदास स्वामी गोदातटाक सोडून कृष्णातटार्क कधीं आले, त्यांनीं चाफळास श्रीरामाची स्थापना कधीं केली व त्या दरम्यानच्या

काळांत त्यांनीं कोणत्या हालचाली केल्या या गोष्टी कालानुक्रमें वाचकांच्या नजरेस आणणें जरूर आहे. राजवाड्यांच्या वरील लेखांत हा तक्ता दिला आहे. प्रस्तुत ज्या मुद्याची चर्चा आम्ही करित आहों, त्या मुद्याच्या दृष्टीनें त्यांतोळ महत्वाचीं तेवढीं च कलमें आम्ही येथें देतोः—

१२ शके मजकुरी १५५४ आंगीरानाम संवत्सरी शिवनामा उत्पन्न झाला. कृष्णातीरास जावें. पृथ्वीप्रदक्षिणा करून जातो म्हणोन गेले. फाल्गुन मासो शुद्ध पक्षा.

१३ बारावर्षे पर्यंत काशी हिमालयादि करून श्वेतवंदि जाऊन बीभीषणाची भेटी घेऊन प्रदक्षिणेचे समयीं अनेक स्थळीं अनेक प्रकारची लीला केली त्याचा विस्तार उद्धव गोसावी लिहिजेले पंचवटीस श्रीचें दर्शन करून श्रीकृष्णातीरीं पंधराचे सासर्षीत आले.....

१४ शके १५६६ तारणनाम संवत्सरी महाबळेश्वरी श्री मारुतीची स्थापना करून, वाईस मारुतीची स्थापना करून माहुली संगमी व जरंज्यावर राहाणें तेथें जयराम स्वामी, तुकाराम, रगनाथ स्वामी, रघुनाथ स्वामी, आनंदमूर्ती, धरणीधर देव, केशव स्वामी, वामन स्वामी, इत्यादिकांचीं दर्शनें जालीं. त्या लीलेचा विस्तार अलाहिदा बाजीपती लिहिले असे.....

पुरवणी २

१५ श्रीकृष्णातीरीं शिष्यसंप्रदाय गृहापूरकर इत्यादि मंडळी, आका वेणुबाई, आंबाजी चाफळी नरसो मल्लनाथ, भानजी गोसावी आदिकरून सांप्रदायी जाले. शिरगांवां आंबाजीचे मातुश्रीस व वधूस तेथें ठेवून टाकळीहून उछवास आणविलें. शके १५६७ पार्थीव संवत्सरी श्रीच्या नवमीच्या उत्साहास प्रारंभ केला त्या उत्साहांत आंबाजीचें नांव कल्याण म्हणोन फांदी तोडल्यामुळें पाडिलें. त्याच सालीं वीहीरींत भीमाजी बाबास अनुग्रह जाला. हे चरित्र मुसुर मुक्कामी जालें. तपशील अलाहिदा लिहिला आहे.

१६ शके १५६९ यकोण हातरीत आंगापुरचे डोहांतून मूर्त आणली. शके (श्रीसांप्रदायाचे कागदपत्र प्रस्तावना पान ११४ पाहा.) १५७० सर्वश्वारीनाम संवत्सरी उत्साहास प्रारंभ चाफळी जाहला. अकरा मारुतीची स्थापना केली. शके १५६७ पासून १५७२ पर्यंत अकरा मुर्तीची स्थापना कारणपरत्वे जात्या त्या वेणुबाईनीं चरित्र वर्णिलें डोळेगावचे मारुती सुधा.

१८ शिवाजी माहाराज यास आनुग्रह शके १५७१ शिंगणवाडीचे

बागोंत वैशाख शुद्ध नवमी गुरुवारी जाला वरकड शिव छत्रपती प्रकरण अलाहिदा लिहिलें आहे.

(श्री. सा. वि. वि. पान ११९)

वरील कलमां पैकी पंधराव्या कलमांत जी बाव नमूद केली आहे, तीस समर्थशिष्य, तंजावरकर भीमस्वामी यांना समर्थांचें जें चरित्र लिहिलें आहे त्या वरून बळकटी येते:—

पुढें नाना भक्त मिळाले अपार ।

महोळाव थोर थोर होती ।

शाहापुर स्वामीचें मुख्य आधिष्ठान ।

मोक्षाचें भूवन भूमंडळी ॥ ४२ ॥

(श्री. दो. जुनी चरित्रे पा. १८३)

या उल्लेखां वरून चाफळास रामदासांचें वास्तव्य होण्या पूर्वी स्वामीचें वास्तव्य मुख्यत्वेकरून शाहापुरी होतें. शाहापुराहून स्वामी मसुरास गेले व तेथें श्रीरामाचा उत्सव करण्याचा सांप्रदाय सुरू केला. या उत्सवास प्रारंभ शके १५६७ म्हणजे इ. स. १६४५ सालात झाला. त्या वेळीं, आज पावेतो प्रचलित असलेली शिवाजी महाराजांची जन्मतिथी ग्राह्य धरिली, तर त्यांचें वय अठरा वर्षांचें होतें; हल्लीं त्यांची जन्मतिथी जी पुढें आली आहे ती ग्राह्य धरली, तर त्याचें वय त्या वेळीं पंधरा वर्षांचें होतें. आम्ही आतां जो पुरावा वाचकां पुढें मांडणार आहोंत त्या वरून समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांना परस्परांच्या हालचालीची माहिती शके १५६७ साला पूर्वी असून, त्या उभयताची भेट त्या सालांत झाली असें दिसून येणार आहे. हा जो पुरावा वाचकां पुढें आम्ही मांडणार आहों, तो म्हटला म्हणजे समर्थ रामदास स्वामीचे दासविश्रामधाम या नांवाचें जें प्रचंड चरित्र प्रसिद्ध झालें आहे, त्यातील वर्णिलेला त्या उभयतांच्या भेटीचा प्रसंग होय. हा पुरावा कितपत ग्राह्य समजावयाचा या विषयी, श्रीरामदास आणि शिवाजी महाराज यांच्या अन्योन्यसंबंधा विषयी ज्याची निराळ्या प्रकारचीं मतें आहेत, त्यांच्या कडून शंका येणें संभवनीय आहे; या स्तव या पुराव्यास कितपत महत्त्व द्यावयाचें व तो कितपत ग्राह्य धरावयाचा हें ठरविण्यास वाचकांस मदत व्हावी, म्हणून दासविश्रामधाम या ग्रंथा विषयी व त्याच्या कर्त्या विषयी कांहीं बाबी आम्ही नमूद करितों. दासविश्रामधाम या ग्रंथाच्या कर्त्याचा समर्थ सांप्रदायांत कोणत्या प्रकारचा अधिकार समजत, याची नीट कल्पना या खंडाच्या चवथ्या खंडास

जोडलेल्या प्रस्तावनेत माझे मित्र रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी दर्शविलेल्या खालील अभिप्रायावरून होण्या सारखी आहे:—

“ त्या कल्याणांचा परिपाठ असा असे की, शिष्य मंडळी भोंवताली जमली आणि दुसरे काही काम नसलें म्हणजे त्यांनी समर्थच्या लीला प्रेमभरें सांगव्या. कल्याणांचे मुख्य शिष्य दोन. (१) आपचंद मठपति शिवराम स्वामी, “ वैराग्याचा राजा रामदास स्वामी माझा ” या सुंदर पदांचें कर्ते व (२) तडवळे मठपति जगन्नाथ महाराज “ धाव रे रामदासा गुरुवर्या सर्वेशा ” हा धावा ज्यांनी केला ते. कल्याणांच्या मुखानें या दोघांनी श्रीसमर्थचरित्र ऐकावें व अंतरीं सांठवावें. त्या दोघां पासून तें पावन चरित्र रामचंद्रांना ऐकावयास मिळावें. रामचंद्र हे शिवरामाचे शिष्य होत. त्यांचे बालपण शिवरामांच्या व तरुणपण जगन्नाथ यांच्या संगतीत गेलें. प्रस्तुतच्या दासविश्रामधाम या प्रचंड ग्रंथाचे कर्ते हे रामचंद्राचे शिष्य होत. अशा परंपरेतील हा प्रासादिक ग्रंथ आहे.” या अभिप्राया वरून या ग्रंथाचे कर्ते आत्माराम स्वामी, यांना समर्थचरित्रा विषयी विश्वसनीय माहिती गुरुपरंपरेच्या नात्यानें मिळाली असली पाहिजे हें उघड आहे. या शिवाय आत्माराम स्वामींनी दासविश्रामधाम ग्रंथाची ज्या काळी रचना केली, त्या काळी समर्थींची त्यांच्या अनेक शिष्यांनी जीं चरित्रें लिहिलीं व जीं आज उपलब्ध नाहींत, तीं त्यांच्या अवलोकनांत असलीं पाहिजे, असे अनुमान करणें चुकीचें होणार नाहीं. या गोष्टी लक्षांत घेतां दासविश्रामधामांत समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या भेटीचा जो प्रसंग वर्णिला आहे व जो आम्ही आतां च वाचकां पुढें मांडणार आहों, तो सकृद्दर्शनी विश्वसनीय मानिल्या वांचून गत्यंतर नाहीं. तथापि या उल्लेखास इतकें प्राधान्य देणें वाजवी नाहीं अशी कुशंकू कोणी काढिल्यास, दासविश्रामधामांतील वर्णिलेला भेटीचा प्रसंग संभवनीय आहे व या प्रसंगा पूर्वी उभयतां परस्परांच्या महाराष्ट्रोज्ज्वली प्रीत्यर्थ चाललेल्या हालचालींची व परस्परांच्या ध्येयाची माहिती होती, असे बळकट अनुमान ज्या पुराव्या वरून निष्पन्न होतें, असा दुसरा पुरावा आम्ही येथे नमूद करणार आहों. हा पुरावा म्हटला म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खंड पंधरावा यांतील जगदळे घराण्याच्या कागदपत्रांत आढळणाऱ्या कांहीं महत्त्वाच्या बाबींचा व व्यक्तींचा नामनिर्देश हा होय. दासविश्रामधामां-

संबंधी इतकी प्रस्तावना करून, आम्ही आतां दासविश्रामधामांतील समर्थ रामदास व शिवाजी महाराज यांच्या भेटीच्या प्रसंगाचें वर्णन जसेंच्या तसें येथें देतो.

हें वर्णन देण्या पूर्वी भेटीच्या प्रसंगाचें पूर्वानुसंधान लक्षांत घेण्या करितां दासविश्रामधामांत नमूद केलेली पूर्वीची कांहीं माहिती येथें देतो. दासविश्रामधामांत पान २४० वर समर्थ शाहापूर येथें गेले असतां, तेथें घडलेली हकीकत दिली आहे. शाहापूर येथें श्री हनुमंताची स्थापना समर्थानीं केल्या नंतर त्या ठिकाणीं त्यांनीं मोठा उत्सव केला, त्याचें वर्णन आत्मराम स्वामींनीं केलें असून त्या नंतर ते म्हणतात:—

निवाले निर्वावती सद्भक्त । रुद्र बाबादि राहिले तेथ ।
सहसिष्य स्वामींनीं जावें पुढें ।

या ओवीत रुद्र बाबा या व्यक्तीचें नांव नमूद करण्यांत आलें आहे, तें लक्षांत ठेवण्या सारखें आहे. शाहापुराहून समर्थ रामदास पुढें कोठें गेले याचें दिग्दर्शन दासविश्रामधामकारांनीं खालील ओव्यांत केलें आहे:—
तव अर्पुनि तरावया तनमनघन । मसुरकरांनीं आले शरण ।
वळखानी तयाचें अंतःकरण । पातले मिरवत त्याच्या स्थळा ॥
भाव तयाचा देखोनी निर्मळा । मठ निर्मळिला दीन दयाळें ।
करू विध्युक्त पर्वकाळ । मारुतिराया स्थापिलें ॥

मसुरास या प्रमाणे मारुतीची व मठाची स्थापना केल्या नंतर राम-नवमीचा उत्सव करावा असें समर्थींच्या मनांत आलें. स्वामींनीं उत्सवांत देवाची मिरवणूक काढण्या करितां रथ तयार करविला; उत्सवप्रसंगीं देवाच्या मूर्ति रथांत बसवून ज्या मार्गानें रथ न्यावयाचा, त्या मार्गांत झाडांचा अडथळा येईल असें समर्थींस दिसून आलें; सबब विजापुरी बादशहाकडे जाऊन झाडे तोडण्याची परवानगी त्यांनीं कशी मिळविली, याचें वर्णन दासविश्रामधामकारांनीं केलें आहे, तें प्रथम देऊन त्या वरून व तत्कालीन दुसऱ्या कागदपत्रां वरून समर्थ—शिवाजीसंबंधविषयक सुचणारीं कांहीं अनुमानें आम्ही येथें नमूद करितों:—

स्वयें पांचाळा सांगत समर्थ । निर्माण कराविला सुंदर रथ ।
तंव गांवकरी ते सर्व हि भक्त । नमोनि केली विश्वापना ॥
रथ चालवावा जया मार्गी । बन अंबेचे लागलें लग्नी ।
बहावी तोडवाया परवानगी । विजापुरी असे पाट्याची ॥

धाडू कीं जाऊं परवानगाला । उल्लाव नेम तो समिप उरला ।
समुदाव यात्रेचा भरत चालिला । वार्ता फांकोनि चहुंकडे ॥
घडले स्वामींनीं कर्ता रावव । शुद्ध राखा हो एक सद्भाव ।
फांवेळ तितुकें करित जावें । सत्रजोनि राहिले विळासत ॥
सहज उठोनि श्रीमोक्षपाणी । पादशां अलतां एकांत सदर्नी ।
उषःकाळीं पुढें जाउनि । ठाकतां घाबिरे नवल म्हणे ॥
सर्वे चि मानिला संतोष मनै । धन्य वळीचें घडलें दर्शन ।
मग नमोनि पुसतां नामामिधान । केलें निर्वचन त्यांत चि ॥
तो हात जोडितां तें दिनोद्धार । या देह नांव वदले दास फकीर ।
पादशा म्हणे जी आहां साचार । जिंदा फकीर गैबीशा ॥
बैसऊनि आदरें मानात संभ्रम । वदे जी मेहरसे किया करम ।
तब जुः फर्मानाहो आवेगा काम । वदले भक्तोत्तम तें हांसत ॥
पेकोनि यापरी सुबोध वचन । पुसे तिकडील वर्तमान ।
खुदाई माजील मी येक दीन । काय बुद्धिवाद सांगतां ।
पेसियापरी बोलोनि समर्थे । मागूनि कळविलें मसुरवृत्तांत ।
बन तोडल्यानें चालती रथ । पेकोनि वदे तो अवश्य ॥
कृपा करोनि पाच दिन । यथे राहावें जी देत दर्शन ।
हो हो तैसें चि काम संपादणें । केलें पाहिजे झडकरी ॥ ७५ ॥
जे चालणार काम पडलें तितुकें । देऊनि तयांला ताकीद दस्तर ॥
घाडितां जोडी करुनि पाइक । प्रामाबाहेरी पातलें ॥
पुढें ठाकले असती निस्पृही । त्या सांगती पोहचा लवलाही ।
कोडणूर संगमा जाऊनि आम्ही । मागून येतां हलु हलु ॥ ८७ ॥

(दा. वि. धा. पान २०४)

वरील उताऱ्यांत दासविश्रामधामकारांनीं दिलेली हकीकत निवळ काल्पनिक आहे, असा कित्येकांचा आक्षेप येण्याचा संभव आहे. या हकीकतीस आधारभूत असलेले तत्कालीन लेख उपलब्ध न झाल्यामुळे, सकृद्दर्शनी हा आक्षेप बरोबर दिसतो; परंतु अलीकडे त्या काळच्या प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं लेखांच्या आधारे वरील उताऱ्यांतील हकीकत खरोखर घडली असली पाहिजे, हें मान्य करण्या कडे प्रवृत्ति होते. समर्थ रामदास स्वामी शके १५६७ सालच्या सुमारास शहापूर, मसूर या ठिकाणी राहावयास आले. त्या सुमारास व त्या नंतर विजापूरच्या मसनदी वर महंमद अदिलशाहा व त्याच्या पश्चात् अल्ली अदिलशाहा हे विराजमान झाले होते. या बादशहांच्या कारकीर्दीत मुरार

जगदेव, शहाजी राजे भोंसले, बाजी घोरपडे इत्यादि महाराष्ट्रीय, विजापूरच्या बादशहाच्या दरबारी वजनदार सरदार होते. हे हिंदूंच्या देवता व देवस्थानें ह्या विषयी अभिमान बाळगीत व यांच्या प्रीत्यर्थ थोड्या फार इनाम जमिनी विजापूरच्या बादशहा कडून मिळवून देत असत. त्या काळचे ब्रह्मनाळचे आनंमूर्ति, चिंचवडचे मोरयादेव यांना विजापूरच्या बादशहा कडून इनाम जमिनी मिळाल्या बद्दलच्या सनदा अलिकडे उपलब्ध झाल्या आहेत. चिंचवडच्या देवस्थानास विजापूरच्या बादशहा कडून मिळालेल्या सनदेंत शहाजी राजे यांचा मोठ्या गौरवपूर्वक उल्लेख केलेला आहे. म. इ. सा. खंड ८ मध्ये विजापूरच्या बादशहाच्या दरबारी असलेल्या दानतराव या हिंदु अधिकाऱ्याने, ब्राह्मणास इनाम जमिनी दिल्याबद्दलची पत्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. सां. वि. वि. खंड ३ पान १० मध्ये काशीमट बीन अनंतभट या कऱ्हाड येथील ब्राह्मणास विजापूरच्या बादशहा कडून मिळालेल्या जमिनी संबंधाची तीन पत्रे छापिली आहेत. या पत्रांत शहाजी राजे यांच्या कारकीर्दी पासून जमीन इनाम चालत आली असल्याचा उल्लेख आहे. सां. प. व्य. भाग ९ लेखांक ५२ मध्ये चाफळ येथील श्रीरामास उंब्रज व कोरटी या गांवी दोन चावर जमीन व बाजी घोरपडे यांनी चरेगांव व माजगांव या गांवी एक चावर व पांच विघे जमीन इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे. या सर्व पत्रांचा साकल्याने विचार केला असता, विजापूरच्या दरबारी असलेले महाराष्ट्रीय सरदार आपले वजन खर्च करून हिंदूंच्या देवता व ब्राह्मण यांना इनाम जमिनी मिळवून देऊन, त्यांचा परामर्ष घेत असत असे दिसते. वरील उताऱ्यांत झाडे तोडण्याची परवानगी मिळविण्या करितां समर्थ रामदास स्वामी विजापुरास गेल्याचा उल्लेख आहे.

कुग्रामे अथवा नगरे । पाहावी घरांचीं घरे ।

भिक्षार्थासै लहान थोर । परिक्षनि सोडावी ॥

(दा. १५।६।२४)

अशा प्रकारचा उपदेश करणारे रामदास विजापुरास गेल्या वर स्वधर्मा-विषयी अभिमान बाळगणाऱ्या व हिंदु देवतांचा व देवस्थानांचा परामर्ष घेणाऱ्या दानतराव, मुरार जगदेव, शहाजी राजे, बाजी घोरपडे इत्यादि वजनदार महाराष्ट्रीय सरदारांस भेटल्या विना राहिले असतील, अशी कल्पना करावत नाही. समर्थ विजापुरास गेल्या वर वरील सरदारांच्या भेटी घेऊन, त्यांच्या द्वारे त्यांनी बादशहाची गांठ घेतली असली पाहिजे व झाडे तोडण्याची

परवानगी बादशहा कडून मिळविली असली पाहिजे असें स्वाभाविक अनुमान निघते. समर्थींच्या व बादशहाच्या गांठीच्या प्रसंगी, त्यांची ती भव्य मूर्ति व ऊर्दू^१ भाषे वरील, त्यांच्या बोलण्या वरून बादशहास दिसून आलेले, प्रभुत्व यांच्या योगाने बादशहाच्या मना वर त्यांची छाप बसून, त्याने झाडे तोडण्याची परवानगी समर्थींस सहज च दिली. समर्थींचा, झाडे तोडण्याची परवानगी मिळविण्याच्या बाबतीत, विजापूर दरबाराशी आलेला संबंध, तसा च पुढे चालू राहिल्याचें दिसते. त्यांनीं स्थापन केलेल्या चाफळच्या देवस्थानास विजापूरच्या बादशहा कडून जमिनी इनाम मिळाल्या बदलचा, पूर्वी आम्हीं उल्लेख केला च आहे^२. या इनाम जमिनी पैकीं उंब्रज व कोरटी येथील जमीन दानतराव यांनीं व माजगांव व चरेगांव येथील जमीन बाजी घोरपडे यांच्या मार्फतीनें, श्रीस इनाम मिळाल्याचा उल्लेख लेखांक ५२ मध्ये आहे. या गांवां खेरीज करजवणे, शिंगणवाडी, मसूर, शिरगांव, शहापूर या गांवच्या जमिनी, शहाजी राजे यांच्या कडून इनाम मिळाल्या असल्या, असें अनुमान काढण्यास बरी च वाव आहे. समर्थींच्या शिष्यमंडळीं पैकीं अक्काबाई या कऱ्हाडच्या रुद्राजीपंत^३ देशपांड्यांच्या कन्या होत. (हनुमंत स्वामीची बखर पान ७२ पाहा) वर नमूद केलेल्या दानतरावांचें मूळ नांव काशीपत असून, ते रुद्राजी चंदो, कऱ्हाडचे देशपांडे यांच्या घराण्या पैकीं होते. मसुरकर जगदळ्यांचीं मसूर व कऱ्हाड येथील देशमुखी बतनें त्यांच्या पासून हिरावून घेण्याच्या, शहाजी राजे यांनीं त्या काळीं चालविलेल्या खटपटीत प्रमुख भाग रुद्राजी चंदो घेत असे, हें जगदळे घराण्याच्या लेखां पैकीं जे उतारे आम्ही पुढे देणार आहोंत, त्यां वरून दिसून येईल. समर्थ शहापूर व मसूर येथें वास्तव्य करण्यास आल्या वर जी मंडळी

१ समर्थींचें उर्दू भाषे वर प्रभुत्व कोणत्या प्रकारचें होतें हें रामदासांची कविता प्रथम पान ४०१ वर

“ सुनावे गैब क्यां बांता । गैबीं मर्द उसे कहो । बडा सो पी सो बली । छुदाई वाट काहवी ॥ इ० ” या प्रकरणावरून दिसून येतें.

२ श्रीसांप्रदायाचे कागदपत्र भाग ९ लेखांक १७।१८।२१।२२।२३।२४ आणि ९७ पाहा.

३ सा. वि. वि. खंड ३ (पान १० वर) मध्ये छत्रपति शिवाजी मह राजांनीं केलेला निवाडा छापिला आहे. त्यांत परगणे कऱ्हाडचे देसक या सदराखालीं रुद्राजी चंदो देस कुलकर्णी कऱ्हाड याची सही आहे. शके १५९७,

त्यांची शिष्य बनली, त्यांत रुद्राजी हे एक होते. समर्थींचें शिष्यत्व परकरल्या वर त्यांनीं स्थापन केलेल्या देवस्थानास इनाम लमिनी बादशहा कडून मिळवून देण्याची खटपट, रुद्राजी चंदोनें त्याच्या घराण्यांतलें द्यानतराव ऊर्फ काशीपंत व शहाजी राजे यांच्या मार्फतीनें केली असली पाहिजे, असें अनुमान काढणें अयुक्तिक होणार नाही. येथ पावेतो केलेल्या विवेचना वरून विजापूर दरबाराशीं समर्थींचा संबंध कशा रीतीनें जुळून आला असला पाहिजे, हें आम्हीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. हा संबंध लक्षांत घेतां, त्या काळीं शहाजी राजे व छत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं त्या प्रदेशांत चालविलेल्या खटपटीची वार्ता हि, समर्थीं सारख्या चौकस पुरुषाच्या कानां वर गेली नव्हती, हें संभवनीय दिसत नाही. या च प्रमाणें रुद्राजी चंदो सारख्या समर्थशिष्या कडून, समर्थ हे कोणत्या ध्येयाचे भोक्ते होते ही वार्ता शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या कानां गेली नाही व ती वार्ता त्यांच्या कानां जाऊन हि छत्रपति शिवाजी महाराजांस समर्थींची भेट घेण्याची इच्छा झाली नाही, असें मानणें प्रशस्त दिसत नाही. साधुसंतांचीं दर्शनं ध्यावयाचीं, त्यांचीं कथाकर्तनें ऐकावयाचीं असा छत्रपति शिवाजी महाराजांचा स्वभाव असल्याचें सर्वश्रुत आहे. या स्वभावास अनुसरून समर्थ रामदासांच्या ध्येया विषयींची वार्ता त्यांच्या काना वर गेल्या नंतर, दासविश्राम-धामकर्त्यांनीं पुढील उताऱ्यांत वर्णिल्या प्रमाणें समर्थींच्या भेटी विषयींची शिवाजी महाराजांस तळमळ लागली असली पाहिजे, हें ग्राह्य करण्याची वाचकांची प्रवृत्ति झाल्या वांचून राहाणार नाही.

हें असो पेका पुढील कथन । उच्छ्राव मांडला घभंड ।

स्वारी माणसा धाडिता त्वारित । अंबाजी माताबंधुसहित ।

येऊनि पोंचला बख्खाजपंत । जो सहुरुनाथा प्रिय शिष्य ।

उपदेश जाहला त्या उभयतांसी । कांहीं दिन ठेविलें तेथेंचि त्यांसी ।

सीग चढत चालला परमार्थासी । मनें मन मिळत चाललें ॥

परमभक्त इकडे शिव नृपाळ । गुरुरायाचीं आठऊनि पाउलें ।

आहोरात्र करितसे तळमळ । न वाटे गोड अन्नवसन ॥

गागापंडितादि पुरुष विकल्पी । राजास वोढूं पाहती संकल्पी ।

मार्गे इत्यादि पापरूपी । निंदोन बोलती भलतेंचि ॥

परंतु गुरुपदीं जडली वृत्ती । स्तब्धचि पूर्णता वरितो शांती ।

न करीच अपेक्षा भोगादि संपत्ति । राजभार तुच्छ पै केला ॥

निजोनि एकदां एकांत सदनीं । गुरुवर्यासी आठवोनि ध्यानीं ।
तळमळे अशु लोटले नयनीं । विकळ व्याकूळ पावला ॥

या प्रमाणे समर्थांच्या भेटी विषयी शिवाजी महाराजांस लागलेल्या तळमळीचे वर्णन करून बादशहा कडून समर्थानीं झाले तोडण्याची परवानगी मिळविल्या वर ते मसुरास परत आले व अंबाजीने (कल्याण यांचे पूर्वीचे नांव) झाड, कसे तोडिले, याचे वर्णन आत्माराम स्वामींनीं केले आहे. हा कथा भाग वर्णिल्या वर श्रीरामाच्या उत्सव प्रसंगी समर्थांच्या व शिवाजी महाराजांच्या भेटीचे वर्णन खालील ओव्यांत आत्माराम स्वामींनीं केले आहे:-
तंव सन्मुखी ठाकले श्री मोक्षपाणी । दच कोनि कांपत ठाकला उठोनी ।
तितुक्यात स्वल्पी बहु बुद्धि कथुनी । अंतर्धान पावले ॥
कोण कोण पुरुष कवण्यास्थानीं । कसें राहटती का नाणील ध्यानीं ।
राजकारण तजविजा मनीं । विवरतां बैसेल बंद ॥
सिक्षा दिक्षाचे काम हें पूर्ण । बहुतां करावे लागते पाळण ।
तरि असावे बहु सावधान । इहपर कीर्ती संपादिजे ॥
ऐसे बोलोनि जातां दयाळ । मग अत्यंत ची जाला विकळ ।
तितिक्यांत स्वप्नी सादृश्य जाले । समर्थानीं अश्वासिले ॥
बोलोन गेले ये महसुरासी । उठोनि विस्मयो मानी मानसीं ।
करुनि स्वारी अतित्वरेसीं । सगदुरु जवळी पातला ॥
तेथे उपचारा काय उणे । बहुतेकांचे होतसे पाषण ।
तेथे तगादा नाहीं मागणे । समसमान राव रंक ॥
नवमास जाले देवजन्मचरित्र । रात्रीं दशमीच्या संपवूनि लळित ।
निरोप देऊनि वाझराते । प्रेमारेती गाइली ॥
वंदोनि आज्ञा गेला नृपवर । बहु गांवकरी संतोषले ।
अंबाजीचे बंधुमाउली गुरुआज्ञे राहिले । तये स्थळीं ॥
नित्य नेम पूजा सर्वकाळी । चालाया विले लाविले ।
दत्त रुद्राजी अंबाजी सहित । आणीक हि शिष्य समवेत ।
काननामार्जी बसले समर्थ । पावन करीत जडमूढ ॥

(दा. वि. धा. पान २०६।२०७)

या ओव्या ज्या भागांत आल्या आहेत त्याचा शेवट खालीलप्रमाणे आहे.
इतिश्री रामरूपा । तारक मार्ग सुसोपा । कीर्तनीं राबवास
धांवा करणे । भवतम व्याख्या मसुरास येणे । सांप्रदायी जाले ।
पाच्छास भेटणे । मठी मारुती स्थापून उत्छाव करणे । अंबाजी
कल्याण नाम पावणे । नृपास अश्वासन देणे । वर्ग सत्तावीस ॥ २७ ॥
वरील उतान्यांत समर्थ रामदास स्वामींनीं शके १५६७ साली जो

रामनवमीचा उत्सव केला, त्या प्रसंगी शिवाजी महाराज हजर होते ही महत्त्वाची बाब नमूद आहे. उत्सव होण्या पूर्वी शिवाजी महाराजांस समर्थींच्या भेटीची तळमळ लागल्याचा व स्वप्नांत मसुरास येण्या विषयी त्यांना समर्थींनी आज्ञा केल्याचा उल्लेख या उतान्यांत आहे. समर्थींच्या दत्तु, रुद्राजी, अंबाजी या शिष्यांची नावे या उतान्यांत नमूद करण्यात आली आहेत. ती हि लक्षांत ठेवण्या सारखी आहेत. त्या पैकीं रुद्राजीचें नांव पुढें जें आम्ही विवेचन करणार आहों, त्या दृष्टीने महत्त्वाचें आहे. समर्थ रामदास स्वामी आणि शिवाजी महाराज यांची भेट वर नमूद केल्या प्रमाणें शके १५६७ म्हणजे इ. स. १६४५ सालांत होण्या पूर्वी, परस्परांच्या हालचालींची माहिती परस्परांस झाली असली पाहिजे, हें वरील उतान्या वरून दिसून येतें. समर्थ रामदास स्वामींच्या चरित्राची व हालचालींची माहिती, शिवाजी महाराजांस वरील भेटी पूर्वी झाल्या विना, त्यांची भेट घेण्याची तळमळ त्यास लागणें संभवत नाहीं. दासविश्रामधामांत वर्णिलेल्या समर्थशिवाजीभेटीच्या प्रसंगा संबंधी या पुढें आम्ही नमूद केलेला इतर पुरावा व त्या विषयी आम्हीं केलेली पुढील चर्चा लक्षांत घेतां, शिवाजी महाराजांच्या पूर्ववयांत च त्याची व शिवाजी महाराजांची भेट झाली होती, ही बाब सिद्धांतवत् मानण्याच्या अवस्थेप्रत पूर्वी पक्षां किती तरी पटीने अधिक समीप आली आहे, याचें आम्ही दिग्दर्शन करितों. हें करण्या पूर्वी दासविश्रामधाम ग्रंथाच्या विश्वसनीयते विषयी कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षांत बाळगणें जरूर आहे. दासविश्रामधामाचे कर्ते आत्माराम स्वामी हे रामदासी सांप्रदाया पैकीं १२५ वर्षां पूर्वी होऊन गेलेले एक विद्वान् मठाधिपति असून, त्यांनीं दासविश्रामधाम हा ग्रंथ अत्यंत परिश्रम घेऊन लिहिलेला आहे. समर्थी संबंधी या ग्रंथात ठोकळ व बारीक सारीक माहिती त्यांनीं विस्तृत रीतीने दिलेली आहे. प्रत्यक्ष समर्थींचें समग्र चरित्र समर्थींच्या ज्या प्रमुख शिष्यांनीं पाहिले होतें व जे त्यांनीं आपल्या शिष्यांस निवेदन केलें होतें, अशा शिष्यां पासून मिळालेली माहिती आत्माराम स्वामींनीं या ग्रंथांत नमूद केलेली आहे. समर्थींशिष्य अंबाजी यांना कल्याण हें नांव मसुरास वरील उतान्यात नमूद केलेल्या राम-जन्मोत्सवप्रसंगी समर्थी कडून मिळाल होतें. या च प्रसंगी शिवाजी महाराजां सारखा थोर पुरुष हजर असणें ही गोष्ट घडली असल्या कारणानें, ती कल्याणांच्या ठळकपणें लक्षांत राहून, त्यांनीं ती त्याचे शिष्य आपचंद मठाधिपति

शिवराम व तडवळे मठाधिपति जगन्नाथ यांना खात्रीने सांगितली असली पाहिजे या विषयी संदेह नाही. कल्याणांच्या वरील शिष्यांनी ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची म्हणून त्याचे शिष्य शिवराम, शिवरामांनी त्याचे शिष्य रामचंद्र व रामचंद्रांनी त्याचे शिष्य दासविश्रामधामकर्ते आत्माराम, यांना सांगितली असली पाहिजे व अशा रीतीने हा भेटीचा महत्त्वाचा प्रसंग दासविश्रामधामप्रथात नमूद केला गेला असला पाहिजे, असे सहाजिक अनुमान निघते.

आम्हीं दर्शविलेली ही परंपरा लक्षांत घेतली ह्मणजे पुराव्याच्या दृष्टीने या हकीकर्तीत काणत्या हि प्रकारचे वैगुण्य आहे, असे म्हणता येत नाही; व अर्थात् च ही हकीगत सकृद्दर्शनी सत्य व विश्वसनीय मानणे जरूर आहे. दासविश्रामधामातील वरील हकीकत सत्य व विश्वसनीय नाही असा पक्ष कोणी पुढे आणला, तर तो सिद्ध करण्याचा बोजा त्याचे वर पडला पाहिजे. असे जरी आहे तथापि वरील प्रकरचा पक्ष पुढे मांडून त्याचे समर्थन करण्यास काणी पुढे सरसावण्या पूर्वी, दासविश्रामधामातील वरील भेटीच्या प्रसंगाच्या हकीकतीच्या सत्यतेस बळकटी आणणारा दुसरा कांहीं आनुपंगिक पुरावा आम्हांस उपलब्ध झाल्या आहे, तो आम्ही येथे नमूद करितों. हा पुरावा मांडण्या पूर्वी शहाजी राजे यांनी विजापुराहून शिवाजी महाराजांची खानगी, दादोजी कोंडदेव यांच्या बरोबर त्यांच्या पुणे व सुपे या दोन जहागिरीच्या प्रांता कडे जेव्हां केली, तेव्हां पासून तो शके १५६७ सालांत मसूर येथे समर्थ रामदास स्वामींनी प्रथमचा रामजन्मात्सव केला तो पावतो, मसूर येथे व आस-पासच्या प्रांतांत शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांना स्वराज्यस्थापनेच्या दृष्टीने ज्या राजकारणी हालचाली केल्या, त्यांचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करणे जरूर आहे.

शिवाजी महाराजांच्या सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत (पान २८) शिवाजी महाराज व जिजाबाई साहेब यांची खानगी पुणे प्रांता कडे दादोजी कोंडदेव, पुणे येथील सुभेदार मोजवा देण्यास आले होते, त्यांच्या बरोबर शहाजी राजांनी शके १५५९ म्हणजे इ० स० १६३७ सालांत केली, असे नमूद केले आहे. त्या च चरित्रांत (पान ३०) स्वराज्य स्थापनेच्या मसलतीस शके १५६२ म्हणजे इ. स. १६४० सालात प्रारंभ झाला असे नमूद केले आहे. स्वराज्यस्थापनेच्या खटपटीच्या प्रारंभाचा हा शक बरोबर असला पाहिजे, असे त्या काळाच्या उपलब्ध झालेल्या दुस-या पुराव्या वरून दिसून येते. म. इ. सा. खंड १५ लेखांक २६६ व २६७ मध्ये रोहिडखोऱ्यांत शिवाजी महाराजांनी

स्वराज्यस्थापनार्थ चालविल्या खटपटीचें वर्णन आलें आहे. लेखांक २६६ शके १५६४ सालचा आहे; त्यांतील उल्लेखा वरून शके १५६४ पूर्वी त्या खोऱ्यांत शिवाजी महाराजांनीं त्यांची सत्ता स्थापन करण्याचा प्रारंभ केला होता असें दिसतें. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, स्वराज्यस्थापनेच्या मसलतीच्या प्रारंभाचा सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांतील शक, जवळ जवळ बरोबर असल्याचें दिसतें. या शका पूर्वी ७ वर्षे अगोदर म्हणजे शके १५५४ सालांत शिवाजी महाराज कृष्णातीर्षी जन्मास आल्याची वार्ता, समर्थ रामदासांना गोदातीर्षी वास करित असतां, मागें दिलेल्या वाकेनिशी टिपणांत नमूद केल्या प्रमाणें विदित झाली होती. परंतु भरतखंडभर यात्रा करण्याचा संकल्प समर्थानीं ठरवून त्यांनीं पर्यटनास सुरवात केल्या मुळें, ते शके १५५६ सालापावेतो कृष्णातटार्की वास करण्या करिता येऊं शकले नाहींत. समर्थानीं तीर्थपर्यटन शके १५६६ सालांत समाप्त करून, ते शके १५६७ सालांत कृष्णातटार्की प्रथम वाई, महाबळेश्वर इत्यादि ठिकाणीं येऊन दाखल झाले. वाई, महाबळेश्वर येथें थोडे दिवस काढून, समर्थ चाफळ खोऱ्या नजीक असलेल्या शाहापूर गावीं त्या सालच्या अखेर वास्तव्य करण्या करितां आले. या पूर्वी या प्रदेशांत शहाजी राजे व छत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं स्वराज्यस्थापनेच्या दृष्टीनें कोणत्या राजकारणी खटपटी चालविल्या होत्या, याची यथायोग्य कल्पना वाचकांस आल्या खेरीज दासविभ्रामधामांत वर्णिलेला समर्थशिवाजीभेटीचा प्रसंग संभवनीय आहे कीं नाही, या विषयी वाचकांना निश्चित मत करितां येणें शक्य नाहीं. शहाजी राजे यांनीं पुणें व सुपे हे जे त्यांचे जहागिरीचे दोन प्रात, त्यांत वास्तव्य करण्या करितां बाल शिवाजी व जिजाबाई साहेब यांची रवानगी केल्या नंतर, त्या व त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांत स्वराज्यस्थापनेच्या प्रथमच्या हालचाली सुरू करण्यांत आल्या. या मुळें मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांचें लक्ष या च प्रांताकडे विशेष वेधलें जातें. परंतु या प्रांता प्रमाणे च महाराष्ट्राच्या इतर प्रदेशांत हि या च स्वरूपाच्या ज्या हालचाली सुरू करण्यांत आल्या, तिकडे अभ्यासकांचें लक्ष वेधलें न गेल्या कारणानें त्याचें महत्त्व अद्याप पावेतो म्हणण्या सारखे कोणाच्या लक्षांत आलें नाहीं. स्वराज्यस्थापने प्रीत्यर्थ शहाजी राजे, त्याचे मुत्सद्दी व शिवाजी महाराज यांनीं ज्या अनेक खटपटी केल्या, त्यां पैकीं एक महत्त्वाची खटपट म्हटली म्हणजे त्या काळच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा

राजभाग वसूल करणारे जे प्रांताचे वतनदार, त्यास गोडीगुलाबीने आपल्या बाजूस वळवून ध्यावयाचें अगर हें न जुळल्यास त्यांच्याशीं विरोध करून व त्यांना सतावून मोडून काढावयाचें, ही होय. प्रत्येक प्रांतांतील जमिनीच्या उत्पन्ना वरील राजभाग वसूल करून, तो सरकारी खजिन्यांत भरणा करण्याचें काम या प्रांताच्या वतनदारा कडे असे. गोडीगुलाबीने हे वतनदार शिवाजी महाराजांस सामील झाले, म्हणजे अर्थात च त्या प्रांताचा वसूल शिवाजी महाराजांच्या हातांत पडू लागे. या प्रमाणे बादशाही मुलखाचा वसूल शिवाजी महाराजांच्या हातांत पडू लागला, म्हणजे त्या प्रांताच्या वतनदारा वर सैन्य पाठवून त्याचें पारिपत्य करण्याचा प्रयत्न बादशाही अधिकाऱ्यां कडून होत असे. परंतु शिवाजी महाराजांस हे वतनदार राजीखुषीनें सामील झाले असल्या कारणाने, बादशाही सैन्याचा बीं मोड करणे शिवाजी महाराजांस फार कठीण जात नसे. देशमुख, देशपाडे या वतनदार लोकांचा त्यांच्या प्रांतांतील लोकां वर, त्या काळीं फार वचक असे. त्यांच्या प्रांतांतील कोणत्या हि माणसाची, त्यांच्या मर्जाविरुद्ध वागण्याची छाती सहसा होत नसे. महजर, निवाडापत्रे इत्यादि पुरातन कागदांचें निरीक्षण केलें असतां, देशमुखांस त्या काळीं राजे ही संज्ञा लावण्याचा प्रघात होता. या एका लहानशा बाबी वरून या वतनदार लोकांची सत्ता व वचक त्यांच्या प्रांताताल लोकांवर किती असला पाहिजे, याची कल्पना सहज करतां येण्या सारखी आहे. आतां दर्शविल्या प्रमाणे महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या प्रांतांचे देशमुख, देशपाडे इत्यादि वतनदार हे, सत्ता आणि द्रव्य यांचीं केंद्रस्थाने असल्या कारणाने, शहाजीराजे व शिवाजी महाराज यांच्या सारख्या स्वराज्यस्थापना करण्याची आकांक्षा झाल्गणारांस, या वतनदारां पैकीं जे कोणी गोडीगुलाबीनें सामील होतील, त्यांस त्या मार्गाने सामील करून घेणें व जे कोणी गोडीगुलाबीनें सामील होणार नाहींत व बादशाही सत्तेशीं राजनिष्ठ राहतील, त्यांस सतावून सोडणें प्राप्त होत असे. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १५ मध्ये रोहिडखोरे गुप्तेदेशपांडे घराण्याचे कागदपत्र छापिले आहेत. तें घराणें शिवाजी महाराजांच्या कडून वंशपरंपरा मिळणाऱ्या वतनाच्या आमिषा स्तव, त्यांस राजी खुषीनें सामील झालेल्या घराण्यां पैकीं एक घराणें आहे. त्या च खंडांत मसूर येथील जगदळे घराण्याचे कागदपत्र छापिले आहेत. तें घराणें विजापूर अगर मोंगल बादशाहाशीं राजनिष्ठ राहून, शहाजी व शिवाजी महाराज यांच्याशीं विरोध करणाऱ्यां पैकीं एक नमुनेदार घराणें होतें. हें घराणें शहाजी राजे व शिवाजी महाराज

यांस गोडी गुलाबीनें सामील न झाल्या कारणानें, त्यांच्या कडून या घराण्याचें अत्यंत नुकसान व खराबी झाली. या घराण्याचे कागदपत्र वरवर पाहाणारास हि या घराण्याच्या कर्मकटकटीची रडकी कहाणी त्यात गाइली असल्याचें दिसून येतें. आतां मसूर येथील बादशाही सत्तेशीं राजनिष्ठ रहाणाऱ्या जगदळे घराण्यास, शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या कडून इतक्या प्रखर हालअपेष्टा काय भोगाव्या लागल्या, याचें प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. या दिग्दर्शनांवरून दासविश्रामधामांत वर्णिलेल्या समर्थशिवाजीभेटीच्या संभवनीयते विषयीं वाचकांची खात्री पटणार आहे. मसूर येथील जगदळे घराण्याचीं मालकीचीं वतनें तीन. मसूरची पाटिलकी, मसूर व कऱ्हाड प्रांताची देशमुखी. या तीन वतनां पैकीं मसूरच्या व कऱ्हाडच्या देशमुखी वतनां बदल शहाजी राजे, शिवाजी महाराज व जगदळे घराणें यांच्या मध्ये अनेक वेपें वाद सुरू होते. मसूरचीं व कऱ्हाडचीं देशमुखी वतनें काय वाटेल तें झालें तरी जगदळ्यास द्यावयाचीं नाहींत, तीं स्वतःच्या अगर स्वपक्षाच्या अशा वजनदार माणसाच्या हातांत ठेवावयाचीं, असें शहाजी राजे व शिवाजी महाराज या पितापुत्रांचें घोरण होतें. या घोरणांत त्यांचा अंतःस्थ हेतु काय होता, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आपल्या पुढे येतो; मसूरच्या व कऱ्हाडच्या देशमुखीचें तत्कालीन राजकीय दृष्ट्या महत्त्व काय होतें, हें लक्षांत घेण्या करितां, शिवाजी महाराजांनीं स्थापिलेल्या स्वराज्यांतर्गत मुलखाची भौगोलिक ठेवण व त्यांच्याशीं शत्रुत्वाचें नातें बाळगणाऱ्या विजापूरच्या बादशहाच्या राजधानीचें मुख्य ठिकाण, जें विजापूर शहर यांचा परस्पर संबंध लक्षांत आणणें जरूर आहे. शिवाजी महाराजांनीं स्थापिलेल्या स्वराज्यांत, शहाजी राजे यांचे पुणें व सुपें हे प्रांत प्रथमपासून च समाविष्ट झाले होते. या मुलखांत पुण्याच्या उत्तरे कडील चाकण परगणा शिवाजी महाराजांनीं सामील केला. त्या नंतर पुण्याच्या दक्षिणे कडील रोहिड खोऱ्यांतील रोहिडा किल्ला त्यांनीं काबीज केला. या प्रमाणें दक्षिण बाजूस क्रमाक्रमानें सह्याद्रीचे डोंगर व त्याच्या पूर्वे बाजू लगतचा मुलूख शिवाजी महाराज काबीज करीत व स्वराज्यांत सामील करीत चालले. या प्रमाणें दक्षिण बाजूस कऱ्हाड पाषैतों स्वराज्याचा विस्तार झाला. त्या काळीं पश्चिमे कडून पूर्वे बाजूस जाणारा, दक्षिण दिशेकडे कलता असा एक मोठा मार्ग कऱ्हाड कडून विजापूर कडे जात असे. हल्लीं हि तो मार्ग अस्तित्वांत आहे. शिवाजी महाराजांच्या दक्षिणोत्तर पसरलेल्या स्वराज्यांतर्गत मुलखा वर

स्वरित चढाईचा हल्ला करण्याला हा मार्ग पार सोईचा होता. या मार्गा बरील हल्लाद्रीच्या डोंगरालगतच्या पूर्वे बाजूच्या मोकळ्या मुलखांतील महत्त्वाची ठिकाणे म्हणजे चाफळ, मसूर, कऱ्हाड ही असल्या मुळें स्वराज्यांतील मुलखांच्या रक्षणार्थ ही आपल्या ताब्यांत ठेवण्याची आवश्यकता शिवाजी महाराजांस वाटत असे. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनार्थ हालचाली सुरू होण्या पूर्वी च, शहाजी राजे यांच्या लक्षांत या स्थळांचें महत्त्व येऊन चुकलें होतें. आग्ही या पुढें या मुद्याच्या चर्चेच्या दृष्टीनें जो पुरावा नमूद करणार आहोंत, त्या पुराव्या वरून मसूर येथें शहाजी राजे यांनीं कोट बांधून, त्या ठिकाणीं सैन्य ठेवल्याचें दिसून येणार आहे. आतां पावेतो केलेल्या विवेचना वरून, कऱ्हाड व मसूर या दोन ठिकाणांचें महत्त्व, शिवाजी महाराजांनीं स्थापिलेल्या स्वराज्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीनें कोणत्या प्रकारचें होतें, हें स्पष्ट झालें आहे. स्वराज्यस्थापनेच्या दृष्टीनें अर्शा जीं ही महत्त्वाची स्थळे, ती ज्या प्रांतांत होती, त्या प्रांतांत समर्थ शके १५६६ सालांत येण्या पूर्वी, शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या, हीं स्थळे आपल्या ताब्यांत ठेवण्याच्या बाबतींत, कोणत्या प्रकारच्या हालचाली झाल्या होत्या, हें दर्शविणारे कांहीं महत्त्वाचे उल्लेख, म. इ. सा. खंड १५ मध्ये आलेले, जरूरी पुरते खाली उतरून घेऊन त्यां संबंधी थोडी बहुत चर्चा आग्ही या ठिकाणीं करितों

(१) “ कराढाबादेचा देसपांडा याचा एक माऊ रुद्राजी चंदो हा घनाजीस मिळोन पदाजी यादवास व पदमोजी यादवास घेऊन लस्करांत एकन फिरादी करवितो ”

(म. इ. खंड १५ पान १)

(२) हा व घनाजी जाधव यानें मुलुकामध्ये आपले स्वार व प्यादे पाठविले आहेत कीं, कोण्ही जमीनदार महादजी देशमुख मसूरकर याची शाहादी घ्याल म्हणजे मारले जाल. म्हणोन घनाजीचा भाऊ रयतास धरून नेऊन मुचलके घेताती. एसे मजवरी जुलूम करून माझे कराडीचें वतन घेतलें व मसूरचे घेऊं म्हणोन कराडीचा देसपांडे याचा भाऊ रुद्राजी चंदो यास घनाजांनै बा। देऊन प्रत्यक्ष गणीम मजवरी उभा केला आहे हे गोष्ट लटक्री जाली तरी पातशा मज सजा पोहोचविते. ”

(म. इ. सा. खंड १५ पान २)

(३) “ या उपरि निजामशाहींतून शहाजी राजे भोसले हे धिऱ्या-पुरास आले. पादशाहानी मनसफ दिऱ्ही. ते वरती यादवाचे भाऊबंद शाहाजी एजाकचे चाकर होते. शाहाजी राजे भोसले यास यादव मिळोन देण्खुली

कराडची शाहाजी राजाकडे केली. हे वर्तमान आबकोन कर्नाटकामध्ये बॅंग-
 कळास आपला आज्ञा नरसोजी जगदळा गेला तेथे शाहाजी राजाची भेट
 घेतली. त्यास कराडचीचे देशमुखीची हकिकती सांगितली. ते वस्ती यादव व
 शाहाजी राजे यानीं विचार करून दगा देऊन आपला आज्ञा नरसोजी जग-
 दळा मारिला. आपला बाप व अपला चुलता होता. त्याउपरी शाहाजी राजानीं
 पिसळें म्हणून एक महाराठे चाकरीस ठेविले होते त्यास लावून देऊन मसुरीचे
 मोरुदमीवगी दगा करविला. आणि मसुर परगणा शाहाजी राजानीं जहागीर
 घेतली. आणि मसुराच्या कोटामध्ये आपले ठाणे ठेविले. ते वस्ती पिसळ्यास
 लावून देऊन मसुरीची पटेलगी व देशमुखी अनामत केली आणि दादाजी
 कोंडदेऊ शाहाजी राजाकडील सुभेदार त्यास सांगोन पिसळ्यास व
 आम्हास? लावून दिव्ह..... .. या उरी
 भोसत्यानीं ठाणातील लोक काढून पिसळ्याचे नाव सारून आपला चुलता
 तानाजी जगदळा जीवें मारिला. आणि मागती देसमुखी शाहाजी राजनीं
 आपल्याकडे घेतली. आपला बाप पटेलगी करून होता. आपला जीव वाचवून
 देशमुखीचे नांव काढिले नाही. या उपरी भोसत्याची जबरदस्ती देखोन
 आपला जीव वाचवून होते या उपरी शाहाजी राजाचा लोक शिवाजी राजा
 जाहाला. त्यानें पुंडाव करून पादशाहीसी विघाड केला ते वस्ती आपला
 बाप पादशाही फौजेस मिळोन व देशमुखीचा मजकूर करून देशमुखी घेऊं
 लागला. अवदुलखान हा जाउलीत बुडविला तेथे भोसत्यांच्या सरदारांनीं
 पाळन करून वसंतगढास आणिच आणि त्याची गर्दन मागिली. ते समर्थी
 आपले नेणतपण होते. आपण धाकुट हातो. मग आपली आई व आपण
 पळोन सातारास गेलों. तेथून आपली आई रायगडास जिजाई आवा, शिवाजी
 राजाची आई तापासी गेली कीं, माझेच वतन घेऊन आपले तीन खून केले
 आपले पोटी एक मूल आहे त्यास कौल दिव्ह! पाहिजे. ते वस्ती शिवाजी
 राजे योलिले कीं, देशमुख गोष्टी न करावी, कौलच आहे, देशमुखी गोष्टी न
 काढावा ऐसें लिहिले आपले आईपासून घेतले कीं पटेलगी करून
 असावे ऐसा कौल घेऊन मग आपले आईनें नेऊन
 शिवाजी महाराजांम भेटविले. त्यानी वेंकाजी दत्तो याचे हातीं घेऊन पटेलगी
 दुमाला करून मसुराम पाठविले. ” (म. इ. सा. खंड १५ पान १६)

बरोबर उताऱ्या वरून हे स्पष्ट सिद्ध हात आहे कीं, शाहाजी राजे
 निजामशाही सोडून विजापूरच्या बादशहाच्या पदरी राहिल्या नंतर, कराडची

देशमुखी त्यांनी बळजबरीने जगदळ्या पासून हिसकावून घेतली. त्या नंतर या देशमुखीच्या बाबतीत नरसोजी जगदळा, बंगलोरस शहाजी राजे यांच्या भेटीस गेला असता त्यास जिवें मारिलें. पुढें मसूरची देशमुखी बळजबरीने जगदळ्या कडून काढून घेण्यांत आली. मसूर प्रगणा शहाजी राजे यांनी विजापूरच्या बादशहा कडून जहागोर मिळविला व मसूरच्या कोटा मध्ये त्यांनी आपलें ठाणें ठेविलें. माहादाजी जगदळे याची आई मसूरच्या देशमुखीच्या व पाटील कीच्या वतना बद्दल खटपट करण्या करितां, रायगड येथें शिवाजी महाराज व निजाबाई साहेब यांच्या कडे गेली; परंतु मसूरच्या देशमुखी बद्दल गोष्ट काढू नये, पाटिलकी करून स्वस्थ असावे असा जबाब तिला मिळाला. शहाजी राजे यांच्या या वतना संबंधीं वरील सर्व खटपटींत सामील असलेल्या व प्रामुख्याने भाग घेणारां पैकीं, कन्हडचे देशपांडे रुद्राजी चंदो देश कुळकर्णी ही एक प्रमुख व्यक्ति होती. कराड व मसूर येथील वतना संबंधीं एका बाजूस जगदळे घराणें व दुसऱ्या बाजूस शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या दरम्यान जो वाद चालला होता, त्याचें खरें मर्म रुद्राजी चंदो यास पूर्णपणें अवगत होतें रुद्राजी चंदो ही व्यक्ति कोणत्या दर्जाची होती, हें म. इ. सा. खड २१ लेखांक १२२ व १३६ वरून सिद्ध होतें. कन्हड क्षेत्रींच्या ब्राह्मणास इनाम दिलेल्या जमिनीच्या बाबतीत, पत अमान्य यास रुद्राजी चंदो यानें लिहिलेलीं हि पत्रे आहेत. या पत्रां वरून रुद्राजी चंदो ही, त्या काळीं एक वजनदार व्यक्ति होती हें सिद्ध होतें. जेथे शकावलीत (पा. १७८) शके १५२७ सालात निजामशाहान माहुळीच्या वेढ्यांत कैद करण्यांत आले व शहाजी राजे इदउशाही नोकर झाले, असें नमूद केढे आहे. पंचराव्या खंडातील जे उतारे वर दिले आहेत, त्यां मध्ये शहाजी राजे हे भदिलशाही नोकर झाल्या वर, त्यांनीं मसूरच्या देशमुखी वतना संबंधीं त्या उत्तण्यांत दर्शविलेल्या खटपटी केल्याचें नमूद आहे. या गोष्टी बरोबर च याच शकावलीच्या (पा. १७९) शके १५७१ सालाच्या नोंदींतील खालीं नमूद केलिला मजकूर ध्यानांत आणला, म्हणजे स्वराज्यस्थापनेस पोषक अशा प्रकारच्या ज्या अनेक गोष्टी शहाजी राजे यांनीं करण्याचें योजिलें होतें, त्यां पैकीं मसूर व कन्हड या परगण्याची देशमुखी वतने संपादन करावयाची, ही एक गोष्ट होती असें बळकट अनुमान निघतें.

शके १५७१ विरोधीनाम संवत्सर जेष्ठ शुद्ध पूर्णिमा शहाजी राजे कोटाणास येऊन सोडिले ते समर्थी कान्होजी नाईक जेधे व दादाजी कृष्ण लोहोकरे यास सोडिले.

ते समई माहाराज बोलिले कीं “तुम्ही आम्हांमुलें बंदीवानी भरी जाळेश या उपरी आम्ही पातशहासी तह केला कीं, बारा गांवांतून मजुरा करून हुकुमप्रमाणें कर्नाटक प्रांते मसलत करावी. त्यावरून बेगरूल प्रांत पाचा लक्षा होनाचा जाहागिर दिव्हा आहे. चिरंजीव राजभी सिऊवा खेडे बारियांत व पुणा आहेत त्याजवळ तुम्ही जमावानसी राहावें तुमची जबरदस्ती त्या प्रांते अवघे मावळचे देशमुख देखील त्यासी रुजू होऊन त्याचे आज्ञेत वर्तत यैसा विचार करून जबरदस्तीनें राहावें. येखादी मोगलाई कडील फौज व इदरुशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखाव त्यासी लढाई करावी यैसा शफत इमान पुरस्कर बेलरोटीवर हात ठेवून घेतली तैसच त्याणीही कान्होजी नाईकास शेफत दिली अणी कान्होजी नाईक यांस व दादाजी कृष्ण यास बखर देऊन बराबर हुजऱ्या व पत्रें देऊन राजश्री सिवजी राजे यांजकडे पाठविले”*

दामविभ्रामधामांत समर्थ रामदास व शिवाजी महाराज यांच्या भेटीचा जो प्रसंग नमूद केला आहे, त्या पूर्वीं शाहापूर, मसूर, कऱ्हाड, इत्यादि ठिकाणें व त्यांच्या आसपासऱ्या प्रदेशांतिल राजकीय वातावरण स्वराज्यस्थापनेच्या दृष्टीनें कोणत्या स्वरूपाचें बनलें होतें, याचें दिग्दर्शन आम्हीं येथ पावेतो केले. अशा प्रकारच्या वातावरणांत स्वधर्म स्थापने स्तव रामराज्य निर्माण व्हावें, अशा प्रकारचें ध्येय मनांत बाळगणारे समर्थ रामदास स्वामी अवतीर्ण झाले व त्यांनीं रामराज्य स्थापने प्रीत्यर्थ रामनवमीचा उत्सव करण्यास प्रारंभ केला.

* टीप—“ महाराष्ट्रांतील ऐतिहासिक पुरुषांच्या मुद्रांचें प्रदर्शन ” हा आभवा लेख इतिहास आणि ऐतिहासिक मासिकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. त्या लेखांत शहाजी राजे यांच्या पूर्वश्यांत स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यास त्यांच्या मार्गांत कोणत्या अडवणी होत्या व निजामशाही बुडाल्या वर त्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप देण्यास अनुकूल भूमी कशा रीतीनें तयार झाली व स्वराज्यस्थापनेची कल्पना शहाजीराजे यांची व अपुन तिचा उपक्रम छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणीं असणाऱ्या अलौकिक गुणाच्या योगानें त्यांच्या व करवीं करण्याचा संकल्प त्यांनीं कशा रीतीनें अमलांत आणिला इत्यादि मुद्यावें विवेचन आम्हीं केले आहे. जगदळे घराण्यांच्या कागदपत्रांतील जे उतारे आम्ही वर दिले त्यांतील इकीकृत लक्षांत घेतां आम्ही त्या लेखांत काढलेल्या अनुमानास नांगनी बळकटी घेत आहे.

बा प्रमाणें समर्थानां कार्यास सुरवात केल्या नंतर अंबाजी (कल्याण), दत्तात्रय, रुद्राजी, हे त्यांचे शिष्य झाले. दासविभ्रामधामांतील रुद्राजी हा दुसरा तिसरा कोणी नसून, रुद्राजी चंदो देशकुळकर्णी हाच असला पाहिजे, असा तर्क होतो. म. इ. सा. खंड १५ मधील पान १९ वर रुद्राजीपंत देश कुळकर्णी याचें नांव एका महजरांत नमूद असलेलें आढळतें. समर्थ रामदास स्वामींच्या बखरींत कऱ्हाडच्या रुद्राजीपंत देशपांड्याची कन्या अक्काबाईनें समर्थाचा अनुग्रह घेतल्याचें (रामदास बखर पान ७२) नमूद आहे. या सर्व गोष्टी डोळ्या पुढें ठेविल्या वर श्यानीं, “ ठाईं ठाईं शोष घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा । ” (हा. १९-२-१७) असा उपदेश केला आहे, अशा समर्थ रामदास स्वामींना मसूर येथें वास्तव्य करावयास लागल्या वर, तेथील राजकीय परिस्थिति व त्यास परिचित झालेल्या रुद्राजीपंतांनीं चालविलेल्या खटपटी विदित झाल्या नाहींत, असें विधान करणें युक्तोस धरून होणार नाहीं. जगांत चाललेल्या अनेक घडामोडी विषयीं प्रत्येक मनुष्यास येणाऱ्या सर्वसाधारण अनुभवाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां, मसूर, कऱ्हाड इत्यादि ठिकाणें व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांतील राजकीय वातावरण आणि त्या वातावरणांत प्रामुख्यानें वावरणाऱ्या रुद्राजी चंदो सारख्या खटपटी व्यक्ति, या विषयींची समर्थ रामदासस्वामींना पूर्ण माहिती झाली असली पाहिजे, या अनुमानाखेरीज दुसरें अनुमान काढणें शक्य नाहीं. रुद्राजीपंता सारख्या माणसाचा समर्थ रामदासस्वामींशीं दाट परिचय झाल्या वर, समर्थाचें ध्येय कोणत्या स्वरूपाचें आहे, याची वार्ता छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या काना वर ताबडतोब गेली असली पाहिजे; ही वार्ता त्यांच्या काना वर गेल्या नंतर, दासविभ्रामधामांत बर्णिल्या प्रमाणें समर्थांच्या भेटी विषयीं शिवाजी महाराजांची आतुर इच्छा होऊन, त्यांनीं समर्थ रामदास स्वामींची गांठ घेतली असली पाहिजे, हें अनुमान ओघानें च प्राप्त होतें. मानवी समाजांत कार्यकर्ता पुढारी जे नूतन विचार तरंग व त्यास अनुसरून ज्या अनेक हालचाली निर्माण करितो, त्यांची वार्ता त्याच समाजांतील समान विचार असलेल्या दुसऱ्या कार्यकर्त्या पुढार्यांच्या कानांवर स्वरित आदळून, परस्परांचें परस्परां कडे आकर्षण होण्यास ताबडतोब सुरवात होतें. या प्रमाणें कार्यकर्त्यां पुरुषांचें परस्परां कडे आकर्षण झाल्यावर, परस्परांच्या भेटी व परस्परांचा विचार विनियम तात्काळ घडूं लागतो. कार्यकर्त्यां पुरुषांची त्यांच्या ध्येया विषयीं इतकी तीव्र निष्ठा असते, कीं, समान विचारांच्या कार्यकर्त्यां पुरुषांचा वियोग असण्य होतो व अशा प्रकारचे कार्यकर्ते

पुरुष परस्परांस धुंढालित येतात; हा हरहमेश येणारा अनुभव लक्षांत घेता, दासविभ्रामधामांतील समर्थशिवाजीभेटीचा प्रसंग घडला असता पाहिजे, या विषयी बिलकूल शका राहात नाही. प्रचलित राजकारणां पैकीं एक दृष्टांत देऊन आमचे म्हणणे वाचकांना विशद करून देण्याचा आम्ही अल्प प्रयत्न करितों. प्रस्तुत काळीं खादीचा कपडा परिधान करण्याच्या ध्येयाचा उपदेश व प्रसार महात्मा गांधी हे करित आहेत. महात्मार्जींचे वास्तव्य ज्या अहमदाबाद शहरां आहे, त्या ठिकाणा पासून बिहार प्रांतांतील पाटणा शहर पांच सहाशें कोस लांब आहे या प्रांतांतील पाटणा शहर हें राजेंद्र प्रसाद बाबूंचें निवासस्थान आहे. महात्मा गांधी सारखे खादीच्या ध्येयाचे हे एक निःसीम भक्त असून, या ध्येयाच्या प्रसारा प्रीत्यर्थ ते हि जोराचो खटपट करित आहेत. खादीच्या ध्येयाच्या प्रसारार्थं भरतखंडान प्रथम हालचाच सुरू झाल्या पासून गांधी व राजेंद्र प्रसाद यांच्या गाठी अनेक प्रसंगीं होऊन, परस्परांचा परस्परांच्या हालचालींस पाठिंबा असल्याचें, भरतखंडांतील जणूया लोकाम विदित आहे. दोनशें वर्षां नंतर खादीच्या ध्येयाचा एकाद्या इतिहास लेखकास महात्मा गांधी आणि राजेंद्र बाबू यांच्या भेटी खादीच्या चळवळीच्या प्रारंभापासून च होऊन, परस्परांची सहानुभूति परस्परांच्या हालचालींना होती, या संबंधाचा पत्रव्यवहारादि लेखी पुरावा उपलब्ध न झाला व फक्त महात्मा गांधींच्या त्या काळीं अस्तित्वांत असलेल्या एकाद्या चरित्रांतील, राजेंद्र बाबू व महात्माजी यांची भेट एकाद्या विशिष्ट सालीं झाल्याचा उल्लेख आढळला तर ती इतिहासकार या दोघांच्या भेटी त्या विशिष्ट सालाच्या पूर्वी कधी च झाल्या नव्हत्या, असें प्रतिपादन करण्यास प्रवृत्त होईल; व आजमितोच विद्यमान व अनेकांस विदित असलेली बाब, अन्य लेखा पुरावांच्या अभावीं असण्य सदरांत टाकून चरित्रांतील विशिष्ट सालाच्या पूर्वी, महात्मा गांधी व राजेंद्रबाबू यांची भेट च झाली नव्हती, असा सत्य (?) सिद्धांत प्रतिपादित्यास तयार होईल. या दृष्टांतांतील मर्म लक्षांत घेवून, समर्थ रामदासस्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा अन्योन्यसंबंधाची दासविभ्रामधामांतील हकीकत व मसूरकर जगदळे यांच्या कागदपत्रां पैकीं, श्रील उताऱ्यांत नमूद करण्यांत आलेल्या महत्वाच्या बाबी यांचा समवेत विचार केला तर समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज या उभयतांची भेट, छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या पूर्व वर्षांत च झाली होती व परस्परांच्या ध्येयाची व त्यांच्या सिध्यर्थ त्यांनीं

चालविलेल्या हालचालींची माहिती हि परस्परांस प्रथम पासून च झाली होती, हे ऐतिहासिक सत्य आहे, असे आपणास ग्राह्य करण्या वाचून राह्यंतर नाही.

समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति महाराज यांचा परस्पर संबंध, शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यस्थापनेस प्रारंभ केल्या नंतर पांच सहा वर्षांत च जुळून येऊन, त्याची व छत्रपति यांची भेट मसूर येथील रामजन्मोत्सव प्रसंगी घडली, हे आम्ही आता पवेतो केलेल्या विवेचना वरून सिद्ध झाले असून शके १५९४ पूर्वी रामदासाची आणि छत्रपतींची भेट झाली होती, हा मुद्दा स्थापित करण्याचे कार्य झाले आहे. तथापि आम्ही स्थापित केलेला सिद्धांत ग्राह्य करण्या विषयी अद्याप हि कोणाची मने साशंक असल्यास, शके १५९४ पूर्वी समर्थ व शिवाजी महाराजांची भेट झाली होती, हे खात्रीने सिद्ध करणारा पुरावा आता आम्ही नमूद करितो. श्रीमंत महाराज भोंसले यांची बखर मराठी दफ्तर हमाल १ ला हा ग्रंथ के विनायकराव भावे यांनी काही दिवसां पूर्वी प्रसिद्ध केला आहे. या ग्रंथात समर्थशिवाजीसंबंधा विषयी दिलेल्या हकीकतीत समर्थ रामदास स्वामींचः उल्लेख आलेला आहे. ही हकीकत येथे जशीच्या तशी च नमूद करण्या पूर्वी बखरकाराने या प्रसंगा पूर्वीची जी हकीकत दिली आहे, तिचे क्रमाने आम्ही थाडक्यात दिग्दर्शन करितो. जावलीकर चंद्रराव मोरे याच राज्य भेदनीताने बुडविल्या वर शृंगारपूरच्या सुर्व्यांच्या ताब्यातील शिवथर खोरे शिवाजी महाराजांनी हस्तगत केले. नंतर किल्ले रायगड येथे शिवाजी महाराज राहू लागले तुळजापूरची भवानी, छत्रपति शिवाजी महाराजाची कुल स्वामिनी. हिच्या दर्शनास दरसाल जाण्याचा शिवाजी महाराजांचा नियम असे. देवीचे देऊळ पातशाही मुलखातील तुळजापूर गावी असल्या मुळे, दर्शनास जाणे शिवाजी महाराजांस धोक्याचे होते; या स्तव रायगड येथे देवीची स्थापना करावी, असे शिवाजी महाराजांच्या मनांत शके १५७५ त आले. या नंतर मबाजी बीन गोमाजी नार्क सोनवणी यांस गंडिकेस पाठवून, देवीची मूर्ति तयार करण्या करिता उत्तम शिळा आणविण्या बद्दल शिवाजी महाराजांनी आज्ञा केली. मंत्रांजाने तिकडे जाऊन उत्तम शिळा व शिल्पाकार हुनखंद कारागर यास रायगडी आणिले. नंतर शिवाजी महाराजांच्या स्वप्नांत देवी येऊन, महाबळेश्वराच्या पश्चिमेस टारण्या डोंगर आहे, तेथे किल्ला बांधून व त्या ठिकाणी देवालय करून माझी स्थापना करावी, असा तिने दृष्टांत दिला. हा दृष्टांत झाल्या वर शिवाजी महाराजांनी त्या डोंगराचा तपास केला. तेथे केदारेश्वराचे जुने देऊळ असल्याचे त्यांना

ळून आले. ते देऊळ प्रथम बांधून, त्याच्या नजीक च देवांचे देऊळ व नवीन किल्ला बांधण्याची, त्याचे पेशवे मोरोपंत पिंगळे यांस आज्ञा केली. मोरोपंत पिंगळे यांनी छत्रपतींच्या आज्ञेस अनुसरून, देवळे व किल्ला बांधून तयार केला. या प्रमाणे हकीकत बखरकारांनी नमूद केल्या वर देवीच्या स्थापनेविषयीची हकीकत खालील प्रमाणे वर्णिली आहे:—

“ श्री देविची स्थापना करावयाचा मुहुर्त पाहून मोठे मोठे शिष्ट ब्राह्मण व रामदास स्वामी असे सहीत येऊन मुहुर्ताची सिद्धता म्हणजे नेम केला श्री रामदास स्वामींनी देविची मुर्त पाहून शिवाजी राजे यास स्वामींनी पुसीले की देविची स्थापना कोणाचे हातुन करविता ते समई शिवाजी राजे याणी स्वामीस विनंति केली की स्थापना करण्यास मलाच सर्वत्र मंडळीचे झणजे आहे त्याजवरून स्वामीची आज्ञा जाहिली की हे देविचे मुर्तीचे ध्यान अती अपुर्व जाहाले आहे सिऊत्रा तुम्ही क्षत्रीय तुमच्या हातुन स्थापना जाहली असता ब्राह्मण लोक दर्शन घेण्यास योग्य नाहीत मग स्वामीची आज्ञा राजे यांनी मान्य करून ते समई मोरो पंडित पिंगळे प्रधान याचे कुटुंब बरोबर च होते, त्यास राजे याची आज्ञा होऊन त्यांचे हातुन सुमुहुर्ताने देविची स्थापना केली आणि पेशवे प्रधान यास मुजुमदारी व सवस्थानचा कारभाराचा अधिकार व किल्याचा सुभा मोरोपंत पंडित पिंगळे प्रधान यास सांगितला. व पुजक व पुराणीक व सोनत्रणी हावळदार यास अधीकार आपआपले कामाचा दिरहा व श्री देविचे नावे गाव सरमजाम इनाम करून देऊन चौघडे वगैरे कारखान्याचे राज्यनीती प्रमाणे चालू केले आणि टोरप्या डोंगराचा किल्ला बांधल्यावर त्या किल्याचे नाव प्रतापगड असे ठेविले. ”

वरील उल्लेखा वरून शके १५७५ च्या पूर्वी समर्याची व शिवाजी महाराजांची भेट झाली असली पाहजे, हे सिद्ध होते समर्याच्या बखरीत शके १५७१ हे जे अनुग्रहाचे साल दिले आहे, ते जरा ग्राह्य न धरिले, तथापि प्रथम भेटीचा उल्लेख ज्या शके १५९४ च्या पत्रांत आहे, त्या पूर्वी १९ वर्षे समर्य व छत्रपति यांची गांठ झाली होती, याबद्दल शंका सहात नाही. या बखरीत छत्रपति शिवाजी महाराजां विषयी कित्येक नवीन बाबी नमूद केल्या असून, कांही हकीकतीचे शक ही नमूद केलेले आहेत. बखरकाराने हे शक आपल्या डोक्यांतून कास्पायनिक काढून नमूद केले आहेत, असे म्हणण्याचे कोणी धरिष्ट

करीलसे वाटत नाही. हा मुद्दा लक्षांत घेतां बखरीतील वर दिलेली हकीकत कोणी सबळ कारण दाखविल्या खेरीज असत्य मानणें केव्हां हिवाजवी होणार नाही. समर्थशिवाजीसंबंधा विषयीच्या आजपावेतो झालेल्या चर्चेत, वरील हकीकत कोणी हि पुढें आणिली नसल्या कारणानं, ती येथें मुद्दाम नमूद केली आहे.

भोंसले बखरीतील वरील हकीकतीस, तुळजा भवानी विषयीं समर्थांची जी भाक्ति होती व या देवते बद्दल जे त्यांचे उद्गार आढळतात, त्या वरून चांगली च बळकटी येते. सां. वि. वि. द्वितीय खंड लेखांक ६३ मध्ये तुळजा भवानी विषयीं समर्थांच्या उद्गरांच्या बाबतींत विस्तृत चर्चा आमचे मित्र रा. शंकर भीकृष्ण देव यांनी केली आहे. या लेखाच्या शेवटीं प्रतापगडचा किल्ला शके १५७८ त बांधिला गेला व किल्ल्या वर देवीची स्थापना शके १५८३ मध्ये समर्थांच्या सांगण्या वरून झाली हें

रामवरदायिनी माता । दासें धुंङ्गन काढिली ।

या वचना वरून माझे अनुमान आहे, असे देवांनीं म्हटलें आहे. प्रतापगडचा किल्ला व देवीचें देऊळ कोणत्या सालीं बांधण्यांत आलें, हें भोंसले बखरींत नमूद नाही. परंतु शके १५७५ नंतर हे काम लवकर च झाले असलें पाहिजे असें दिसतें. किल्ला व देवीचें देऊळ बांधण्याचीं दोन्ही कामें बरोबर च सुरू असल्या कारणानें, देवांच्या मता प्रमाणें किल्ला बांधण्याचे काम शके १५७८त झालें, त्या च सालीं देवीची हि स्थापना झाली असली पाहिजे हे अधिक सयुक्तिक दिसतें. अफजलखानाचा वध शके १५८१ मार्गशीर्ष मासी प्रतापगड किल्ल्याच्या माचीस झाल्याचें जेथे शकावर्लीत नमूद आहे. या वरून प्रतापगड किल्ला व त्या वरील देवीचें देऊळ यांचें बांधकाम शके १५७८ सालांत पुरें झालें असलें पाहिजे. प्रतापगडच्या देवीस ' रामवरदायिनी ' असें म्हणत. छत्रपति शिवाजी महाराजांची तुळजापुरची भवानी ही जशी कुलदेवता होती, त्या च प्रमाणें ती रामदासांची हि होती. तुळजापूरच्या भवानी विषयीं समर्थांचे कांहीं उद्गार खालील प्रमाणें आढळतात:—

‘ प्रसिद्ध तुळजा माता । श्रीरामवरदायिनी ।

कुळासी पाळिलें मूर्ती । आतां आम्हासी पाळिते ॥

+ + + + + +

प्रतापगिरीचे ठाई । आदिशक्ती विराजते ।

कामना पुरती तेथें । प्रचीती रोकळ्या जमीं ॥

तुळजापुरीची माता । प्रतापें चि प्रगटली ।
आदिशक्ती माहंमाया । कुळीची कुळस्वामिणी ॥

+ + + + +

विशेक विचारसावधपणें । दीर्घ प्रेत्न केला चि करणें ।
तुळजावराचेनि गुणें । रामें रावण बुडविला ॥
बेसी हे तुळजाभवानी । प्रसन्न रामवरदायेनी ।
रामदास भ्यातो मर्ना । इव् निमित्त्य ॥

शरील उद्गारां वरून समर्थांची तुळजा भवानी विषयीची भक्ति शिवाजी महाराजां प्रमाणें च होती, असें दिसून येते. या उद्गारांत समर्थांनीं देवीचा प्रताप व तिच्या भक्ती पासून होणारा लाभ यांचें केलेलें दिग्दर्शन लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

येक चि मागणें आतां । घावें तें मजकारणें ।
तुझा तूं वाढवीं राजा । सीम्र आम्हा चि देखतां ॥
दुष्ट संहारिले मागें । ऐसैं उदंड ऐकतां ।
परंतु रोकडे कांहीं । मूळ सामर्थ्ये दाखवीं ॥
देवाचीं राहिलीं सत्वें । तूं सत्व पाहसी किती ॥
भक्तांसी वाढवीं वेणी । इच्छा पूर्ण परोपरी ॥
रामदास म्हणे माझें । सर्व आतुर बोलणें ।
क्षमावें तुळजे माते । इच्छा पूर्ण चि ते करीं ॥

तुळजा भवानी बद्दलचे समर्थांचे उद्गार या प्रकारचे आहेत; व त्या वरून देवी विषयीची त्यांची निःसीम भक्ति दिसून येते. श्रेष्ठांनीं तुळजा भवानीस नवस केला होता * तो त्यांच्या हातून फेडला न गेल्या कारणानें समर्थांनीं एक सुवर्णपुष्प तयार करून तें देवीस अर्पण केलं व नवसाच्या ऋणांतून श्रेष्ठांस मुक्त केलें. हा नवस फेडण्याच्या प्रसंगीं समर्थांनीं केलेल्या देवीच्या वर्णनपर काव्याच्या शेवटीं त्यांनीं देवीपार्शी शरील मागणे मागितलेलें आहे. तुळजापूरच्या भवानी विषयीची समर्थ रामदास स्वामी आणि छत्रपति शिवाजी महाराज यांची निःसीम भक्ति लक्षांत घेतां भोंसत्यांच्या बखरींतील वर नमूद केलेली माहिती खरी असली पाहिजे असें ख अनुमान काढणें सयुक्तिक होईल.

आतां शके १५९४ पूर्वी समर्थांचा व शिवाजी महाराजांचा दाट परिचय होता, असें दर्शविणाऱ्या दुसऱ्या एका गोष्टीचा आम्ही एथें उल्लेख

* टीप— रामदासांची कविता प्रथम खंड पान ३९३ पाहा.

करितों. समर्थांचें वासुदेव महंत या नांवाचे एक शिष्य होते. वासुदेव महंतांची योग्यता समर्थांच्या तोडीची समजत असत.

वासुदेव नामा अनुष्ठानी । समर्थप्रतिमा ह्यणती जनी ।

उत्कट परमार्थ विस्नारुनी । समर्थ चरणीं लीन राहे ॥

(स. प्र. १०-१४)

अशा योग्यतेचे जे वासुदेव महंत त्यांच्या विषयी शिवाजी महाराजांची भावना खालील प्रकारची होती:--

शिखराज वासुदेव महंतासी पाही । अति दर्शन लालसासी श्रेष्ठासी
वियोग नाहीं । येरवीं कोणहासी ही समर्थ वियोग न सोसवे कांहीं ।
ध्यानीं मनीं चितनीं सर्वदा ॥

या वासुदेव महंतास शंभु छत्रपतींची राज्याभिषेक शके ७ मधील एक सनद प्रसिद्ध झाली आहे. (सां. वि. वि. पा. १९४)

या सनदेंत छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं शके १५९३ मध्ये मांढरदेव परगणे वार्हे या गांवीं वासुदेव महंतास जमीन इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे. ज्या वासुदेव महंता विषयी शिवाजी महाराजांची भावना वरील ओव्यांत वर्णिल्या प्रमाणे होती, त्यांचे गुरु समर्थ रामदास यांच्या विषयी छत्रपतींना वातां हि नव्हती व त्यांची कधीं भेट हि झाली नव्हती, या वर कोणाचा हि विश्वास बसणें शक्य नाहीं. या पुराव्या वरून शके १५९४ पूर्वी वासुदेवांचे गुरु समर्थ यांच्या विषयींची माहिती छत्रपतींस झाली असली पाहिजे व त्या उभयतांची गांठ हि झाली असली पाहिजे, असें च अनुमान काढणें प्राप्त आहे.

आतां येथपावेतों केलेल्या विवेचनाचा निष्कर्ष सारांशरूपानें शेवटीं दर्शवून हा बराच लांबलेला परंतु अत्यंत महत्त्वाचा भाग आम्ही येथे पुरा करितों.

१ श्री समर्थ रामदास स्वामी आणि श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे महाराष्ट्राच्या उन्नतीच्या बाबतींतील ध्येय एकच स्वरूपाचें होतें. हें ध्येय दोघांच्या टाऱ्ही स्वतंत्रपणें त्या काळच्या महाराष्ट्र देशाच्या परिस्थितीच्या योगानें उद्भूत झालें होतें.

२ क्षात्रधर्मास अनुसरून शिवाजी महाराजांनीं आपलें ध्येय साध्य होण्या करितां अपार संपत्ति मिळविली व पाथदळ, घोडदळ, शस्त्रास्त्रें, डोंगरी किल्ले आणि भुईकोट किल्ले इत्यादि सामुग्रीच्या साह्यानें स्वधर्म स्थापनेच्या ध्येयाच्या सिद्ध्यर्थ स्वराज्य स्थापनेचा खटाटोप केला.

३ ब्राह्मण धर्मास अनुसरून समर्थ रामदास स्वामींनी ठिकठिकाणीं हनुमान देवतेची व चांफळ येथें श्रीरघुनाथाची स्थापना केली. श्रीहनुमान व श्रीरघुनाथ या देवतां विषयीं निःसीम भक्ति समर्थानीं महाराष्ट्रीय जनतेच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करून महाराष्ट्रांत छत्रपति हस्तें स्थापित होणाऱ्या रामराज्या विषयीं रामजन्मोत्सवाच्या द्वारे महाराष्ट्रीय जनतेचीं अंतःकरणें पूर्णपणें अनुकूल करून घेतलीं. या शिवाय स्मृत्यादि ग्रंथांतील ब्राह्मणवर्गांच्या व्यक्तीस विहित असलेले आचार पाळणारे अनेक ब्राह्मण शिष्य समर्थानीं निर्माण केले. भरत खंडाच्या निरनिराळ्या प्रांतांत समर्थानीं मठ निर्माण करून, त्यां वर श्रुतिस्मृति-प्रणीत आचार धर्माचें पालन करणारे अनेक शिष्य स्थापित केले व मुसलमानी राजवटींत बुडालेल्या वर्णाश्रमधर्माची आद्यशंकराचार्या प्रमाणे पुनर्स्थापना केली. महाराष्ट्रांतील क्षत्रियवर्णांच्या लोकांस हि समर्थानीं क्षात्रधर्माचा उपदेश करून त्यांच्यांत क्षात्रधर्म परिपालनाची वृत्ति निर्माण केली.

४ समर्थ गोदातटाक सोडून कृष्णातटाक शके १५६६ सालच्या सुमारास आले. थोडे दिवस महाबळेश्वर, वाई इत्यादि ठिकाणीं राहून नंतर ते शाहापूर, मसूर येथें वास्तव्य करण्यास आले. येथें आल्यावर ३ व्या कलमांत दर्शविलेला कार्यक्रम समर्थानीं जांरीनें अमलांत आणण्यास सुरवात केली. सुरवातीस च विजापूरच्या बादशहाच्या दरबारांतील दानतराव, बाजी घोरपडे, शहाजी राजे इत्यादि वजनदार हिंदु सरदारांच्या मार्फतीनें समर्थस्थापित देवस्थानांस इनाम जमिनी मिळाल्या गेल्या. चांफळ येथें श्रीरघुनाथाची स्थापना झाल्या नंतर स्वधर्मयुक्त स्वराज्य-स्थापनेस उपकारक अशा समर्थी कडून केल्या जाणाऱ्या रामजन्मोत्सवास, छत्रपति शिवाजी महाराज द्रव्याची मदत करूं लागले. “चढता वाढता देवाचा महोत्सव, चढतें वाढतें राज्य” या तत्कालीन वाक्प्रचारावरून ही गोष्ट सिद्ध होत आहे.

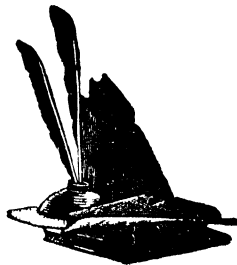
५ ज्या शाहापूर, मसूर इत्यादि ठिकाणांच्या आमपासच्या प्रदेशांत समर्थानीं त्यांच्या ध्येयाच्या सिध्यर्थ वरील कलमांत नमूद केलेला कार्यक्रम अमलांत आणण्यास सुरवात केली, त्या च प्रदेशांत समर्थ येण्या पूर्वी कांहीं वर्षे अगोदर स्वराज्यस्थापनेच्या हेतूच्या सिध्यर्थ मसूर व कऱ्हाड या ठिकाणाचीं देशमुखी वतनें हस्तगत करून, त्या प्रदेशा वर आपलें वर्चस्व स्थापित करण्याचें राजकारण शहाची राजे व छत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं चालविलें होतें. या राजकारणांत शहाजी राजांचा प्रमुख हस्तक कऱ्हाडचा रुद्राजी चंदो

देशपांडे हा होता. याची मुलगी अक्काबाई हिनें समर्थ त्या प्रदेशांत वास्तव्य करावयास येतांच त्यांचें शिष्यत्व पत्करिलें होतें. त्या च प्रमाणें रुद्राजी चंदो यानें हि समर्थांचें शिष्यत्व पत्करिलें होतें. समर्थ व रुद्राजी चंदो यांचा या प्रकारचा संबंध जुळून आल्या कारणानें समर्थांचें ध्येय व तत्सिध्यर्थ त्यांनीं त्या प्रदेशांत चालविलेल्या हालचाली यांची माहिती शिवाजी महाराजांस व शिवाजी महाराजांच्या ध्येयाची व हालचालींची माहिती समर्थ रामदास स्वामींस, रुद्राजी चंदो यांच्या कडून विदित झाली असली पाहिजे या विषयी संदेह राहात नाही.

६ समर्थ व छत्रपति शिवाजी महाराज या परस्परांस वरील कलमांत नमूद केल्या प्रमाणें परस्परांच्या ध्येयाची व हालचालींची माहिती झाल्या वर, शिवाजी महाराजांस समर्थांच्या भेटीची हुरहुर लागून दासविश्रामधामांत वर्णिल्या प्रमाणें शके १५६७ सालांत समर्थांनीं पहिला रामजन्मोत्सव मसूर येथें केला; त्या प्रसंगां शिवाजी महाराज समर्थांच्या भेटीस आले. सकृद्दर्शनीं दासविश्रामधामांत वर्णिलेला हा भेटीचा प्रसंग सत्य समजला पाहिजे. पांचव्या कलमांत नमूद केलेला पुरावा लक्षांत घेतां दासविश्रामधामांतील भेटीच्या प्रसंगाच्या हकीकतीच्या सत्यतेस चांगली च बळकटी येत आहे.

७ शके १५९४ पूर्वी समर्थांची व शिवाजी महाराजांची भेट च झाली नव्हती, असें मत प्रतिपादन करणारा पक्ष प्रतापगडच्या देवीच्या स्थापनेची हकीकत व वासुदेव महंतास मिळालेल्या इनाम जमिनीच्या समर्देतील उल्लेख यांच्या योगानें खोटा असल्याचें सिद्ध होत आहे.

या प्रमाणें आम्हीं केलेल्या चर्चेचा निष्कर्ष नमूद करून ही चर्चा आम्ही येथें पुरी करितों.

परिशिष्ट

परिशिष्ट

समर्थ-प्रताप

समर्थप्रताप ग्रंथांत, छत्रपति शिवाजी महाराजा संबंधी ज्या ज्या स्थळीं उल्लेख आले आहेत, ते खाली दिले आहेत. समर्थप्रताप ग्रंथाचे कर्ते कोण व प्रामाण्याच्या दृष्टीनें या ग्रंथाची किंमत कोणत्या प्रकारची आहे, याचें या ठिकाणीं अल्प दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. वेणाबाई या नांवाची समर्थ्यांची एक शिष्यीण होती. तिची शिष्यीण बायाबाई व तिचे शिष्य समर्थ-प्रताप ग्रंथाचे कर्ते गिरिधर हे होत. समर्थ रामदास स्वामींच्या आज्ञेनें गिरिधरांनीं एकवार सजनगडा वर कीर्तन केले होतें. समर्थचरित्रांतील कांहीं प्रसंग आपण स्वतः पाहिल्याचें व कित्येक ऐकल्याचे समर्थप्रतापाच्या पहिल्या समासांत गिरिधरांनीं लिहिलें आहे. या वरून शके १६०३ मध्ये गिरिधरांचें वय पंचविसाच्या सुमारास असावें असें दिसते. अर्थात् त्यांचा जन्म शके १५७५ च्या सुमारास झाला असावा, असें मानण्यास हरकत नाहीं. गिरिधरांनीं अनेक ग्रंथ केले आहेत. ह्या विषयीं प्रस्तुत स्थळीं चर्चा करण्याचें कारण नाहीं. समर्थ्यांनीं भरतखंडांत समर्थसांप्रदायांतर्गत प्रचंड घटना अस्तित्वांत आणून, ती चालविण्या करितां जे अनेक शिष्य लोक निर्माण केले त्यांचीं नांवां, त्यांनीं ज्या गांवां व प्रांतीं मठ स्थापिले त्यांचीं नांवां, त्यांच्या ठिकाणचे विशिष्ट गुण या विषयांची अत्यंत तपशीलवार व विश्वसनीय माहिती प्रतापकारांनीं या ग्रंथांत दिली आहे. या एका बाबतींत या ग्रंथाची विश्वसनीयता पूर्णपणें प्रस्थापित झाल्या कारणाने, या ग्रंथातील नमूद असलेली इतर हि माहिती विश्वसनीय असली पाहिजे असें सहजच अनुमान निघतें. या ग्रंथाचें स्वरूप या प्रकारचें असल्या कारणाने, प्रामाण्याच्या दृष्टीनें या ग्रंथाचें महत्त्व मोठें च आहे. खालील उताऱ्यांत शिवाजी महाराजा संबंधाचे जे निरनिराळे उल्लेख आले आहेत, त्यांच्या सत्यासत्या विषयीं वाचकांनीं आपलें मत, या ग्रंथाच्या प्रामाण्या विषयीं आम्ही जे विचार व्यक्त केले आहेत ते लक्षांत घेऊन ठरवावे.

समर्थप्रताप समास ३ रा

(पान २२)

पराशर-पर्वती विचित्र वर्तलें । समर्थासी शिवराजे भावें विनवित्रें ।
स्वामी प्रवर्षगिरिवरि येक रात्रीं राहिलें । पाहिजे आता गुसुदर्वे ॥ ५० ॥

शिवराजा राजाब्रह्मरामआज्ञा आजि नाही । स्वामी राजाब्रह्मराम तुम्ही च मी पाही । हनुमानस्वामी तुम्ही लीलाविग्रह देही । अनुमान कांहीं असेचिना ॥ ५१ ॥ निके म्हणोनि सोमतीर्था केले संध्या-वंदन । पुढे अमात्यसदनीं जाले कथानुकीर्तन । कथासमार्थी समर्थे केले उड्डण । पर्वतावरुनि स्वानंदे ॥ ५२ ॥ शिवगणांसी परम विस्मय जाले । हनुमान स्वामी प्रत्यया आले । अष्ट प्रषान समाधान पावले । लाघले निघान जगदोद्वारा ॥ ५३ ॥

समर्थ प्रताप समास ३ रा

(पान २३२४)

शिवराजासी वृत्तांत कर्णोपकर्ण गेले । दर्शनासाठीं डोंगरोडोंगर लागले । समर्थदर्शन होय ना उदास जाले । राजकार्य कांहीं सुचेचिना ॥ ६४ ॥ शिवराजे शिवतरां चमत्कार देखिले । करतळस्फोटक स्मरणे तात्काळ शमले । स्वर्गी समर्थ प्रसाद देऊनि गेले । महानदी उतरूनियां ॥ ६५ ॥ कोणही राजदर्शनासी अनुष्ठाने करिती । समर्थपाईं राजराजेद्र लागती । समर्थ केवळ अवतारमूर्ति । हनुमानरूपे सर्वेश्वरू ॥ ६६ ॥ हनुमान आपण समर्थपणे । तारे वैराग्यतप कासया कारणे । अहो लोकांत नाहीत जे जे आचरणे । ते ते करणे समर्था ॥ ६७ ॥ समर्थ हनुमान ऐक्यरूप निर्धारि । जैशा सिंधूमध्ये द्वैतरूप लहरी । आपुले आपण चराचरी । खेळ खेळती स्वानंदे ॥ ६८ ॥ समर्थासी सर्वदां पर्वती राहाणे । शिवराजासी सदां पर्वत दुर्गे बांधणे । समर्थ दर्शने माळा छत्र पावणे । छत्रपति होणे स्वामीप्रतापे ॥ ६९ ॥ दीर्घदंड नमस्कार घादूनि । चरणपादुका मस्तकी धरुनि । राज्य पावला क्षत्रिय दाक्षणी । द्विजराज्य दिधले समर्थे ॥ ७० ॥ समर्थे शिवराजाचा करारभाव पाहिला । शिवे वर्जिला तो तांबुल दिधला । शिवगणे हनुमानरूपे प्रसाद घेतला । मुखांत घातला अविलंबे ॥ ७१ ॥ पुढे करनाटक हस्तगत केले । समर्थ ध्यान तेथे आठविले । अभि-जिती येळरी दर्शन दिधले । कृष्णातीरी तेव्हां समर्थ ॥ ७२ ॥

समर्थ प्रताप समास ३ रा

(पान २५)

समर्थ येकदां कौळिकवचनें गुहांतरीं प्रवेशले । हस्तकडगे देऊनि कौळिकगामे फिरविले । शिवराजे कौळिक भांड्यामुखीं बांधविले । समर्थ घांवण्या घांबिले अक्रा दिवसे ॥ ७८ ॥ अक्रा दिवस समर्थ गुहांतरीं फिरले । परम भाग्ये पुन्हा देखिले । समर्थाविणे लोक आंघळे होते जाले । संसार-

तमामाक्षारी ॥ ७९ ॥ आनंद जाला कृष्णा तीरी । घोष दाटला जयजयकारी ।
समाचार गेले रायेरी । शिवराज दाटला स्वानंदे ॥ ८० ॥ मग समर्थ अवतार-
भूमीचें अवलोकन केलें । श्रीराणाबाई मातेसी दर्शन दिधलें । श्रेष्ठांसी समर्थ
नमस्कारिलें । कीतियेक दिवसां पातले कृष्णातीरा ॥ ८१ ॥ एवं समर्थप्रताप
वर्तमान । वेणीगिरिधरें केले निवेदन । पुढें भीरामसमर्थसंस्थापन । समर्थ
चांफळीं करिताती ॥ ८२ ॥

समर्थ प्रताप समास ७ वा

(पान ३८।३९)

कर्म केलें उपासनापर । उपासना केवळ ज्ञानपर ! ज्ञानविज्ञान परब्रह्म-
पर । सद्गुरुसमर्थप्रतापें ॥ ६ ॥ समर्थ गागाभट्टासी दर्शन दिधलीं । तीन वर्षे
दर्शनप्रतीक्षा श्रवणी ऐकिली । शिवराजपूजेची अक्रा सहस्र होनें उडविलीं ।
सुवर्णवृष्टि केली ब्राह्मणावरी ॥ ७ ॥ शिवराजासी आनंद जाले । रायगडीं
मोठे उछह केळे । नाना दारुयंत्रें घोष गडोगड गेले । प्रतापगडा आले
समर्थ ॥ ८ ॥ श्रीतुळजादेवीसी नवसफूल वाडलें । देवीनें कंठमौक्तिकी श्रवण-
भूषण दिधलें । समर्थ भिकार आणून राजअंबार लुटविलें । भिक्षा कौतुक
केले सिबिकारूढ ॥ ९ ॥ शिवराजें समर्थासी बरें जाटिलें । हनुमानपुछ
काटितटीं लपेटिलें देखिलें । समर्थ सामर्थ्यस्वरूप प्रगटिलें । लोकानुग्रहाकारणें
॥ १० ॥ शिवराजें तुरे पदकें मुक्तमाळा । अमोत्य मदिलें अमोत्य मेखळा ।
इजारा पैजारा मुक्तलग सकळा । मंचक सेज शय्या समर्पिल्या ॥ ११ ॥
लोकीं वैभवभजनें उदंड केली । समर्थ देवब्राह्मणकार्यासी लाविलीं ।

समर्थ प्रताप

(समास ८ पान ४४-४५)

शिवराजासी अक्रा मुष्टि भिक्षा मार्गो घाडिली । शिवराज म्हणे माझी
परीक्षा समर्थ मांडिली । आकराआकरी खंड्या कोठी पाठविली । हनुमानस्वामि-
मुष्टि लक्ष्मिन्यां ॥ आकरा खंड्यांची किंचित येक मुष्टि । आकरा आकरी
घाडिली कोठी । समर्थआज्ञा राजा मानी मोठी । शिवराज तेणें बळावला ॥४॥
समर्थांचे उत्तमोत्तम भक्ति छंद । छंद बैसले परमार्थबंद । लीलाविग्रही स्वानंद-
कंद । सच्चिदानंद जगद्गुरु ॥ ५ ॥ गुरुदेवदर्शनीं तस्कर विरक्त जाले । तस्कर
विद्या टाकूनि ब्रह्मविद्येवरी आले । समर्थापुढें माल आणून रिचविले । समर्थ
वाटिले ब्राह्मणा ॥ ६ ॥ घोर अरण्यां समर्थ बैसले । इच्छेचा दाता देव ऐधें

बोलिले । कोण्हीयेक मूखें तेंयें आक्षेप केले । येयें घृत केळें देव देईल किं ॥७॥
 जंव पाव घडी येक लोटली । तव घृत केळीं कोल्हापुरप्रांतीची आली ।
 स्वइच्छा अभाविकांसी वाढली । मूर्खां कोण्या सेवे देवासी कष्टविलें ॥ ८ ॥
 समर्थभोजनीं जटिळ आले । गडोगडीचे सामें राज-अंबारीचे उतरिले ।
 आकरा सहस्र जटिळ दों प्रहरांत जेऊं घातले । आपण सध्यान्न जेविले पूर्व-
 पात्री । शिवराजासी समर्थव्रत कळलें । निस्पृह स्वामीचें जटिळें सत्व पाहिलें ।
 विवेकेंचि शिवराजे समर्थासी विनविलें । सैह्याद्रिशिखरीं राहावें गुरुदेवें ॥
 पूर्वे ऋषींचें आहे गुप्त स्थान । येयें समर्थ करावें अधिष्ठान । जेंयें श्रीचरण
 लागतीं परिपूर्ण । तेंयें पुण्यपावन भूमंडळ ॥ ११ ॥ सहस्रांकित सदन संकल्प
 केला । समर्थसदनासी प्रारंभ झाला । शिवराजा आज्ञा घेऊनि निघाला ।
 सप्तऋषिदुर्गाहूनि आला येक मासे ॥ सज्जनगडीं समर्थआश्रम किंचित
 पर्जन्यां गळाला । शिवराजें दुर्गाधिपत्यासी पर्वतपात आरंभिला । समर्थ सेवेसी
 सेवक मागोनि घेतला । स्वामी क्षमासिंधु दीनबंधु ॥ १३ ॥ शिवराजसेवा
 पंचविंशति नित्य भोजन । समर्थसदनीं अन्नब्रह्मनिवेदन । गमनागमनीं दुर्ग-
 द्वारीं निर्वधन । लक्षानुलक्ष यात्रेसी ॥ १४ ॥

समर्थ प्रताप समास ८ वा

(पान ४६।४७)

समर्थांचें विचित्र करणें । श्रीराम मर्यादा पाळणें । राजप्रधानेसीं रात्रीं
 उभें ठाकणे । श्रीरामकथा संपली सूर्योदया ॥ २७ ॥ एका शिवरायें कोणियेक
 दिवसीं धाडिलें विनतिपत्र । आणविलें समर्थमंचकसूत्र । येकाकी मंचक
 समर्थें शैथ्याविला पवित्र । राजा ऐकोन सतोपला ॥ २८ ॥ राजा मंचक
 शैथ्या घेऊनि दर्शनासी आला । राजहेरा समाचार जाणविला । पारपत्ये
 झणती जी संतोप द्यावया राजयाला । उत्तम वस्त्रे भूपणें धरावीं ॥ २९ ॥
 समर्थें उत्तम हुंमुजी भगवा साज केला । समर्थ दर्शनासी शिवराज आला ।
 साष्टांग नमस्कार मुहुर्तेक घातला । उटोनि मुहुर्तेक अवलोकिले समर्थ ॥ ३० ॥
 संत महंत निवांत सभेसी देखिले । सिद्ध साधक पुण्यश्लोक भले । निस्पृह
 ग्रंथलेखक देखता नृपें माये डोलविले । देवसभा जेंयें कुरवंडिली ॥ ३१ ॥
 शिवराजा म्हणे माझें परम भाग्यसाम्राज्य । स्वराज्यां केवळ राजा ब्रह्म
 रामराज्य । अनंत जीवगण शिवगण पावले सायोज्य । स्वर्गस्थ देवगण
 उद्धरिले ॥ ३२ ॥ समर्थें निस्पृह सर्व हि केलें । देवें आश्रम कांहीं चालवावे

भले । शिवराजा आश्रमधर्म आम्ही लौकिकीं चालविले । माझे शिष्य संतान
सृष्टिबरी ॥ ३३ ॥ प्रसाद अतिथ्य पावोनि राजा गेला । पुनर्दर्शन म्हणोनि
हेतु पाई ठेविला । पुढें समर्थ अधिष्ठानासी सकळ प्रांत लोटला । श्रीगुरुदेव-
दर्शना ॥ ३४ ॥

समर्थप्रताप समास ९ वा

(पान ५६)

शिवराज वासुदेव महंतासी पाही । अति दर्शनबाललांसी श्रेष्ठासी
वियोग नाहीं । येःह्विं कोण्हासी हि समर्थ वियोग न सोसवे कांहीं । ध्यानीं
मनीं चिंतनीं सर्वदा ॥ ५५ ॥

समर्थप्रताप समास १८ वा

(पान १११)

समर्थान्या निस्पृहांसी यवन छळक । नागटाणीं भिक्षाटणीं छळी देख ।
समर्थ ऐकोनि वनीं पळती निशंक । मार्गे हनुमान जाळिती यवनगुहे ॥ समर्थें
आकारपूर्वक यवनासी मारविलें । मग चांफळक्षेत्र उभें केलें । भीतुळजा
माउलीसी संस्थापिलें । जाउलीं पर्वतीं प्रतापगडीं ॥ ३६ ॥ समर्थआज्ञा
चांफळी प्रभावे । मोहळाहीं सगुणप्रतापकीर्तन करावें । संतसज्जन निर्गुणरूप
स्वभावे । आत्माराम निरंजन जनीं ॥ ३७ ॥

समर्थप्रताप समास २० वा

(पान १२५)

कैलासवासी शिवगणनाम्ने । क्षत्रियकुळावतंसें सप्रेमें । मंत्रियानुमते
सेवेसी संभ्रमें । रुद्रसंख्या ग्रामें समर्पिली ॥ ४ ॥ जव जव शिवराज्यवर्धमानें ।
तव तव रामभजनासी ग्राम-प्रदानें । राजा ब्रह्म राम अनुसंधानें । राजश्रिया
विराजत ॥ ५ ॥

समर्थप्रताप समास २० वा

(पान १३२)

समर्थ भविष्य न सांगोनि सांगती । दक्षिणेसी युद्धें दुर्धर दिसती
अकरा अकरीं तरवारा मार्गों घाडिती । शिवराजयासी सत्वर ॥६१॥ शिवराजे
चिन्ह जाणितलें । दक्षिणेसी परचक्र सत्य आलें । समर्थें सर्व पराभविलें
स्वर्थें निजशस्त्रें घेउनियां ॥ ६२ ॥ पुढें समर्थ शिवराजयासी लग्न कर

म्हणती । शिवराज आपुला कैलासमार्ग लक्ष्मिती । समर्थासी वंदूनि रायगडासी जाती । कैलासवास करावया ॥ ६ ॥ समर्थ स्वप्रकाशें आंधारी तीन मास बैसताती । मुरुमपात्रें उदकें सेविताती ।

दासविश्रामधाम ग्रंथांतील शिवछत्रपतीविषयक उतारे

ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत समर्थशिवाजीसंबंधा विषयी आम्ही जें विवेचन केलें आहे, त्याला दासविश्रामधामांत वर्णिलेला एक प्रसंग आधारभूत घेतला आहे. ह्या प्रसंगा खेरीज समर्थशिवाजीसंबंधविषयक दुसरे अनेक प्रसंग ह्या ग्रंथांत वर्णिले आहेत; त्यां पैकीं कांहीं महत्त्वाच्या प्रसंगा विषयीचे उतारे आम्ही खाली दिले आहेत. या उल्लेखांतील प्रसंग कितपत विश्वसनीय मानावयाचे, हें या ग्रंथाच्या प्रामाण्या वर अवलंबून आहे. या ग्रंथाची किंमत प्रामाण्याच्या दृष्टीनें ठरविण्या करितां ह्या ग्रंथाचा कर्ता कोण, तो कोणत्या परंपरे पैकीं व त्यानें वर्णिलेल्या प्रसंगाच्या माहितीचा उगम कोणत्या स्वरूपाचा आहे ह्या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. या मुद्या संबंधीं जरूर तितकी माहिती आम्ही येथें नमूद करितों. समर्थांच्या या चरित्रग्रंथास, रामदासी वाङ्मयाचे सुप्रसिद्ध संशोधक आमचे मित्र रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीं रामदासी सांप्रदायाचा विश्वकोश अर्धे नांव दिलें आहे. ग्रंथाचा विस्तार लक्षांत घेतां हें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. सुपररॉयल अष्टप.नी आकाराचे ह्या ग्रंथाचे चार खंड असून एकंदर पृष्ठ संख्या ९७४ आहे. या ग्रंथाचे कर्ते आरंभापासोने शेवटवरी । सद्गुरुचर्या जे नानापरी । नाना अनुवादु उपासना सारी । कल्याण महाराजा ठाऊक ॥ या प्रमाणें ज्यांचें वर्णन करण्यांत आलें आहे, अशा डोमगांवमठाधिपति कल्याण स्वामींच्या परंपरे पैकीं होत. म्हणजे समर्थांच्या चरित्राची खडान् खड्या ज्यांस माहिती आहे, अशा परंपरे पैकीं या ग्रंथाचे कर्ते होते हें उघड आहे. दासविश्रामधाम ग्रंथाच्या प्रामाण्याच्या दृष्टीनें हा महत्त्वाचा मुद्दा लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. या कल्याणांचे शिष्य आपचंदमठाधिपति शिवराम व तडवळे मठाधिपति जगन्नाथ हे होत. समर्थांच्या चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगाची हकीकत या दोघा शिष्यांस सांगावी असा कल्याणांचा परिपाठ होता. आपचंदमठाधिपति शिवराम

स्वामींचे शिष्य रामचंद्र व त्यांचे शिष्य दासविश्रामधामाचे कर्ते आत्माराम हे होत. ही परंपरा लक्षांत घेतां शिवराम स्वामीपासून रामचंद्रास व त्यांच्या पासून दासविश्रामधामकर्ते आत्माराम यांस समर्थ-चरित्राची माहिती प्राप्त झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतां दास-विश्रामधामांत समर्थशिवाजीसंबंधा विपर्यां नमूद केलेल्या माहितीचा उगम निःसंशय विश्रसनीय आहे या विपर्यां शंका घेण्यास जागा नाही. आतां दासविश्रामधाम-कर्ते आत्माराम स्वामी यांचा काळ कोणता व त्यांनीं या ग्रंथाची रचना कधी केली या संबंधाची माहिती या ठिकाणीं नमूद करणें जरूर आहे. या ग्रंथाचें लेखन कोणत्या शकांत समाप्त झालें हें नमूद नाही; परंतु ग्रंथाच्या शेवटच्या भागांत दोन ठिकाणीं काळाचा निर्देश करण्यांत आला आहे; त्या वरून या ग्रंथाचा रचनाकाल अंदाजानें ठरवितां येतो. दासविश्रामधामाचे कर्ते आत्माराम यांनीं त्यांचे गुरु रामचंद्रबाबा यांचें चरित्र वर्णन केलें आहे. त्या पैकीं (पान ९७०) खालील उल्लेख महत्त्वाचा आहे.

केलें हो बहुपरी संरक्षण । येकदां दुखण्यानें येतां मरण । स्वप्नीं कथिलें कीं आयुष्य नूतन । देऊन रक्षिन भीऊं नको ॥ ५३ ॥ येकदां सर्पांचें जालें दंशण । स्मरत गुरुदेवा केलों शयन । कांहीं न बाधितां जालें शमन । हा ग्रंथ व्याह्वया आझनापिलें ॥ ५४ ॥ गुरुआझे बंध मी करिता व्यापार । संस्थाहुनि पडलों दूर । पुण्यतिथीचा राहिला विचार । मठांतरां बखेडा यास्तब ॥ ५५ ॥ मिळोन येकदां वैदीक लोक । हिणावितां मनीं जालों साशंक । प्रगटोन स्वप्नी दयाळ देशिक । पुण्य दिवस नेमून दीघले ॥ ५६ ॥ चैत्री पौर्णिमा दिवस उत्तम । ज्या दिनीं जालासे मारुतीजन्म । नेमून तिथी ते चालतां नेम । भूसुरीं देखो न सकती ॥ तों ईकडे संस्थानि अकरमात । चैत्र उत्तवी उरलें साहित्य । खर्चोन संपादिले विधानात । तो चि पुण्य दिवस नेमिला । संतोष वाटला सकळिकासी । काय आवडलें कीं गुरुरायासी । बोलाऊन घेतलें संस्थानासी । सेवा कराय़ा इहपर ॥ सन्न अक्रासे सत्याऐसी फसली । विळंब संवसरां फुरसती जाली । गैबपीर होठेले काननस्थळीं । रामचंद्रबाबा उदासी ॥ विदित न करीती ते गुप्तस्थान । कां परमार्थकार्या टाकून मी दीन । येईन कठीण जागीं सीणेन । यास्तव अपचर्दी थोकविलें ॥ गुप्तांतीं त्रयतप लोटल्यावरी । परमार्थ खगला बहुत मठांतरां । यास्तव मज दीना धरून करीं । कार्य स्वसत्ते संपादिते ॥ येकदां साहित्य न जालें करितां ।

तळमळीत पडलों बाघोन चिंता । देवद्वार झाडिलें स्वर्गीं दाता । त्या उल्हासीं
उद्भवलें नाक्य एका ॥ १६३ ॥ पडो न देती किमपी सांकडे । कळोन हि
आह्ना नाहीं दृढ । वरळलों स्वछंदें तें वचन गोड । मानोन संता हो सांभाळा ।
सन्न बारासे हे पंचवीस फसली । धात संवछरीं संस्थानस्थळीं । चैत्र
उछावा सामुग्री जाली । झोळी आधारें ससांग ॥ दीधला मंडपु दीपु ठेविला ।
चहुंपरी यात्रेचा मेळा मिळाला । तों चौकडोन गळबला फार चि जाला । न
साबरिती कोणी कोणासी ॥ बेदडे छुटोर कर्ते मरण । धुंद करित आले त्याच
वाटेन । कांहीं च न सुचे अशक्तपणानें । समाधी जवळी पाडियलों ॥ पाहंतो
तंव तेथें समाधी नाहीं । बहुत चि घाबरलों तेणें हृदई । स्वप्रवत कथिलें तै
मी लवळाही । गेलो रे कटक फिरवावया ॥ लस्कर भडवाटे फिरलें जेव्हां ।
हो तीच समाधी दिसली तेव्हां । कांहीं च न पाडितां गुंता गोवा । उत्छाव
करून घेतलें ॥ ६९ ॥

वर दिलेल्या उताऱ्या वरून दासविश्रामधाम ग्रंथाच्या रचनेस आत्मराम
स्वामींनीं शके १७०० इ. स. १७७८ पूर्वी केव्हां तरी सुरवात करून तो ग्रंथ
शके १७३८ इ. स. १८१६ नंतर केव्हां तरी समाप्त केला असें दिसते.

विसावा २४

(पान १८१ ते १८५)

असो शिवाजीनृप पुण्यसीळ । दळभारमेळा मिळाला पुष्कळ । सेवकादि
पंडित मागते दुर्बळ । ते सर्वा तोषवी अधिकारें ॥ ६० ॥ परि संपदापाठीं
विस्मृति जडे । बहुत हव्यासीं विश्वास मोडे । विषय-अभ्यासीं विसर पडे ।
रजतमगुणवश्य राजा कीं ॥ जैसा सुग्रीवा विषयजोजारें । श्रीरामजीचा पडिला
विसर । मग सौमित्राचें ऐकोनि उत्तर । तरला सावध होऊनि ॥ कीं जैत-
पाळांनीं पुराणश्रवण । करितां ऐकोनि गुरुमहिमान । पीडोनि बहुतेका जाला
पावन । श्रीमुकुंदराजगुरुकृपें ॥ तेवि शिवाजी नृपनंदन । करितां स्वभावीं
पुराणश्रवण । आदळतां कार्नी गुरुवर्मखून । अनुताप उद्भवला अंतरीं ॥
तरीच करावें श्रवण ग्रंथ । हृदई बिंबावा त्यांतील अर्थ । रहस्य निघालें सांगूं
किंचित । ऐकोनि मानसी दृढ धरा ॥ ६५ ॥ भागवतीचें गुरुमहिमान । रामा-
यणीचें गुरुभक्तकथन । ससांग सेवा पूजाविधान । ऐकोनि राजा प्रस्तावला ॥
ह्मणे धिगज्जन्म भ्रष्टलों मूर्ख । गुरुसेवेशी जालों विन्मुख । या वैभवानें पाडिलें
ठक । पाहूं गुरुदेवा कोणे स्थळी ॥ तपोनि तपातें गुरुकृपा लाहती । गुरु गुरु

म्हणोनि साधीत फिरती । लावितां कसोटी धैर्य न ढळती । मी मंदपती
 मुल्लो ॥ न्याय अन्याय न कळे मजला । दुष्कृताचा बनलो हृद्रोग पुतळा ।
 हृद्रोग सांगू जरि आपुला । योग्यता कोणी न दिसती ॥ आपणामार्जी आपण
 पोळे । हळाहळ तुल्य । त्यागाच हों पाहे भक्तिबळें । जाला प्रवर्तक विचारी ॥
 प्रसन्न होईल गुरुमाउली । तंव पाहिजे कांहीं सेवा केली । तरी श्रीसंपदादि
 आहे जितुली । रक्षोनि कीजे अर्पण ॥ भावोनि यापरि शिकारीमिसें । बनोवनीं
 हिंडों लागला उदास । आतवर्गादि मानस्थ-पुरुष । करिती कुडकुड माघें चि ।
 गुरूस हुडकी जैसा यदुराव । कीं क्रौंचराजया उठिला भाव । तैसा शिवाजी न
 गणोनि वैभव । व्यसन धरिलासे व्याहळीचा ॥ अहो गुरु व्हावा म्हणेल
 कोणी । पुरवील आर्त श्री शूळपाणी । कीं वांछील गुरु पाहूं दृढता करुनि ।
 पुरेल त्रिसत्य मनोरथु ॥ मायीक मैद ते कोण्या हिशोबीं । सीमा न पावती
 सिंतां लोभी । वास कराया निरावलंबीं । जडाभिमानी अयोग्य ॥ असे शिवा-
 जीभाव निर्मळ । असती ज्या वर्नी श्रीगुरुदयाळ । तिकडे चि त्याचें येणें
 घडलें । देखिलें नवल तये स्थळीं ॥ रामदासर्जाचे सहवासी पशू । वृक रीस
 मृगें मृगेशु । येके ठार्या करुनि सहवासु । करिती उल्हासु निर्वैर ॥ पाराशर-
 मुनि जेवि पशुमेळीं । गोगोपवस्त्रामार्जी वनमाळी । भयंकर वर्नी शोभला
 शूळी । तैसे समर्थ विराजले ॥ फासे गोळी वीं दगड तीर । प्रेरितां क्षोभेल
 योगी अंतर । म्हणोनि ठेले पाहत चि दूर । जवळीं न येववे भयास्तव ॥ आर्धीच
 भ्रांतला तृषा लागली । उठोनि पातला तीराजवळी । तव देखिलीं पानें तिरती जळीं ।
 ते सेवकाकरिं काहडवी ॥ कारकुन आले तेथें घाऊनि । जे जाणते विवेकी कर्ते
 मनधरणी । राजाज्ञा ते सिरी वंदूनि । अभंगादि वाचिती प्राजळ ॥
 ऐकिले शतकादि भक्ती अभंग । पदश्लोकादि वचन बहु सांग । वाचितां
 वाचितां मिष्ट चि लागे । गाती जगांत ऐकतां कीं ॥ कवन चिन्ह कविवाक्य
 प्रशांश । अष्टाक्षरी श्लोकामाजी रहस्य । बोलिले आहेति श्रीरामदास । ऐकोनि
 अर्थाची ध्या गोडी ॥ भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त । नीतिन्यायत्वे शास्त्रसंमत । ऐकोनि
 अर्थ तो स्वयें नृपसुत । डोलवून मस्तक सुखावला ॥ दास रामदास मुद्रा-नाम ।
 कळे रहणी ते भागवतधर्म । यथावरोनि संतोष परम । वाटला स्वगुरु म्हणो-
 नियां ॥ जवळीं न जाववे भयास्तव । लिखितपर्ण ते घेऊनि आघवें । स्वधामासी
 पातला राव । सहसमुदावसहितेसां ॥ लेखिकाहार्ता ध्रुवापूर्वक । उतार करविलें
 कवन अस्क । त्रयदिवसवरि ऐसें चि हरिखे । पर्ण अवग्र लिहिविले ॥ समर्थ
 करानें स्पर्शिलें पर्ण । गळ्यास बांधितां यंत्र करुन । भूतबाधादि रोग दाखण ।

तत्काळ शमन होतसे ॥ समंध सुटती देतां धूर । अथवा धुऊनि पाजितां नीर । मूढमती ते होती चतुर । पूजित्या होते जयप्रद ॥ असो सैन्यका वदे नृपाळ । नसे शिकारी व्यसन अळुमाळ । गुरु माउलीचें धरिजे पाउलें । तरी सडे सवारी चालवी । चालिले जैसी जाली आज्ञा । लगबगा येऊनि पातले वना । येकीकडे थोपवूनि सैन्या । तिष्ठला रावो येकीकडे ॥ जगन्मातेचा वर-प्रभाव । मागें पर्वती चर्या अपूर्व । देखिली ते होऊनि आठव । तळमळीं पेंध्यापरीनें ॥ कीं नानकवावा रिघतां वनीं । आक्रंदले शिष्य सद्गुणी । कीं गुहका आठवे चापपाणी । व्याधा अगत्य हरीचें ॥ जंव पाहे गुरुदेवा नेहरा देऊन । तंव देखिलें भाळींचे अबाळुचिन्ह । कोण दास कीं संकल्पनिरशन । होऊनि निश्चित निर्मळला ॥ आणखी पाहतां उचलोनि वदन । भासे समर्थ वायुनंदन । मागुती लक्षितां हरि आणि सज्जन । बोलती क्षणेका येकले ॥ मग सावधपणें धीटला राव । ह्मणे वागती जे जे गुरुसर्वे । ते ते गुरुबंधु भावोनि भावें । चमकला त्वरें गुरुकडे ॥ सद्गदित जालासे कंठ । जोडोनि दोनी करसंपुट । भुईस पडलें हातींचें काष्ट । तेवि दंडवत घातला ॥ उठोनि मागुती स्तंभ स्मरेना । कृपा उपजली सद्गुराणा । वदले उठी पां मनकामना । पूर्ण करील रघुपति ॥ ऐकानि यापरि अभय वर । कांपत सन्मुखा टाकला नृपवर । प्रेमाश्रूनें भरले नेत्र । कांही च न स्मरे मागे पुढे ॥ म्हणे दयाळा सद्गुरामा । मी अन्याई टेकूनि कामा । विभवभ्रमानें विसरलों तुम्हा । क्षमोनि कीजे जी सनाथ ॥ हांसेनि वदले समर्थयोगी । जाई स्वधामा संपदा भोगी ॥ सांगूं कारण येक तुजलागीं । सार सर्वस्वीं विश्वास ॥ आतां होऊं नको उदास । घरी मानसीं दृढविश्वास । जाणजाणोनि स्वहितसारांश । जा करी राज्य सिणों नको ॥ नृप वदे देवा पुरे संसार । तनुमनघनादि राज्य समग्र । स्वार्मीचें हे मी दीन किंकर । पादुकाधर सेवेचा ॥ स्वामी बैसावें सिंहासनीं । मी पुढें राहीन जोडोनि पाणी । तंव हांसेन वदले मोक्षदानी । आज्ञा प्रमाण तुला कीं ॥ जी जी त्रिमान्य हे गुरुवर्या । तरि विकल्प-मांडणी कासया । आठऊनि प्रेमें श्रीरघुराया । सर्वसौख्यातें पाविजे ॥ कृपा करूनि आम्हा रघुराज । ब्रह्मादिका जें नलभे निज । ते स्वानंदभुवनींचें पदसामराज्य । अखंड दिघलेंसे ऐकतें ॥ तरि जी कृपाळा राज्यसंपदा । चाड नसे चि न वांछी कदां । समागमेंसी राहीन सदां । करीत शुश्रुषा काननीं ॥ जेवि श्रीरामा वसिष्ठमुनि । नियमिला आज्ञा प्रमाण म्हणुनी । तेवि दासांनीं प्रबोध करुनि । वसुआज्ञातें नेमिलें ॥ उद्यां ये येथ करुनि आज्ञा । धाडिलें

राजया स्वस्थ स्वस्थाना । तो अध्यासी पातला कानना । दुसरे दिनी उदास ॥
 वटु ॥ तौ वसंतमासी खडतर ऊष्ण । द्वादश घटिका जाला दिन । नेमादिक
 सारुनि सजने । पानगे सिद्ध केलेसे ॥ सांगीकसमुदाया ठेऊनि दूर । पातला
 येकांकी तेथे नृपवर । घालोनि साष्टांग नमस्कार । जोडोनि हस्त उभेला ॥
 केले कृपेने अवलोकन । श्रमे उतरले देखोनि वदन । म्हणतिले येई स्नान
 करोन । संतोष तेणे राजया ॥ दरिद्रिया धन सांपडले । कीं गरिवाचे सेत
 पिकले । सद्भाहणा साहित्य जाले । लग्न यज्ञ मुंजी कराया ॥ जाणता प्रभु तो
 गुणयुक्तवान । येक धोत्राचे करुनि दोन । स्नानांती नेसला अर्धवसन । उप-
 वस्त्र अर्ध पांघुरला ॥ वोरखडा घासुनि सम्यक । भाळी रेखिला वैष्णवी
 तिलक । सकळ हि साधनीं सार सुसौख्य । गुरुध्यान करित पातला ॥ डोण्यांत
 द्रोणामाजील जले । धुऊनि सद्गुरुपादकमळ । वाहूनि सद्भावें तुळसीदळ ।
 प्रमाण केले एकादश । श्रीगुरुआज्ञा सर्वास वंद्य । धन्य नृपाचे पुण्य अगाध ।
 सेऊनि सुतीर्था शेष-प्रसाद । पावीन घाला सर्वस्वें ॥ सहज सद्गुरू केले शयन ।
 शिष्य तो वैसला चुरित चरण । परमार्थाचे रहस्य गहन । सांगोनि केले बहु
 सुखी ॥ ससांग घडला आरंभोपदेश । समाधानी जाला स्वरूपी समरस । तंव
 अस्तमोना चालिला दिनेश । आतां जा वदले ठिकाणा ॥ तंव राजयांनीं
 विनंति केली । राहोन सर्वदा चरणाजवळी । अरे तैसें चि घडेल स्वल्पकाळी ।
 धीर बहुत चि असावे ॥ नेणो प्रबोध मूर्तिमंत । विसावा घेतला नृप-दृढयांत ।
 कथिले तत्समई साधन मात । येक दोन स्वस्थ अवधारा ॥ आणीक वदले
 अभंगश्लोक । श्रवण करा हो स्वाहितासि हरिखें । खुणेसी पावला धरणीपाळक
 अलिप्तदशा ते विंबली ॥ नित्य दर्शना येईल पुढें । जाणती सेवा करील दृढ ।
 प्रसंगोचिती वचन रोकडे । बोलिले तें ऐकाल ॥ जंव स्वस्थाना चालिला
 भूपति । भीत भीत तै केली विनंती । आज्ञा द्यावी जी अनाथाप्रती ।
 उदईक येथे यावया ॥ वदतां तथास्तु गेला भूप । रात्रौ न लागे अणुमात्र
 झोंप । उदयासी न येतां यमराजबाप । सद्गुरु जवळी पातला ॥
 अभ्यंग स्नानादि राजोपचार । पीतांबरादि अळंकार । सहित विध्युक्ति स्वये
 नृपवर । पूजी मनेच्छापूर्वक ॥ धन्य जनीं या त्याचे दैव । जया प्रसन्न
 श्रीगुरुराव ॥ लाहूनियां कृपा वैभव । मानोनि आज्ञा परतला ॥ २५ ॥ येऊनि
 शोभला सिंहासनी । राज्यभार चालवी जाणजाणोनी । परि विसावा घेतसे
 येकांतस्थानी । गुरुकथित ग्रंथीं मनन करित ॥ समागमें जे बागले हुजरे ।

भाडितां तयान्नीं आणिली खबर । नसती ते वनीं दाता गुस्वर । भूषणादिकें
 पडलीं असे ॥ ते आणवोनि पूजितु राव । इकडे समर्थ महानुभव । आणिके
 वनीं वसोनि सद्भावें । आळवितो श्रीरामा ॥ चित्त द्यावें पुढील कथनीं ।
 निघती फिराया मोक्षदानी । इकडे शिवाजी जडला मजनीं । पारि लोकांसी
 वाटे विपरीत ॥ परमार्थ सौख्य लाधलें भाविका । देखों न सकवे त्रिविध
 लोका । हंस ऐश्वर्य न साहवे काका । भल्यासी बोका डिकुं पाहे ॥ जरि आळा
 सन्मुखी उच्चैभव । लाता हाणूं पाहे गाढव । द्विरदारूढाचें देखानि वैभव ।
 भुंके रोडका सुणक जेवि ॥ तेवि सुट्टें कारकून याचक । पंडित शास्त्री
 पुराणीक ॥ म्हणती बहुपोषा दैवी देख । पिसाट होणें होतें कीं ॥ फकीर
 गोसावी नेणवे कोण । राजया घातलें त्यानीं मोहन । अरे हो जना
 पशु करोन । भोंवतीं हिंडों लाविलें ॥ टाणाटोणे तो जाणे बहुत । शिक्षूं जातां
 करील अनर्थ । कोणी धिःकारी कां जल्पता व्यर्थ । होणार कांहीं सुटेना ॥
 दाटोनि पाठीं लागतां देख । करुनि टाकितो आपणा सारिलें । भलतें विकल्पें
 न बोला वाक्य । दूरद राज होईल ॥ जाणोनि प्रभूचा भारी दर्प । बोलों
 सामोरीं सुटतो कांप । मार्घे चि करिती नाना जल्प । कळतां हि नृप डग-
 मगिना ॥ क्षोभोनि गागा पंडित मनीं । मन्हाटभापा निंदनिंदोनि । पांडित्य-
 कळा दावदावोनि । म्हणे नृपाळा छंद सोडीं ॥ म्हणोनि बोलतो आम्ही हिताचें ।
 कां पालवीं पडला दरिद्रियाचे । परामृप करावा विहित तुमचें । सन्निधीं आलेया
 कोणीहि ॥ जे जे पुसाल ज्ञानगोष्टी । श्रुतिसंमतीनें घांदू दृष्टीं । अथवा आर्त
 जें असेल पोटीं । सांगा तपोनि पुरजं ते ॥ गुरु मानिला हो पत्तेविण । थोर
 सभ्यस्था लागलें लांछन । स्वयमेव शाहाणे आहां निपुण । द्या मान पूर्वज
 चालीसी ॥ बहुत चि बोलिला कटावगरीनें । तो नेदीच राजा प्रतिभाषण ।
 अहो गुरुपुत्रा हें चि भूषण । सहनता शांति राखावी ॥ यद्यपि रावो दे
 प्रतिवचन । जाणते तुम्ही आहां सर्वज्ञ । उभयतां घडेल स्वहित जेणें । तें
 निजनिष्ठान बोलार्थें ॥ ४२ ॥ ममापराधु घाला पोटीं । मी तूं
 त्रिण स्थानीं द्यावी दृष्टि । सर्वानंदें भरो सृष्टि । न माने गोष्टी हे
 पंडिता ॥ बहु दिवसवरि बोलत चि राहिला । विस्तार करणें कासयाळा ।
 धन्य राजा तो दैवागळा । परमार्थ बिंबला गुडकूपें ॥ उपदेशावरी येतीं विघ्न । ते
 स्वल्पसंकेतीं करा श्रवण । आळस आणि वादह्छा मान । सिद्धि अभिमान शत्रुत्व ॥
 आधीं च याचे परिहारास्तत्र । गुरुरायानीं रचिले उपाव । भय भक्ति क्रम

भजन भाव । निस्पृह लीनता सःसंग ॥ विचार विवेकें वर्तेल जो कां । किमपि तयाला न घडे घोका । आतां पुढारी चरित्र ऐका । चढोवाढी अति गोड ॥ दासविभ्रामधाम भेदक । मार्जी विसावला कपिनायक । भोंवते मिळाळे सद्भक्त भाविक । गाती लाहती स्वात्मसुख ॥ इति श्रीराम कृपा । तारक परमार्थ सोपा । भजन-प्रशांश । वाईची वाई तरली । मन चंचलें । व्यास दृष्टांत । कवन लिहिणें । कवन चिन्ह । राजास प्रसाद प्राप्त । विसावा चोवीस ॥ २४ ॥

सोपान २८

(पान २०८ ते २१५)

नृपआज्ञेनें सद्गुरु खबरी । जासूद फिरती गिरिकंदरी । येकदां करुनि सडे सवारी । महाराजाजवळी पातला ॥ टाकोनि लज्जा भी अहंकार । घातले अक्रा नमस्कार । स्तविलें करुणेनें जोडोनि कर । तीर्थप्रसाद लाहोनि ॥ आर्तपोटीचें हें चि सुजाणा । राहों सन्निधीं लाहिजे आज्ञा । बहुपरी विनवितां श्रीगुरुणा । हांसोनि बोलिले ऐक पां ॥ तुझ्या पदरीं गा राज्यपदवी । तरी नीतिन्यायें सुखें चालवीं । अनुसंधानीं राखोनि जीवीं । वर्त अलिप्तें भय काये ॥ राजा विनवी जी करुणार्णवा । राज्यांते नरकें वदती देवा । उपाधी योगें परमार्थ ठेवा । सांपडेल केवीं मज दीना ॥ गुरुनाथ वदे पां ऐक गोष्टी । साक्षेप यत्ना राखीं हृत्पुटीं । अविश्वास आळस नार्णीं दृष्टीं । राम भजोनि राम पाहें ॥ राजा म्हणे जी आज्ञाप्रमाण । नित्य दर्शना येत जाईन । गुरुराज वदती कांहीं दिन । फुरसत धरोन हें करीं ॥ तरि केल्यावांचून तीर्थसेवन । प्रशस्त न वटे करितां भोजन । तरि गा करोनि तीर्थासी रक्षण । सरतां येऊन घेत जाई ॥ साकारप्राप्ति जंवरी चरण । कां तीर्थ वाढी घालोनि जीवन । असो तीर्थपात्रसह राजनंदन । जाऊनि चालवी नेम धर्म ॥ येथें कल्पना उठिली भाविका । जाणत्याप्रति केली अशंका । तें तीर्थमहिमान अपूर्व ऐका । जें होय साधका सुखकारी ॥ जें हारक अज्ञानमूल संकल्प । जें निर्दाळी जन्मकर्मते पाप । जें ठसवी ज्ञान तें मी चि स्वरूप । वर्तवी अलिप्तें पायवणी ॥ लाहोनि गुरुराजसन्निधान । वाया विकल्पा करुनि छेदन । नेमें पदतीर्थ करावें सेवन । जें तीर्थासी पावन करी तीर्थ । प्रारब्धयोगें कीं गुरुआज्ञें । घडलें गुरुराया विघड होणें ॥ तरि वाढवीत तीर्थां करिती सेवन । परि पात्रातें रक्षणें संकटें ॥ तरि चरणतीर्थांचें गंध काढोन । भरोनि ताहतीं कीजे स्वाधीन । त्या अपाय विपत्य न करी स्पर्शन । जरि

अविश्वासिया हरपल्या ॥ तों सद्गुरुपासीं जाऊनि शीघ्र । पूजा करोनि विध्युक्त
सांग । बाळगोनि ताह्तीं गंध अव्यंग । तीर्थं सेऊनि तरावें ॥ नसल्यां
गुरुव्याक्ति सगुण साक्षात् । तरि गुरुबंधुजवळील ध्यावें तीर्थं ।
कीं पुजोनि साचावे समाधीतें । कीं ध्यावें परमादि गुरुचें ॥
नातरी आराधनादिनपर्यंत । राहोन उपवासी फराळ करीत । गुरुआवाहनीं
ब्राह्मणतीर्थं । राखोन कृतार्थं साधिजे ॥ ३२ ॥ नाहीं गुरुबंधु ना परात्पर गुरु ।
नाहीं समाधि ना सगुण साकारु । ना विदित नसे चि पुण्यपर्ववारु । करावें
त्यांनीं मग कैसें ॥ ३३ ॥ हो करुनि उच्छ्राव संतर्पण । देवब्राह्मणाचें तीर्थं
सांचोन । वाढवीत किंवा गंध भरोन । करावें सेवन नेमेसीं ॥ ३४ ॥ पराधीन
पुत्र कीं सून बाईल । न बाणे चि तीर्थीं राखों निखळ । तरि तीर्थश्लोक
म्हणोन सप्रेमबळें । प्राशितां जळ तीर्थ पां ॥ ३५ ॥ हें भिडेस्तव भाविका-
लागीं बोलणें । शोभेना परमार्था पराधेनपण । गुरुशिष्य दोषां हि श्रम चि
कारण । अहो उपासना तरी साह्य कीजे ॥ ३६ ॥ कोणी ह्मणती हो रस चि
तीर्थं । तीर्थराजनिधी मेघतीर्थं सत्य । गंगादि जीवन कां आपसिलाधूत । हें
असो ऊर्म्यां तपोबळें ॥ ३७ ॥ प्रजन्यप्रतिमा पिंडीं शुद्धित । ह्मणती सेवावें हें
तीर्थं सत्य । अन्नं ब्रह्म रसो विष्णु हे मात । बोन प्रसाद तीर्थं लवण ॥ ३८ ॥
मद्य सुरा कीं कनकबीज भांग । सेवितां कैफी विसरवी आंग । तें तीर्थं वदती
दुर्विषयभोग । आत्मसुख ह्मणती मंदमति ॥ ३९ ॥ हें असो तीर्थं तें औट-
कोटी देखा । बाह्य हजार त्यांत नाडी-संख्या । तीनशें साठि त्यांत विदित
लोका । त्यांत श्रेष्ठ दशनाडी घात दहा ॥ या सर्व तीर्थांचें अधिष्ठान । सत्य
त्रिसत्य श्रीगुरुचरण । हरादि जाणती ते दिव्य खूण । सगुण निर्गुण गुरुपद
॥ ४१ ॥ समुद्रवळयांकित पृथ्वीतीर्थं । स्नानपानेनें जें पुण्य घडत । गुरु-
पदाग्निबिंदु सेवितां प्रीती । वोपी तें श्रेय मानवा ॥ ४२ ॥ आतां ऐका हो
कथा बरवी । जन्मांतरींचा राजा तपस्वी । कृपा केलीसे त्यावरी देवी । विश्वाधी
आणि प्रयत्नी ॥ ४३ ॥ हेरजोडीच्या मुखीं गुप्त । नित्य विदितसा घेतो
वृत्तांत । परी स्वामीलीळा ते अत्यद्भुत । देवादिकां ना कळे ॥ ४४ ॥ तीर्थं
सरतां चि येतो शोधित । अपू आणितां उमदे पदार्थ । परि राजधन वसन
पादुका वस्त । स्वामीसमर्थां नलगे चि ॥ ४५ ॥ बहु श्रम करितां विश्रामित्र ।
ब्रह्मऋषी न म्हणे ब्रह्मकुमर । येक दोन वेळीं शुद्धतर अंतर । वळखोनि वदेल
ब्रह्मऋषी ॥ ४६ ॥ कुबेराच्या सदनाप्रति । भाळोनि आला जैसा पशुपति ।

ईद्रहाची पाहोन भक्ति । शचिपति वोळे येकदां ॥ ४७ ॥ तेवि देखोनि शुद्ध भावार्थ । अंगिकार करिती कांहीं केचित । समर्थपदरजे बहु पुण्यवंत । शाभास घेत नृप मिरविला ॥ येरवीं रायाच्या भक्तिवंत ललना । मित्रादि रायाचे सुहृदजना । उपदेश न केले श्रीगुराणा । प्रार्थितां हि बहुपरि ॥ ४९ ॥ प्राकृत जनाची अशी वृत्ति । राजाचे नि वाढली म्हणती महंति । परि आंखिले गुरूच्या नव्हे ते रीती । दीना सांभाळिती नैराशे ॥ ५० ॥ तैसे चि असतें जरी भुलवणें । तारे लक्षादिकीं होते सैन्य । तितुक्यास हि मंत्र फुंकोन । यादास्त लाविली वर्हीत ॥ ५१ ॥ येक घड ना भाराभर चिंध्या । बहु स्त्रिया केल्या परि त्या बंध्या । अनधिकारी चले बहुधा । काय जाळावे नेऊनि ॥ ५२ ॥ काय उणें हो गुरु नामी दांभिक । शिष्य हो इच्छिती घनाढ्य लोक । पुढील नेणती सोय कीं सार्थक । आपुलें किवा परावें ॥ ५३ ॥ अंतर्वेची सहसांत येक । बोलिलें तैसें चालणें चोख । कामा न ये तें अयोग्य वाक्य । म्हणतां हि श्रेष्ठ कनिष्ठ ॥ ५४ ॥ तरणें तारणें सहवासगुणें । यास्तव वर्तावें बरव्यापणें । पाहोनि आपणा नाडती जन । तो दोषाचरण करूं नये ॥ ५५ ॥ पोहोनि उत्तम पुण्यवंता । अनुताप उपजे मोहभ्रांत चित्ता । सहज प्रियकरू होय भगवंता । घाढत चि जाय उपकार ॥ ५६ ॥ यास्तव साधका निरवणें हें चि । संगति धरावी सदा भत्याची । त्यजावें खोडी काहणी लालची । जेणें निजाची सोय लागे ॥ ५७ ॥ धन्य दासाचे कथन पवित्र । बहुता प्रबोधें केलें सत्पात्र । ज्याचेनि बळाढ्य शिवराजपुत्र । अणु हि स्वतंत्र मानीना ॥ ५८ ॥ परि राजद्रव्यादि कांहीं पदार्थ । प्रार्थितां देऊं नेषती किंचित । परि संकटीं पडों नेदिती त्यातें । धन्य विरक्त सदा-सुखी ॥ ५९ ॥ धन्य दासाची विरक्त शोभा । मानविलें श्रीसीतावल्लभा । नृपाहूनि करिती लोभ गरिबा । जैसा हेरंबा शिव पाहे ॥ ६० ॥ बंधान राज्याचें चहुंकडे । न होय राजया वाटे सांकडे । नमितां येकदां उतरलें तोंड । देखोनि गुरुवर्यें जाणितलें ॥ ६१ ॥ पुढतां काय पां लागलीं चित्ता । नेदवें उत्तरा साशंकचित्ता । मग कालोचित वदले नृपासी दाता । राज्यमुलुकदक्षणा दे कांहीं ॥ ६२ ॥ साळसुदीचे जे चालत असेल । दस्ताखालील देश तो सकळ । तुझी तुला तो असों दे सगळ । स्वखर्चपर वेंचा धर्मार्था ॥ ६३ ॥ जे बंधान कराया असेल अवघड । दुर्घट नद्यादि पर्वत पाहाड । त्यांतील कांहीं आझा रोकड । दे स्थान निवांत क्रीडावया ॥ ६४ ॥ हें ऐकोनि राजा महा आनदें । ततःक्षणीं लिहिली सनद । आठऊनि दृढई श्रीगुरुपद । केली सिद्धा तें स्वहस्तें ॥ ६५ ॥ त्रयदिशा समुद्रवळयांकित ।

अटक नदीपासोनि आरत । आपुलें परावें न म्हणे किंचित । राह्य समस्त रोखां असे ॥ ६६ ॥ पत्र टेऊनि नमितां पाया । तंव हास्य आलें श्रीगुरुवर्या । वदले भोळा रे तूं गा राया । अटकाहूनि अटकला कां अटके ॥ ६७ ॥ श्रीरामें दिघलें ऐसें देणें । स्वराज्य आमुचें हें त्रयभुवन । सनद पुस्तकीं ठेवां बांधोन । आतां आपुलें म्हणों नको ॥ ६८ ॥ धन्य रायाचा योर भावार्थ । गुरुराजध्यानीं सर्वदा चित्त । करभारादि यथास्थित । जालें बंधान इच्छापरी ॥ ६९ ॥ प्रजा राजीनें वर्तती बहु । उर्माद वेवहारिया नसे गोऊं । नूतन सत्पुरुष येती विसाऊं । आर्षांचे नांदती सुखरूप ॥ ७० ॥ पावतो मुशारा चाकरमाना । देऊं विलंब नाही वेतना । देवदेवालयधर्मकर्मस्थाना । चालती मर्यादा येकाशें ॥ ७१ ॥ स्वयें राजा तो परम चतुर । गाणें वाचणें नेमणें सुंदर । शौर्यवंत प्रतापी धीर उदार । रामभक्त भला गुरुदास ॥ ७२ ॥ येकदां संशयो उठला वृत्तींत । गुरुगुलाम मी दीन बहुत । परि केवि म्हणूं सर्वां दंडवत । राहतां मुकाटे बरें न दिसे ॥ ७३ ॥ ऐसियांत घेऊनि महाराज भेटी । नमोनि तिष्ठत जोडोनि करपुटी । समर्थ वदले कां लपविसी गोष्टी । संकल्प पोटींचा न वदसी ॥ ७४ ॥ तूं राजा महाराज आम्हा वदसी । जय राम वदतो आम्ही नमित्यासी । तरी राम राम सर्वत्रांसी । वदत मर्यादा चालवी ॥ ७५ ॥ उभयपक्षां घडेल स्मरण । ते भजनप्रभावें होतील पावन । मानलें राया आज्ञा प्रमाण । दंडक चालिला अद्यापि ॥ ७६ ॥ कृष्ण कृष्ण गुरुजी सदाशिव । आणीक आपुस्या देवार्ची नावें । लिहितां नमितां घेती सर्व । तो दंडक नृपदंडका-मागें चि ॥ ७७ ॥ असो तो पहिला कामिक नृप । नाभीच कराया घोरतर पाप । तो लाहोनि अनुताप श्रीगुरुकृपे । पुण्यश्लोकपंक्ती बैसला ॥ ७८ ॥ प्रारब्ध प्रमाण मानोनि अधीर । कितेकांनीं पडले सितर । कटाक्ष कराया पाहतां गुरुवर । कांहींच टेकणें नलगे चि ॥ ७९ ॥ येथें युक्तीनें वदला हटी । भाळों गुरु व्हावी सुकृतगांठी । ते नेणती हो गुरुगम्यराहटी । स्वतंत्रता असे तेथें पां ॥ ८० ॥ हे उपनिषदाचे स्वल्प वाक्या- । वरुनि बहुतांनीं केली टीका । असो हें आतां कथन ऐका । गुरुभक्त शिवाजी नृपाल ॥ ८१ ॥ गुरुकृपे बसला बंधानदाब । सांगतां हेरांनीं समारंभ । कोपोनि पादशा अवरंगजेव । नृपप्रांत खराब करूं पाहे ॥ ८२ ॥ देशांत होईल खट आटघाट । प्रजादिकांसी वाटेल संकट । भूप हि मानी मांडलें अरिष्ट । परि म्हणे कर्ता श्रीराम ॥ ८३ ॥ परम सुखदाचें घडतां दर्शन । प्रमाण केली नृपनंदनें । ठाकतां उभा गुरु दयाघन । वदले भक्तांसी भय काय ॥ ८४ ॥

देवा भक्तीची मोठी आवडी । व्याघास्तव आला पडोन उडी । सावजभावे
 बांधोनि पिछोडी । धाणोनि ब्राह्मणा भेटविला ॥ ८५ ॥ श्वेतवाहनाचा देखोनि
 भाव । स्त्रीरूप धरोनि आला देव । पूजितां शबरांनीं फुटका ग्राव । गंगाधर
 स्वये प्रगटला ॥ ८६ ॥ अत्रि अनुसय्याभक्तीच्या बळे । छळोन त्रयदेव जाले
 बाळ । मार्कीडेया झेपतां काळ । श्रीजाश्वनीळे सांभाळिला ॥ ८७ ॥ उमज
 हा पडतां अंतरा अंतर । तोषोनि तेणें गेला नृपवर । मग समर्थमहाराज कः-
 णाकर । वनीं प्रवेशले येकटे ॥ ८८ ॥ भक्तास्तव केवळ निरापेक्षा । शानशा
 भेटों उपजली इच्छा । येकांतशयनीं असतां पाळा । तेथें चि प्रगटले अवचट
 ॥ ८९ ॥ अविध यातीचा राजा निपुण । तपस्व जयाचें थोर दारुण । क्षोभतां
 ज्यावरी देवी ब्राह्मण । इळु हि अपाय न होये ॥ ९० ॥ चाले दिगातीं ज्याची
 सत्ता । होतसे आवडले जें जें चित्ता । महापुरुषपणाचीं नांवे ऐकतां ! पीडोनि
 करी तो परीक्षा ॥ ९१ ॥ चहुंकडे बंधानें असतीं कपाटें । अंधार पडलासे
 काळकाट । चौकीपाहरेत जागती सुभट । गळवला बोभाट नसे चि ॥ ९२ ॥
 पादशा असतां सेजावरी । वरिवरी येतसे उल्हासलहरी । तोषोनि भाविला तेणें
 अंतरी । भेटतो कोण कीं सजन ॥ ९३ ॥ तंव पुढें देखिले सिद्धपुरुषा ।
 नमनादर करुनि फारसा । बैसवोन आसनीं पुसे पादशा । कैसे वलीजी
 आलेती ॥ ९४ ॥ हो बंधन कहींच नेणती मुक्त । भोकळा च कीं परमार्थपंथ ।
 पुण्यवंत तुम्ही पुरजं हेत । कृपा केळी हे श्रीरामे ॥ ९५ ॥ जी सरस आपुलें
 वास्तव्य कोठें । जाणसी तरी पां अलक्षपेठ । जे स्थळा जाऊं भरितां वाट ।
 संग अणुमात्र न साहे ॥ ९६ ॥ जी कळलें सर्वस्वी निस्पृही आहां । स्थान मान
 व्हावें अगत्य देहा । तरि ऐका हरिकृपें वागतों पाहा । कृष्णातटाकीं काननीं ॥ ९७ ॥
 तैसे चि कहो जी नामाभिधान । भला जन वदती बंदकमीन । जी पीर पीरा
 बंदे कारण । दाविता लीळा अघटित ॥ ९८ ॥ बोलत चि ऐसे सरस थेट
 वाक्य । आठवोन मनी स्वभाव दंडक । परीक्षार्थ पुढे देव तो येक । किंवा
 दोन सकळांसी ॥ ९९ ॥ ऐसे ऐकोनि भोळावतारी । न सावरतां प्रबोधरुहरी ।
 पदे दोन कथिली कवण्यापरी । ऐका साधकनो प्रांजळ ॥ १०० ॥ ऐसा असे
 पां बोध सुगम । सर्वाभूतीं पावोनि सम । सांभाळजे सहज स्वधर्म । येरवीं
 व्यापक परमात्मा ॥ १०१ ॥ ऐकानि येक तो सर्वांतरस्थु । पादशा पुंन कां
 भेदसंस्थु ॥ गुरुराज वदले श्रीगुरुनाथु । हा दाविला पथु भक्तीस्तव ॥ १०२ ॥
 वेदखुरानीं जे नियम वचनें । निराळी भाषा ते सकळा प्रमाण । अविध वद
 तें तुम्ही सर्वज्ञ । मनोरथ पूर्ण करावा ॥ १०३ ॥ तुम्ही कमाई सिद्ध प्रसिद्ध ।

नाणितां आडवा अनुमानभेद । करुनि तवजुः ध्यावा प्रसाद । विधिनिषेध
 काय सर्वात्मया ॥ १०४ ॥ बहु नम्र दावितां अतिनिग्रहोनि । कपट जाणितळें
 श्री मोक्षपाणी । प्रतिशब्द वदलें तो चि पां ज्ञानी । स्वधर्मकर्म सांभाळिता
 ॥ १०५ ॥ यद्यपि तुम्ही ऐश्वर्यवंत । पंक्तिकर होणें कठीण बहुत । यवनेश
 वदे दृढ असे चित्त । म्हणोनि भोजना आणविलें ॥ १०६ ॥ मांसघृतानें
 चपचपीत अन्न । पोलाव साणक पुढें ठेऊन । स्वीकारा म्हण कर जोडून । तंव हास्य
 आळें समर्था ॥ ७ ॥ अपसव्य अन्न हो जाणोनि परम । स्मरोनि मोठ्यानें
 श्रीरामनाम । झोळींत घालोनि दिव्य हस्तपद्म । द्वयपिर्लीं काढिलीं डुकराचीं ॥ ८ ॥
 पाळा निरोपिलें घाली लुरी । रक्तमांस मिळवो पात्रांतरीं । हक्कहलाल करिसी
 जरी । हराम चाखूं सिद्ध असे ॥ ९ ॥ कर्मधर्म आपुला हटें थावरी । दूषण
 आरोपी दुसऱ्यावरी । तें मूर्खकथन पां करुनि दुरी । तामलुकमा अंगिकार
 ॥ १० ॥ गदगदां कापे तेणें अविध । क्षमा करी वदत सर्वापराध । लवलवों
 नमोनि स्तविता बहुविध । हो सावध वा म्हणतिलें ॥ ११ ॥ तंव पुढें पाहतां
 उघडोनि नेत्र । खोन ना शरपोष डुकर पात्र । मग ममता असों दे क्षणोनि
 गुरवर । उठोनि उभे ठाकले ॥ १२ ॥ पादशा भावी कोण्यामार्गे । जाती
 तैसा चि करावा लाग । तंव अखंडैक्यरस दास निःसंग । जेथील तेथें
 सामावले ॥ १३ ॥ कर्माचरणीं हा न घडे योग । न घडे योगातें सिणतां
 अनेग । हरिजन धन्य ते समर्थ स्वार्गे । लीळा विचित्र न जाणवे ॥ १४ ॥
 सिष्यवर्ग मेळीं प्रगटले इकडे । तळमळित बैसला पादशा तिकडे । भाविला
 याचेनि थोर बलाढ्य । जाला शिवाजी नाटोपे ॥ १५ ॥ समर्थयोगाचा
 धरोनि खोप । करवी तिकडील स्वारी मवकुफ । परंतु योजितो नाना आटोप ।
 करुनि नृपासी जितावें ॥ १६ ॥ कृपा जाहलीसे समर्थाची । अधिक चि
 शक्ति होतसे नृपाची । अपाय आस्था जे चिंती त्याची । जेथील तेथें जिरतसे
 ॥ १७ ॥ हें असों कानर्ना विसांवा घेत । सिष्यमेळीं राहिले समर्थ । बोध
 शोध कथिती अधिकारपरत्वे । घाडिती जाणत्या महंति करूं ॥ १८ ॥
 सन्नद्ध ठेविती आस्थावंता । आणवोन घेती चहुंकडील वार्ता । नेणत्या
 बाळासी घालऊनि कित्ता । शाहणे करिती त्या कृपें ॥ १९ ॥
 येकदां कानर्ना असतां समर्थ । साधनां वर्तती सिष्य समस्त । येऊनि शिवाजी
 दळभारसहित । नमोनि विभ्युक्त बैसला ॥ २० ॥ तंव सरदारानां काहडिल्या
 गोष्टी । बळे हांव बहुपरी धरितां पोटी । युद्धप्रसर्गा धैर्यतुटी । पडोनि मोड

होतसे ॥ १२१ ॥ माजला गलबला उत्तरा उत्तर । कांहींच न बोले नृप सत्वधीर ।
नाभिकार तेव्हां देऊनि गुरुवर । बोलिले सिध्यर्थ ऐका कसा ॥ २२ ॥ थोर
थोर शूरांनीं तैसैं चि केलें । प्रचीतीनें जयवंत जाले । यापरी नृपा सांभाळिलें ।
तें कथनीं वर्णिलें नव जाय ॥ २३ ॥ दासविश्रामधाम सुंदर । सुतकें हयपात
प्रेमसूर । सद्भक्त्यात्रा मिळाली थोर । स्वात्ममुसौख्य पावावया ॥ १२४ ॥
इतिश्री रामचंद्रकृपा । तारक परमार्थ होय सोपा । रामाया वळगाया प्रस्तावा
सांगणें । राजप्रार्थना । भाव । तीर्थ प्राप्त । दक्षणा खाले राज्य देणें पाळास
भेटणें । शोळींतून डुकरपिळीं काढणें । कित्ता घालणें । दंडास सिफायाला
मारति बाधविले । सोपान अटावीस ॥ २८ ॥

स्कंद २९

(पान २१८)

मृणाल श्रोतेनो दास विरक्त । धनमोल देऊं कोटें होतें । तरि जे जे वनीं जें
असतीं दैवतें । सांभाळूं फिरतीं सभोवतें ॥ ३५ ॥ लागलें रघुनार्थां जयाचें चित्त ।
तो चि निस्पृही थोर समर्थ । त्या प्रसन्न होऊनि सर्व हि दैवतें । अपेक्षित
पुरविती ॥ ३६ ॥ येन्हवीं जयाचा शिष्य शिवाजी । भलेभल्यांनीं वदती जी
जी । चालतां स्वभावो गिरिदरीमार्जी । धावे सांभाळूं भगवति ॥ ३७ ॥
सकळ हि गडामाजील देव्या । गुरुकृपें प्रसन्न असती तथा । भूगत द्रव्यातें
दाऊनियां । सधनी करोनि वागविति ॥ ३८ ॥ प्रयत्न न करितां राजा कांहीं ।
दुसरीं अवस्थीं प्रगटोन देवी । द्रव्यस्थळ दाऊनि सांगती घेई । मावळगती
समर्थां नवल काये ॥ ३९ ॥ संकल्पासरसी पावोन भवानी । धन वोपिलें तें
ततःक्षणें । हें असो तरूकडे श्रीमोक्षपाणी । लक्षोनियां ऊठिले ॥ ४० ॥

स्कंद २९

(पान २२१)

आतां ऐकावें पुढील कथन । तीर्थास्तव शिवाजी वेंघला रान । जासूद आले
फिराफिरोन । वर्तमान कोटें न लागे ॥ १०० ॥ आणखी शिष्य ते गुरुकारणें ।
हिंडती श्रमत रानोरान । कितेकीं वर्जिलें अन्नजीवन । करिती भाविकी व्रत-
तप ॥ १०१ ॥ तंव दया उपजली सर्वज्ञराया । समुदायसहित येऊनियां ।
राहिले रम्यतर पाहोनियां । कृष्णातटाकीं वनस्थळ ॥ १०२ ॥ कितेका सिक्क-
विलें गाणें स्वयें । चातुर्य ज्ञान ध्यान उपाय । दाविली कितेका परमार्थसोय ।
योगान्वय स्थितिगत ॥ १०३ ॥ शिष्य नूतन बहुत जाले । कितेका महंति

करुं धाडिलें । कल्याणजीचा भाव न हाले । करितां हि परतान होती ॥ १०४ ॥
 कसोन पाहती बहुत कांहीं । डंडळीना निश्चयो कहीं । नवल वाटलें गुरुराज-
 हृदई । सत्वासी पाहूं योजिलें ॥ १०५ ॥ हा वृत्तांत अवघा पुढें कळेल ।
 शोधीत पातला तेथें नृपाळ । भम तयाचे जालें सफळ । दर्शन जालें गुरूचें
 ॥ १०६ ॥ नमोनि स्तवन करी आनंदें । ससांग सारोनि पूजाविध । लाहोनि
 सुकृती तीर्थप्रसाद । गेला स्वस्थाना गुरुआज्ञें ॥ १०७ ॥ नियमोन हेरातें
 नित्यनित्य । आणवोन तोपतो जाला वृत्तांत । आपण हि येतो सरतां तीर्थ ।
 न्यायनीतीनें वर्ततो ॥ १०८ ॥

अवधान ३०

(पान २२९।२३०)

इकडे शिवाजीराजयाप्रति । हेर हरकारे जासूद सांगती । बहुपरीं शोधितां
 दृष्टी न पडती । गुरु शिष्यमंडळी कोठें हि ॥ २३ ॥ बहुशा राया रे वाटतें
 जीर्वा । गुप्त प्रगट होती टाईच्या ठार्या । न वर्णवे चि लीळानवाई । सिध्द-
 पुरुष देव कीं नेणवे ॥ २४ ॥ येकायेकीं नूतन लोक । मिळती वागती मोठें
 कवनुक । नेमोन न राहती स्थळ तें येक । भजनभक्ति करिती निर्भयें ॥ २५ ॥
 तळमळोन वेद तंव तो राव । शोभूनि काढा रे जीवें भावें । धुंडीत निघाले
 आज्ञाप्रभावें । चाकरीनातें कठिण वदता ॥ २६ ॥ कोणी म्हणती राजा
 चेवला । निग्रहें मनस्वीं पिसाळला । विद्यावंत आप्त ते भाविती याजला ।
 मोहन केलासे गोसावीनें ॥ २७ ॥ जाणते म्हणती नृपभाव निका । लाता
 हाणोनि विषयसुखा । अलिउदशेनें वर्ततो देखा । मीनला श्रीरामीं गुरुकृपें ॥ २८ ॥
 त्रिविध बहुविध जनलाजराहटी । टाकील तो भला भक्तवीर जेठी । कथा
 तयाच्या श्रवणपुरी । पडोन जिराया हरि अर्जिजे ॥ २९ ॥ इकडे कल्याणा
 गोंवितां नेमीं । आज्ञानुलंघवें मौन्यत्वधर्मी । ठेला गुरूतें घरोन हृत्पद्मीं ।
 जपनेम साधित कवन लिहित ॥ ३० ॥

दासविश्रामधाम अध्याय ३६

(पान २७९ ते २८०)

वृत्ति जडळीसे श्रीरामरंगी । अन्यत्र भावना नसे या लागीं । न पडती
 मानेच्छाधर्गी । त्यागी ना भोगी भक्तराज ॥ सत्पुरुष ऐसा जो क्षेत्रा न येतां ।
 व्याज्य बहु लंगडें द्याळसाकांता । करुं नका हो अनुमान सर्वथा । संतजन

मान्य सर्वत्रा ॥ तीर्थ हो क्षेत्र हो आश्रमस्थान । पर्व हो महोछाव संतर्पण ।
 कथा हो कीर्तन देवघर सदन । न येतां सज्जन न शोभे ॥ काय जाळावी
 विद्या मंहुती । सत्पुरुष जेथें न वागती । असो तळमळ करुनि ह्यपति ।
 दासा घरा आणूं पाहृतसे ॥ येतां बोलाऊं स्वयें मार्तांड । न धरिती कांहीं
 त्याची भीड । बाणाईवरा पडलें सांकडें । भक्तप्रिय भोळा म्हणोनि । संधि
 सांपडली टपोनि जपतां । माव ऐसा तो केला अवचिता । शिवाजी राजा
 होवोनि स्वस्था । आला सामोरीं सत्पथीं ॥ उतरवेना घोड्यावरुनि । नमन
 न करवे अक्रा मोजुनी । न उठवे पडला दंडप्राय धरणीं । निराहार घडला
 अक्रा दिन ॥ कोमेजलेंसे मुखाराविंद । तोंडावाटें न निघेचि शब्द । हे देखोनि
 अवस्था ब्रह्मविदे । आश्वासुनि वार्ता पुसियली ॥ नमोनि नृपानें जोडोनि हात ।
 वदे संग्रहीचें सरलें तीर्थ । गिरी काननीं शोध घेत । फिरलों आठवित दिव्य
 पदा ॥ अपराध क्षमा कीजे दयाळा । मी दैवाचा जर्गी या आगळा । हाणार
 हो असेसी मजला । नसेचि कांहीं येथुनी ॥ म्हणाल श्रोते हो खंडोबा स्वयें ।
 कां दास-मनुजाचे वांदिले पाय । अहो भक्तीचें बळ थोर आहे । देवराया
 आवरक ॥ भक्तिरूपें तो बांदिखाना । अडकला हृदयीं देवराणा । सोहं मार
 मार करितां जाणा । काकुळत ऐक्य करी बहु ॥ भक्ति नव्हे ते देवजननी ।
 थोरीव कायसी ते मातृसदर्नी । हो साहेल नीचता तो होय धनी । कीं भक्तिरसें
 वेढावला ॥ काय चोज हें दंडवताचें । कार्य संपादिले नीच बहु नीच । रूप
 धरुनि कामिनीचें । मन अर्जुनाचें मोही हरि ॥ पडेल जैसा कार्य प्रसंग ।
 तदुपरि भक्ता दावी सोंग । भक्तचरित्रा पहा अनेग । लक्षणें असती प्रतिपाळक ॥
 असो शिष्याचे देखोनि कष्ट । दाससमर्था वाटलें संकट । सत्शिष्यांनीं आणिजे
 पीठ । तरी ग्राम सन्नधि नसे चि ॥ काननामार्जी पडलें घटन । डोंगरारथीं
 कैचें जीवन । मग हळुच बोलिले नृपा निरखोन । तूं तरी युक्ति सांग पां ॥
 भावी देवांनीं बहु निकें जाले । आतां साधीन कार्य आपुलें । दाऊनि विनयो
 वदे मंजुळ । जी स्वामी समर्था ऐसें असे ॥ किंमपि होईना मी अश्वारूढ ।
 चालवेना वाळलें तोंड । पुढें आह तो गांवापुढें । सैन्य आमुचें उतरलेंसे ॥
 जी दीनदयाळा अश्रावरी । बैसोनि पुढें जावें झडकरीं । वोपूनि तुरंगा चर्वे-
 दार करीं । पानगे सिद्ध करावे ॥ कल्याणसखया ठेविजे येथें । सांभाळूनियां
 आणितील मातें । हे युक्ति बहु बरी म्हणोनी समर्थ । वाजीवरी बैसले ॥
 ह्याळसापतीचा कपट घोडा । उधळोन निराळा चालिला दडदडा । नसे वेगासी

उमपु जोडा । बाटे गाणासी विचित्र ॥ खेळणार नर्भी ग्रासितां समीर । शूर
 प्रतापी बाळसवार । डगमग न होती न होती घाविरे । अनुसंधानीं विनटले ॥
 श्रीरामचंद्रा आठवोन ध्यानीं । पाहों लागले जंव नेत्र उघडोनि । कांहींच न
 दिसे अद्भुत करणी । खंडोबा असे सन्मुखी ॥ पाहोनि दासा हासतु देव ।
 कपट जाणितलें महानुभावे । जी देवा सिणलेति म्हणोनि भावे । नमितां
 उचलोन आळंगिलें ॥ देव भक्त मीनले येक्या ठाई । द्वैताद्वैत नाठवे
 कांहीं । तैसाचि सावध होऊनि विदेही । विनविलें पुरला मनोरथ ॥ आज्ञा
 करावी कानना जाऊं । ऐकोन कळवळा करी देव बहु । भोजनानंतरी निरोप
 देऊं । म्हणतां कर्मादि सारिलें ॥ ह्याळसाईनें केलें धावणें । दासें देवाचें केलें
 पूजन । आरती गाईले करा श्रवण । येकदां च लिहितों पुढारीं ॥ जेऊनि
 भाले सांग देव भक्त । विडा घेऊनि बैसले स्वस्थ । रणनवरा वदे यावें अगत्य ।
 पुनरपि येथें यात्रेसी ॥ वदोनि तथास्तु करोनि नमन । जातां आठवला शिष्य
 कल्याण । काननामार्जी राहोनि सज्जनें । पाहिलें कृपेनें पर्तानि ॥ इकडे
 शिवाजी होतां गुप्त । कल्याणस्वामी जाले तटस्थ । जाणोनि ह्यपती गौरव
 समस्त । पालिवाकडे पातले ॥ गुरु शिष्यांची जाली मिळणी । विसावले तये
 काननीं । धावा ऐकोनि श्रीचापपाणी । येऊनि आदरिलें दासासी ॥

अध्याय ४२

(पान ३२१-३२२)

ज्वाळवदन आणि पटायितांनीं । केलें कळवितां कपटकरणी । हांसोनि
 मग वदे ऋदंडपाणी । जालें सर्वस्वें उत्तम ॥ ऐसियापरी प्रबोध करित ।
 समूहा कृपेनें सांभाळित । शाहापूराहूनि पुढें समर्थ । डोंगरामार्जी राहिले ॥
 सत्तापण ज्याचें थोर बलिष्ठ । थाटे तेथें दि सौख्य यथेष्ट । साधु निस्पृही ज्ञाते
 वरिष्ठ । घेऊं विसांवा येताती ॥ सद्गुरुभजनीं निष्ठावंत । शिवाजी राजा पातला
 तेथें । प्रार्थूनि सद्भावें गुरुरायातें । संतर्पण करवितु ॥ दर्बार दासाचा सौख्यकर
 थोर । समसमान जेथें लहानथोर । अयोग्य अश्रद्धा नसे अणुमात्र । साह्य
 सर्वाथी श्रीराम ॥

अध्याय ४३

(पान ३३०)

उत्तम गुणाचे धीर चतुर । माहाराजाचे शिष्य अपार । श्रीरामभजनीं

असती तत्पर । पायवाट केले भवाब्धी । राजा सिवाजी भक्तिवंत निपुण ।
 आणवोन घेतसे वर्तमान । सर्वदां कष्टतो भेटीकारण । करितसें चित्तन गुरूचें ॥
 आणितां समपूर् वस्त्रादि भूषण । पावलें म्हणती विरक्त सज्जन । तत्समर्धी
 सेवकगण । त्याचे ही पदार्थां न सिवित्ती ॥ तो नृपवर्य आला दर्शनास्तव ।
 आणीक मिळाला भक्तसमुदाव । भोगिती सोहळे भिक्षावैभव । वानिती
 योरीव परस्सी ॥ करूं उल्हासें परिपूर्ति सेवा । दाऊं स्वधार्मींचा परमार्थ
 ठेवा । प्रार्थितां नृपांनीं सद्गुरुदेवा । न घेती कदा मनावरी ॥ सद्दना न येती
 गुरुदयाधन । कांहींच न जालें पदार्थ अर्पण । ह्मणोनि नृपाचें म्लानलें वदन ।
 बोलिले सज्जन ऐका कसें ॥ अरे आसेल जें जें कांहीं तुजपासी । तें आर्धींच
 पावलें मग काय देसी । संशयो नाणी कांहीं मानसी । होई सादर परमार्था ॥
 सर्वा हितकर ऐक वचन । विभवसंपत्ती तें रामचित्तन । कामा नये दुश्चित्तपण ।
 सावध असावें सर्वार्थां ॥

अध्याय ५२

(पान ३९९ ते ४०१)

धन्य दासाचे सिध्य सद्भक्त । आज्ञा उलंघु न करिती किंचित । पहा
 शिवाजीराजा प्रस्तुत । वंदोनि आज्ञा ते काय म्हणे ॥ भांडारसदनीं धनधान्य-
 वस्त्रें । उंचनीच मोलाचीं असती फार । कोणकोणाला कोण्या प्रकारें । उचित
 करावें तें सुचविजे ॥ हे ऐकतां गुरुराया मानली मात । म्हणतिलें दाता राम-
 समर्थ । पूर्ण करोनि घेई पां हेत । संकोचित संशय टाकुनी ॥ जातील जाणारे
 स्वस्थळासी । येतील पुढाया आह्वापासी । सर्वातरात्मा कळवील तुजसी ।
 उचित करावें जें कांहीं ॥ ऐसियापरी लाहोनी वरद । निपुण सर्वार्थी जाला
 सावध । उघड करोनि भांडारसमुद । साहित्य विविध करविलें ॥ तिकडे
 वैदिक हरिदास गोसावी । जोगी जंगम फकीर फाई । आलोचन करिती
 मिळोन सर्व हि । असतां चि येथें समर्थ ॥ निरोप घेतां मिळेल कांहीं । येरवीं
 दास उदास निस्पृही । उठोनि जाती कीं कवण्या समई । सत्ता आमुची मग
 कायसी । परवां च स्वार्मींनीं परतूनि तोंड । लक्षित होते हो काननाकडे ।
 परंतु अवध्यांची मिळोनि भीड । आडवोन राहविलें वाटतें ॥ बोलती सर्व हि
 सत्य हे मात । जावया उदईक असे सुहूर्त । योजूनि यापरीं उगवतां आदित्य ।
 फकीर दोस्त पातले ॥ देऊनि स्वार्मींनीं तयासी मान । बैसऊन बोलती
 हितगूजवचन । अनायासें तें करा हो श्रवण । जे खुदापरस्ती सुखावले ॥

हा बुद्धिवाद ऐकतां तोषले फार । मग राजयानीं वोपिलें वस्त्र । देऊनि सिदोरी वाहतील भार । तितुकें उदारें धन दिलें ॥ वानीत दासांला गेले ते बली । मग शिवभक्तांची पातली मंडळी । बैसऊन मानें त्या सभास्थळीं । बोलते जाले सुखगोष्टी ॥ बोलणें लागलें साधनयुक्त । धन्य जर्गी या जाणता महंत । निजनिर्विकारीं असे विश्रांत । म्हणतिले एका कवण्यापरी ॥ ऐसें ऐकोनि तोपलें जीवीं । स्वानंद-सागरीं नाहले सर्व हि । म्हणती ऐसा हो विरळा अनुभवी । तों रुकसत करूं राजा उठिला ॥ देऊनि सिधा आणि घन वस्त्र । योग्यता नव्हे हें म्हणे नृपवर । बापा रे तुष्टलें लक्षप्रकारें । म्हणत नमोनि गेले ते ॥ पटीं विराजतां श्रीरघुनायक । मागोनि मिळाले जैसे याचक । मनोरथ तयांचे पुरविले अस्क । तैसें चि भासे येथें हि ॥ लळितप्रसंगीं थोरीव प्रद्यांशी । ऐकतां कीं उच्छावदिवशीं । वानीती जर्नी या गुरुदातयासी । प्रत्यक्ष पाहिलें भाग्यवंती ॥ मग भट्ट गोसावी वौदिक ब्राह्मण । वेदज्ञ जाणते विद्वज्जन । येवोन पावोन बहु सन्मान । बुद्धिवाद ऐकत बैसले ॥ मग वोपूनि फराळ सरंजाम । वाहतील तितुकें देऊनि दाम । धाडिले हरकारे समागमें । स्वस्थळाप्रति पोहोंचविलें ॥ मग भजनकर्तें घेऊं निरोप । येतां सन्मानिलें बहु तथा भूपे । गुरुराज म्हणती सुलभ हें सोपे । भजनसाधन सकळांसी । तंव अनुभवी म्हणती हे गुरुवर्या । भजनसाळाची उत्तमचर्या । तारि तपी सजानी न करिती कासया । प्रत्यक्ष येथें आहेत कीं ॥ गुरुराज सांगंती भजनाविण । कैसेनि होती ज्ञानसंपन्न । साधका बोलिलें भजन । नाचणें उडणे धुमाळी ॥ सिद्धअनुभवियाचें भजन । जाणिजे आत्मनिवेदन । यद्यपि त्याला असे साधन । श्रवण मनन अध्यास ॥ ऐकोनि ऐसें निजसौख्यभाषण । डोलले सिद्ध ते पावोनि खूण । मग भजकांनीं पाहिजे तें घेतलें मागोन । वीणाटाळादि अगत्य जें ॥ आहेर पावले रंगीत वसन । बांधोनि घेतलें द्रव्य दिव्यान्न । बुकाहारानें करितां भूषण । गेले वानीत सत्कीर्ति ॥ कोणी घातूचा न करिती स्पर्श । पदार्थमात्राचा न धरिती हव्यास । तथा प्रीतीनें रामदासें । वोपिलें स्वकारानें प्रसाद ॥ परिमळहार तों सर्वत्रांप्रति । लेववोन धाडावे हे सहज पत्तति । सिद्ध तपस्वी योगी महामती । ज्ञानी ध्यानीं ही संतोषले ॥ भणगभिकारी धनिक जाले । वस्त्रपात्र पावतां वानीत गेले । मग गांविचे याचका बोलाविलें । वोपिलें वसन घन क्षेत्र ॥ महंत आले जे भेटीस्तव । त्यांस स्वार्मीनीं केले गौरव । नमनमो स्तऊनि सांगूनि अनुभव । स्वस्थळा

गेले वानित ॥ मग सारुनि स्नानादि विधिविधान । सहसमुदाई केले भोजन ।
जाऊनि येकांती बैसले सज्जन । शिष्यगणासी हित कथित ॥ नेमस्था धाडिले
कार्यावरी । साधकी वसूं गेले विवरी तीरी । महंत निघाले करित फेरी । राहिले
संगी नेमिले ते ॥ प्रायःकाळीं उठोनि सज्जन । प्रयाण करितां यात्राकारणे ।
नमोनि राजांनी बोले वचन । सर्वानुकूल न्यावे जी ॥ येरु वदती कासया
जोजार । पुरविता दाता श्रीरघुवीर । जी त्याचें च सर्व हि म्हणोनि नृपवरे ।
सरंजाम सिद्ध करविला ॥ होत्र रुपया येक गजभार । खुर्दा साहित्य स्वारी
चार । थोर येक निशाण द्विरदावर । कांहीं दळभार इतबारी ॥ भोजनसाहित्य
फराळ वळें । भांड्यादि वोभेला बैल उष्ट । रथ पालखी कोतल रहिवर ।
करुनि स्वल्पांत शोभा बहु ॥ परामर्ष साहित्य कारायलागीं । कारकून शाहणे
नेमूनि संगी । आणितां बोलती मग राजयोगी । हो कां नांवास्तव सेवा करिसी
हे ॥ यात्रा देवेचें होईल सांग । म्हणोनि पुढारी धरिले मार्ग । राजाप्रजादि
लोक अनेग । बोळवीत चालिले गजरेसी ॥ राहविले बहुतेकां देत निरोप । राणवना
पातले सद्बोधबाप । अन्हवणी पाई येतसे भूप । स्थिरोनि बोलिले मग त्यासी ॥
आतां स्वस्थळाप्रति जाई । बहु सावध होऊनि राहीं । ऐकोनि मस्तकु ठेविला
पाई । उठोनि उभेला सन्मुखी ॥ हृद्गतवर्म ते विदित दयाळा । देखिले
नृपमुखी मंदली कळा । पुसिले कृपेनें काय मनाला । चिंता लागली ते सांग
सत्य ॥ जी दयाळा नोकृती मार्गे पंडित । न कळे स्वार्मांचा ठाव कुळगोत ।
कोण शाखीचे कोठिले आहेत । आदि अंत न कळे आश्रमादि ॥ न कळतां
आदौ गुरुचें मूळ । कैसेनि तरती भजनसीळ । ऐसे वदताती तरी बहुकाळ ।
बरी न होय धैर्य पुसावया ॥ ऐकोनि यापरी हास्यमुखें । वदले आम्ही रे
रामसेवक । सर्व आमुचा श्रीरघुनायक । वर्तमान आसक जग जाणती ॥
येह्वा लोकांच्या अविचार रीती । येऊनि मुजन्मा वायां जाती । तैसें न केले
आम्हां रघुपती । पूर्वी आतां हि सांभाळिले ॥

अध्याय ५७

(पान ४३७ ते ४४२)

भक्ताभिमानी करुणाघन । श्रीराम सावळा राजीवनयन । भक्तास्तव
जयाचें साकारपण । न विसंबे क्षण दासासी ॥ पुरऊनि तात्काळीं मनोरथ ।
केले दासांसी आनंदभरित । वनीं विसावले लीळा वानित । ऐका चरित्र हें
त्यांचें ॥ सिंगणवाडीस राहिल्या-उपरी । कीर्ति बहु फांकली देशांतरी ।

समुदाव हि मिळाला भारी । येती दर्शना बहु लोक ॥ शोळ्या फिरविती जेवि मर्यादा । भाविक हि आणोन वोपिती सिधा । तुच्छ ज्या ठाई इंद्रादि संपदा । मा उमा वाणी साह्य जेथें ॥ खाती जेविती जन सुखावती । गाती नाचती कीर्तन ऐकती । स्तविती विनविती उपदेश धेती । सेवा साधिती आदरें ॥ बैसोन करवंदजाळीत समर्थ । भाविकां बोधिती तेथें चि हितमित । उपासनेचा धरुनि हेत । केला परमार्थ सुकाळ ॥ शोधित वदन हे गुरुराज । पातला तेथें प्रेमें नृपात्मज । घालोन लोटांगणी जोडूनि करांबुज । स्तवित उभेला जाळीपुढें ॥ गुरुमाउळीसी उपजली कृपा । म्हणतिलें आरत ये श्रमलासि भूपा । संतोष न धरवे तेणें नृपा । वंदोन सन्निधी बैसला ॥ पूर्वी ते स्थळी त्यासी वरद । जाला लाभला आत्मैक्यबोध । गुरुदक्षणाखाला राज्य समुद । लेहोन अपिला तेथें चि ॥ लावावया हुर्मुजी निघाण । आज्ञा दिधली ते स्थळीं सज्जनें । आतां हि जाळीत ध्यान संधान । सांगूनि केले कृतार्थ ॥ अद्यापि तेथें सांगती जन । हें नृपाचें उपदेशस्थान । परी उपदेशकाळींचि जें महिमान । जाणे जगदंबा पूर्वी च ॥ मग राजास ह्यणती ऐक पां गोष्टी । दर्शना न यावें होत तूं कधी । सुचऊं तंव येई घेऊं भेटी । उपासनाखटपटी आम्हा असे ॥ विनवी नरवर्युं न कंठवे जी । अरे बंधान करीं सांग सकळ राज्यी । नेमें मन ठेवीं ध्यानामार्जी । होसाल योग्यांत योग्य तूं ॥ विकळला तेणे न सुचे कांहीं । उठवोन वदतिले प्रस्तुत जाई । स्वल्पकाळींचि राहसील संग्रहीं । ऐकोनि तोषला सुवाक्यें ॥ माहाराजाचा दंडक प्रभाव । आज्ञाप्रमाणे वर्तती सर्व । नमोनि सहसैर्न्यां उदासी राव । पोहचोन राहिला प्रतापगर्डी ॥ अमात्य राजाचा निळोपंत । विश्वासिक बहु जाणे हितमित । न गमे राजाला आठवोन गुरुतें । सांगे वृत्तांत तयापुढें ॥ तेणें तयासी अनुताप जाला । प्रार्थूनि घे अज्ञा बळें नृपाला । नेणो भावाचा बनला पुतळा । पातला त्वरेनें गुरुसन्निधी ॥ जो सिष्य गुरुचा विश्वासी पूर्ण । त्या पुण्यवंताचें होतां दर्शन । अनुतापोन तरती पापी जन । प्रमाण हरिहरवाक्य यासी ॥ तरोन तारी तो सिष्य उत्तम । स्वयें तरुं पाहे जाणा मध्यम । न तरे ना सिके बिगाडी अधम । अधमाधम गुरुद्वेषी ॥ स्वयें गुरुरूप जाला परम । सेवाविषई जडलें प्रेम । निष्कामबुद्धीनें राखी क्रम । तो उत्तमोत्तम जाणावा ॥ पहा दासाचे सत्सिष्य भले । प्रज्ञावंत गुणी धर्मागळे । लाहोनि गुरुआज्ञा तारित चि चालिले । ऐका प्रस्तुत पंताख्या ॥ पाहोन तयाचें निर्मळ हृदय । केला कृपेनें पूर्ण अनुग्रह । तंकाळ स्वरुपी जाला तन्मय । उमटे वचस्व मुखाब्जी ॥

वंदोन गुरुआज्ञा स्वस्थळा आला । जो देखे दुरोनि राजा तयाला । पालटोन वृत्ति ठसलीसे कळा । नमस्कार केला उठोनि ॥ पंत वदे हें केलें अधिक । आपुले अज्ञाचे आह्मी पोषक । उत्तर दे तथा ब्रह्मादिक । गुरुपुत्रा वंदन करिताती ॥ सानथोर येथें निवडावे काये । गुरुवर्म कळले ज्या तो थोर होये । रजोगुण-समंध्या हे न कळे सोये । म्हणोनि सन्मान बहु केला ॥ यास्तव स्वामींनीं राजसमंधिया । उपदेश न करिती किमपि तथा । वचवच करितील नाम सांगोनियां । भुलऊन राया पोटपोषी ॥ धन्य निस्पृही दास उदास । न देती अधिकारीविन्हा उपदेश । स्पर्शो नेदिती अविहितलेश । सिध्दें किंवा वरदानें ॥ यद्यपि तयाळा देतां उपदेश । तरि सर्वे चि निश्चून बोलती त्यास । गुप्त राखा हा ठेवा विश्वास । तैसे चि वर्तती विवेकी ॥ ऐकाल ये विपई पुढे वृत्तांत । पातला सदनीं निळोपंत । भार्या निराई वंदोन वरातें । समाचार ऐके समूळ ॥ तेणें विश्वास जडला अंतरीं । उतावीळ भावें प्रतिज्ञा करी । पाहीन स्वामींला जंव दृष्टिभरीं । पारणें करीन प्रसाद ॥ न सेवी च अन्नपान-जीवन । लोटले यापरी बत्तीस दिन । अंतरसाक्षी महाराज सज्जन । सुधापान धैर्यं करवितसे ॥ जेवि नेम ठसो तारामतीसी । रक्षी तपानें वसिष्ठ ऋषी । अडे बहुतेकी महिमा ऐसी । न डंडळे नीरु गुरुकृपें ॥ सदतीचो धरिली अपेक्षा । काय पतीनें करावी शिक्षा । विरक्त गुरुची काय कीं इच्छा । भयास्तव धाडितां हि नये ॥ साजण्या वदती हे टार्की निष्ठा । पाहुणे हिणाविती निग्रहो खोटा । सेवकजन पाया लागती पटपटा । आरंबळ जाला संसारीं ॥ राजादिकीं मानिलें आश्चर्यं । वृद्धा म्हणे वो मान मज माय । नवस करीं देवी पुरविताहे । संतति संपत्ति पाहिजे तें ॥ धमकट्या वदती सांडीं हव्यास । अगत्य व्हावा मे जरि उपदेश । या गांवांत आहे कीं महापुरुष । आस्था पुरवील बोलवितां ॥ कवणा हि कांहीं च उत्तर नेदी । नेणों साधली गुरुध्याससमाधि । प्राण वेचतां हि मिसळोन पदीं । ऐसा निश्चयो तियेचा ॥ चार घटिका लोटिली यामिनी । सदनींच प्रगटले मोक्षपाणी । देखोनि साजिरी मूर्ति नयनीं । लोटली चरणीं नुठे चि ॥ सावध कराया जिरऊन प्रेमा । म्हणतिलें कृष्णा कां न ये अम्मा । क्षुधा लागली अतिशये आम्हा । हें ऐकोनि गडबडें निघाली ॥ विसरली बैसावें जी म्हणायाला । न सुच चि अग्नि आणावयाला । फाडूनि रावणा लाऊनि दिव्याला । चूल पेटविली त्वरेनें ॥ सीम्र गतीनें व्हावया खीर । इंधन बदला ते जाळी वन्न । सिद्ध होतांच जोडूनि कर । प्रार्थी गुरुराया-

कारणें ॥ ५३ ॥ पंतासी बोलावीं म्हणतिलें त्वरित । बाहतां खुणवोन जाळा
विस्मित । नमोनि गुरुदेवा विनवी स्तवित । प्राणीस उद्धार करावा ॥ आधीं च
प्रसन्नु असती भवारि । आज्ञा नोवच्यानीं दिघली त्यावरी । नेऊनि कृपेनें
देवघर माझारीं । विधानयुक्त उपदेशिलें ॥ लोहोनि सद्गुरुकृपावरदान । ससांग
भक्तीनें करविलें भोजन । उरळा प्रसाद तो करुनि सेवन । पदसंवाहन करित बैसले ॥
देखोनि तयांचा भाव उदार । बोगच्यांत दाविलीं जाळिलीं वस्त्रें । सुवासिनीचा
पाटाव पदर । अणुमात्र फाटला नसे चि ॥ उघड्या अंगानें असती समर्थ ।
या हेतु दुशाला आणोनि पंतें । पांघरूं पाहतां वदती तयातें । का रे विधिधर्म
नेणसी ॥ उमदीं तगी ते उतार वस्त्रें । घालूं नये रे अंगावर । अखंडकवच
श्रीरघुवीरें । कृपेनें लेविलें असे कीं ॥ तेणें चि विहर्तों सौख्यसंभ्रमीं । ऐकोनि
तुष्टले वदत जी स्वामी । आतां श्रोतेनो गुरुक्रमा तुझी । ऐका संकेतीं सांगिजेळ
॥ ६० ॥ हें असो विवतां हितक्रियवाणी । खुणेसी पावला अमात्य सद्गुणी ।
मग ऐकां हितबुद्धिं इच्छितां मनीं । बोलिले ऐका सर्वज्ञ ॥ कोणी येविषई
भावितील ऐसैं । दृष्टांत न पडती नीट संमतीस । अभंगपदादि ऐसे चि दास ।
बोलिले काय हो तरि ऐका ॥ गंगाजीवन बहुत कुपिका । भरिलें पावन तें
होऊं देखा । देतां धरुन ये कीं आशंका । तें तीर्थ हें तीर्थ म्हणोनि ॥ येक सोन-
खोटी येक वजन दुकडे । पाडिलें येकेका येक रोकडे । देतां संदर्ही जाणता न
पडे । एबं गुरुवाक्यहित संमती ॥ तें हें न मानिजे सद्गुरुसेवा । तेवि वचनाचा
अर्थ जाणावा । हें असो तारुनि सिष्य सदेवा । अंतर्धान पावले समर्थ ॥
इकडे आसनीं प्रगटले सज्जन । सांप्रदाई तोषले खुणेनें । आश्चर्य मानी तिकडे
नृपानें । वर्तमान कळतां निळाजीमुखीं ॥ हा वृत्तांतु पसरतां चहुंकडे । येका प्रपंच
लुब्धाचे कार्नी पडे । सहज तयांनीं वानितां पवाडे । घातले घरच्यांनीं त्या बाहिर ।
॥ ६७ ॥ वांकृत चि होता कार्मी तो सदा । जाचणीं विपत्य न मनीं कदा । या
भरवसेनें दवाडिलें लुब्धा । येईल झकमारु म्हणोनि ॥ या कलियुगीं येकेक
ऐसे द्राड । न मोडिती इलु हि प्रपंच भीड । वैराग्यप्रस्तावीं साधन रोकडे ।
बोलत्या अपमान करूं पाहती ॥ हें असो गृहस्थ तों फडकला तापें । न फिरे
चि मार्गे श्रमत स्मरत रंप । दानतर पातला सद्गुरुसमीप । नमोनि ठाकला कर
जोडुनी ॥ करुणाकरांनीं देऊनि धीर । वर्तमान तयाचें ऐकोनि समग्र । कटाक्षें
करुणा अंतरीं स्थिर । करुनि बोलिले ऐका कसें ॥ ७१ ॥ ऐकोन निधान-
वाक्य यापरें । आधींच त्रासला तो हरिखे अंतरीं । पुन्हा जाणता होऊनि

परिशिष्ट

संसारी । राहूं युक्तीनें बोलती ॥ कां तरी वयान असे कोवळा । प्रपंच हि पडिला असे गळा । विपयासु वाटेल जनाला । आणि टिकाऊ जाला पाहिजे ॥
 हे बोलतां इहपर कारणीं पडो । येरु अनुतापीं लागला रडो । म्हणे संसारावरी बीज पडो । लेश सुखाचा नसे जी ॥ देवाधिदेवा अनुग्रह न करितां । कराल उपेक्षा दयाळा आतां । प्राण न ठेवी मी तों सर्वथा । पाडीन देहातें बळें चि ॥
 मार्गे केलें तें मृषा चि अस्क । लोकांचें हि पाहतो कवतुक । पुढें हि सांकडीत पडतां सार्थक । न होय किमपि कळलें जी ॥ पाहोन तयाची दृढता पूर्ण । ठेऊनि तापाजी नामाभिधान । उपदेशुनि विरक्तयुक्त ज्ञान । श्रीरामभजनीं लाविलें ॥ ऐसे अधिकारी शानी विरक्त । राहिले गुरुसेवनीं पुण्यवंत । उपासना कार्यालागीं समर्थे । मेळविले मेळा सग्रहीं ॥७८॥ उदासीन भिक्षा मिळाली त्यांत । अक्षयी करितसे श्रीरमानाथ । संतर्पण होतसे यथायुक्त । मारुतिदेवासन्निधीं ॥ शक्तिनुसार भाविकजन । अनुकूललें तें अर्पिती आणोन । जेथें न स्पर्शे दैन्यत्वपवन । भजन कीर्तन होतसे ॥
 बैसोन येकदां शुद्ध येकांती । स्तवोन वाहतां आला मारुती । पूजन करोनि यथापत्तती । वनफळभोजन करविलें ॥ वोपुनि मुखशुद्धीं तुळसीदळ । मग करुनि अर्पिले सिद्ध तांबोल ॥ हारे वदे करीं पां भक्ति सुकाळ । उपसना वाढवीं ॥ जी सर्वांतरात्मा प्रमाण आज्ञा । हे चि होतो जी माझी वासना । ज्यायोगें गुरुवर्या भूमिजारमणा । करुणा सपजेल तें कीजे ॥ बापा श्रीराम भक्ताभिमानी । न गमे चि तयाला भक्तावांचुनि । पुरवितील अपेक्षा असेल ते मनीं । तूं तों लाडका आहेसि ॥ करावया जगदोद्धारण । अवतार दिधलासे आम्हाकारणें । हे देऊनि सकृपे पूर्ववरदान । जाला निर्गुण मस्तात्मज ॥
 आपणांत आपणु सौख्य पावोनि । गणराज प्रगटले सद्भक्तभजनीं । बोलुनि हितगुज धैर्य त्या वोपुनी । आळवीत श्रीरामा चालिले ॥ लक्ष लाऊनि येकांतस्थानीं । देवाधिदेवा आठवोन ध्यानीं ॥ प्रेमादरें स्तविले सज्जनीं । येकाग्रचित्तें अवधारा ॥ देवाधिदेवा करुणाघना । भक्ताभिमानी भवभयभंजना । नाकळसी कवणा मनमोहना । करूं विज्ञापना काय आतां ॥ ८८ ॥ ऐकोनि भक्ताचें प्रेमळ वाक्य । देवाधिदेवा वाटलें हरिख । सगुणरूपडें धरुनि चोख । सन्मुखी उभा ठाकला ॥ ७९ ॥ करुनि नमन स्तवन पूजन । करितां मनेच्छा पूर्ण निवेदन । तेणें भक्तासी प्रसन्नवदनै । अभयवर दिधले ऐका कसे ॥ ऐकोनि देवाचें अभयवरदान । जाले समर्थु हसपायमान । धालेपणाचें करुनि स्तवन । प्रार्थिलें ऐका भावार्थें ॥ देवभक्ताच्या अभेद राहटी । निर्जीं निजैक्य पडली मिठी । सुखरूप चि

भासे तेणें सृष्टि । विदित तो जाणत्या अनुभव ॥ देवभक्ताला भेद चि नाही । दाविती तार लीळानवाई । हें असे परतोन आला निस्पृही । पूर्वस्थळासी डोलत ॥ आनंदला पवननंदन । संतोष वाटला सकळाकारणें । सिंगणवाडीचें धन्य महिमान । जेथें सज्जन विसावले ॥ मंगळभगिनीचा वरप्रसन्न । काययेक कांहो पडेल नुन्य । होतसे ब्राह्मणसंतर्पण । येक चि स्थितिगत सकळांची ॥ जेथें सुरवाडले साधुसंत । पुरती सकळांचे मनोरथ । रात्रौकाळीं स्वयें समर्थ । कीर्तनरंगणीं ठाकले ॥ उतटला जेथें दाटूनि प्रेम । टाळी भजनाचा माजला संभ्रम । वाटे अनुभविया संतोष परम । डोले श्रीराम भीमसखा । गाडले बहुतरा पदादि श्लोक । त्यांतील ऐका हो अभंग येक । पुढील भविष्य होतसे टाउक । अंतर्भाव समजतां ॥ ९८ ॥ ऐसियापरी जालें कीर्तन । स्नानादि सकाळीं सारुनि पूर्ण । करुनि मास्तुरायाचें पूजन । केलें भोजन ससांग ॥ तेथूनि निघाले समुदावसहित । मार्गी सकळांला हितबुद्धि कथित । चाफळखोऱ्यासी पातले समर्थ । स्थळ विदित असे तत्पूर्वी ॥ १०० ॥ जेथे झाडीची असे बहु दाटी । उतरले तेथें मांडनदी तटी । आधींच तेथें भीम जगजेठी । सांभाळावया पातलासे ॥ वस्तीस राहिले भ्यासुरस्थानी । भय संचरले कितेकामनी । नेणती स्वामीची अद्भुत करणी । हरि चापपाणी ज्या वश्य ॥ मानूनि सत्य भूतप्रेतबाधा । मूढदेहबुद्धि दचके सदा । संकल्प आपुला हें मतिमंदा । नेणवे कष्टी होताती ॥ आपुल्या विकारदृष्टिदोषें । दचकती कांहीं देखोनि भास । धांवती करिती बहु सायास । आत्माध्यासिया भय कायसें ॥ जेथे नांदती श्रीगुराव । भोंवते तिप्रति सकळ हि देव । परि संशई पडले देखोनि ठाव । तो भाव कळला महाराजा ॥ आधीं च उठोनि प्रातसमई । रामकळीस्वरीं गातां निस्पृही । तेणें संचरलें सकळिका हृदई । धैर्य विश्वासासह अनुभव ॥ हें गाऊनि विलोकितां गगनाकडे । उजेड पसरला तेणें चहुंकडे । वाटे सर्वत्रा येथें जरी घडे । वस्ति तरी लाभ दिसतो ॥ जगज्जोती जे अनादिशक्ति । आधीं च पातली कराया वस्ति । नटणा करूं पाहती भक्तिमुक्ति । आग्रह सकळांचा सफल हो ॥ पुढील प्रसंगीं रसाळ कथन । सगुणोपासना दावितील पूर्ण । अवधान देऊनि करा हो श्रवण । श्रीरघुनंदन भाळेल ॥ दासविश्रामधाम सुंदर । मनोरम्य महा सिंगळापुर । आत्माराम दाहावा जो अवतार । दासस्वरूपें धरिलासे ॥ इति श्रीराम कृपा । तारक परमार्थ सोपा । मित्रभावे देवास सुखदुःख सांगणें । जाळींत राजास वर दिव्हे ।

नीळोपंत आमाल्य शिष्य जाला । पत्नी निराई । दृढ संसारलुब्ध तापाजी तरला । सिंगणवाडीत देवासवें बोलणें । चाफळखोऱ्यास येणें । स्तबक सत्तावन ॥ ५७ ॥

परमानंद कवीकृत शिवभारतांतील शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापने विषयींच्या ध्येयाच्या स्वरूपा विषयींचे उल्लेख

श्री शिवछत्रपतींचें, स्वराज्य स्थापन करण्यांत कोणत्या प्रकारचें ध्येय होतें, या विषयींच्या अलीकडे उपलब्ध झालेल्या पुराव्याचें दिग्दर्शन या प्रबंधाच्या सुरवातीस केलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचें लेखन मुरु असतां शिवभारत हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. शिवभारत ग्रंथाचा कर्ता परमानंद कवी हा शिवाजी महाराजांचा समकालीन होता. त्यानें स्वतः महाराजांचें जें चरित्र डोळ्यांनीं पाहिलें व कानांनीं ऐकिलें तें त्यानें आपल्या ग्रंथांत कथन केलें आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, शिवाजी महाराजांच्या राजकारणाचा अथवा स्वराज्य-स्थापनेचा तत्कालीन अस्सल पुरावा या नात्यानें शिवाजी महाराजांच्या ध्येया विषयींचे या ग्रंथांतील उल्लेख विनमोल समजले पाहिजेत. या ग्रंथांत शिव-जन्मा पूर्वी ब्रह्मदेवाचा व पृथ्वीचा काल्पनिक संवाद कवीनें वर्णन केला आहे. पृथ्वीच्या मुखांतून कवीनें खालील कल्पना वदविली आहे:—

ये हताः प्रथमं देवैर्दुर्मदास्त्रिदशद्विपः

ते मां तुदन्ति तिष्येऽस्मिन् उपेत्य म्लेंचरूपताम् ॥ अ. ५ श्लो० ३७

अर्थ— ज्या दुष्ट दैत्यांचा देवांनीं पूर्वी संहार केला, ते च कलियुगा मध्ये म्लेंचरूप धारण करून मला पीडा देत आहेत.

परमानंद कवीच्या उक्तींत आणि “ पूर्वी जे मारिले होते । ते चि आतां बळावले । ” या समर्थ रामदास स्वामींच्या उक्तींत दृष्टोत्पत्तीस येणारे साम्य लक्षांत ठेवण्या सारखें आहे. एकाच प्रकारच्या कल्पनांनीं त्या काळच्या लोकांचीं मनं भारून गेली असल्या कारणानें एकाच तऱ्हेचे उद्गार निर-निराळ्या व्यक्तींच्या तोंडून निघालेले आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात. म्लेंछाच्या राजकीय वर्चस्वा मुळें महाराष्ट्राच्या आचारांत आणि विचारांत कोणत्या प्रकारची क्रांति झाली होती, याचें कवीनें खालील श्लोकांत उत्तम प्रकारचें दिग्दर्शन केलें आहे.

नाह्यन्ते द्विविषदो न ह्यन्ते हुताशनः । न वेदा अध्यधीयन्ते
 नाभ्यर्च्यन्ते द्विजातयः ॥४०॥ न सत्राणि प्रवर्तन्ते तथैवच मन्त्रक्रियाः ।
 न दानानि विधीयन्ते विहियन्ते व्रतानि च ॥४१॥ स्त्रियन्ते साधनसर्वे
 भिद्यन्ते धर्मसेतवः । म्लेंछधर्माः प्रवर्तन्ते ह्यन्ते धेनवोऽपि च ॥४२
 सज्जना यान्ति विलयं व्रजन्ति क्षत्रियाः क्षयम् । प्रादुर्भूतमिदानीं मे
 यवनेभ्यो महद्भयम् ॥ ४३ ॥

अध्याय ५.

अर्थ—देवांचे कोणी आवाहन करीत नाही; अर्घ्यात कोणी हवन
 करीत नाही; वेदांचे हि अध्ययन सुटले आहे; सत्रे आणि यज्ञक्रिया
 यांना फांटा मिळाला आहे; दाने आणि व्रते संपुष्टांत आली आहेत; सज्जनांस
 दुःख होत आहे; म्लेंछधर्म वृद्धि पावत आहे; गाईची हि हत्या घडत आहे;
 साधूंचा नाश होत आहे; क्षत्रिय लयास चालले आहेत; अशा प्रकारे हल्ली
 मला यवना पासून मोठे भय उत्पन्न झाले आहे.

या श्लोकांत परमानंद कवीने वर्णन केल्या प्रमाणे महाराष्ट्रीय समा-
 जाची स्थिति झाली होती. महाराष्ट्रीय हरिकथानिरूपणी पुढाऱ्यांनी त्या
 काळच्या समाजाच्या स्थितीच्या केलेल्या वर्णनाशी हे वर्णन पूर्णपणे जुळत
 आहे. या नंतर “ जिजाबाई मला आपल्या तेजस्वी उदरांत धारण करील;
 आणि तिचा पुत्र होऊन मी तुझे प्रिय करीन. ” असे विष्णूने पृथ्वीस सांगि-
 तल्याचे कवीने नमूद केले असून विष्णूने शिवाजीचे रूप धारण करून पृथ्वी-
 वर अवतार घेतल्या वर कोणकोणती कृत्ये करण्याचे आश्वासन दिले याचे
 परमानंद कवीने खालील श्लोकांत वर्णन केले आहे.

स्थापायिष्यामि धर्मस्य मर्यादां भुवि शाश्वतीम् ।

यवनान् सादयिष्यामि पालयिष्यामि देवताः ॥ ५५ ॥

अर्थ:—“ मी पृथ्वी वर धर्माची शाश्वत मर्यादा स्थापीन; यवनांचा
 उच्छेद करीन; देवांचे रक्षण करीन; यज्ञादि क्रिया पुन्हा सुरू करीन; गाई व
 ब्राह्मण यांचे पालन करीन असे मला वचन देऊन हे कल्याणी, भूतभविष्य
 जाणणाऱ्या भगवानाने मला सत्य लोकास जाण्यास अनुज्ञा दिली. ”

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या ध्येया विषयी आजपावेतो उपलब्ध
 झालेल्या पुराव्यांत शिवभारतांतील वरील श्लोकांच्या योगाने अत्यंत महत्त्वाची
 भर पडली आहे व शिवछत्रपतिकालीन मराठ्यांच्या स्वराज्यस्थापनेचे ध्येय
 ‘ महाराष्ट्रधर्मस्थापना ’ हेच होते हा सिद्धांत या पुराव्याच्या योगाने
 दृढावला आहे.

